

Лявон ЮРЭВІЧ

КАМЭНТАРЫ

*Присвячаю маім бацькам —
Алене Юрэвіч і Навуму Кацнельсону*

Лявон Юрэвіч

КАМЭНТАРЫ

Літаратуразнаўчыя артыкулы

МЕНСК
1999

На вкладцы: карціна Артура Клінава «Карабель».

© Л. Юрэвіч, 1999

I

Да гісторыі станаўлення жанру гісторыка-міталагічнае прозы

У сваім разьвіцьці гістарычныя жанры жывяцца матар'яламі зь міталёгіі, гістарычных кронікаў, летапісаў, мэмуараў, навуковых досьледаў. Пакуль грамадзкія патрэбы задавальняюцца выключна паэтычнымі жанрамі — паданьні, легенды застаюцца дастатковаю крыніцай тэмаў, калізій, характараў. Прызаяічныя жанры патрабуюць больш канкрэтнага гістарычнага матар'ялу, чым паэтычныя. І хаця міталёгія па-ранейшаму застаецца істотнай крыніцай для малых прызаяічных формаў, прозе, асабліва раману, для станаўленьня й разьвіцьця неабходны даволі высокі ўзровень навуковай распрацоўкі гісторыі. Гістарычны раман таму і асацыюецца з паняцьцем «навуковы», што зыходна прадугледжвае наяўнасьць у ім гістарычнай праўды, адпаведнасьці адлюстраваных у творы падзеяў — падзеям рэчаіснасьці. І глыбіня й дакладнасьць перадачы фактаў, і сіла творчага ўяўленьня, здольнага ажывіць мінулае, зрабіць чытача зацікаўленым саўдзельнікам яго, — аднолькава неабходныя для гістарычнага рамана. Але калі здольнасьць пранікнуць скрозь смугу часу, убачыць і паказаць мінулае ў такой жа ступені яскрава й выразна, як і сёньняшняе, цалкам залежыць ад таленту пісьменьніка, дык летапісы, кронікі, сьведчаньні, успаміны сучаснікаў, як зыходны матар'ял гістарычнага

рамана, павінны быць да гэтага часу асэнсаваныя гісторыкамі і ўведзеныя ў навуковы ўжытак — само мінулае мусіць стаць тэмай навуковых даследаванняў.

У расейскай і польскай літаратурах гістарычны раманы ўзнікае ў часы Асветніцтва, у XVIII ст., як адказ на імкненне асветнікаў перасэнсаваць мінулае, сцвярдзіць свае грамадзкія ідэалы ў супрацьстаянні й адмаўленьні папярэдніх філязофскіх, грамадзка-палітычных і маральна-этычных поглядаў.¹ Эвалюцыя гістарычнага мыслення ў гэты час дасягае дастатковага ўзроўню для пастаноўкі такой задачы, а развіццё літаратуры — для стварэння мастацкай формы, прыдатнай для яе выражэння.

«[Тагачасныя] беларусы як этнас у культурных адносінах знаходзіліся ў стане летаргічнага сну і не былі рэпрэзэнтаваныя на культурнай мапе Эўропы. Больш таго, беларусы прыйшлі ў XIX ст., ня маючы акрэсленай этнічнай самасвядомасці, страціўшы багатыя пісьмовыя традыцыі, з асыміляваным у культурных адносінах верхнім слоём этнасу, што ў значнай ступені было вынікам папярэдняга развіцця як народу недзяржаўнага».²

Сытуацыя на Беларусі з часоў Люблінскай уніі й да XIX ст. прывяла да таго, што асноўную форму захавання й інтэрпрэтацыі гісторыі народу, літаратуру й філязофію стала вусная народная творчасць.³ Гісторыя, адлюстраваная ў фальклёры, непазбежна міталагізуецца, губляе рысы рэальнасці, менавіта таму вусная традыцыя пазней становіцца крыніцай бэлэтрызаваных філязофскіх і шматлікіх мастацкіх твораў, у тым ліку вершаў, паэмаў, апавяданняў (але не гістарычнага рамана). Ян

¹А. В. Липатов. Исторический роман: общие закономерности и национальная специфика // Славяноведение. 1933. №3. С. 19.

²С. Кузьняева. Нацыянальнае адраджэнне і нацыянальная свядомасць беларусаў у першай палове XIX ст. // Беларускі гістарычны агляд. 1994. Т. 1. Сш. 1. С. 55.

³Пра гэта ў: В. Сянькевіч. Вытокі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі і «Наша Ніва» // Запісы / БІНІМ. 19. НЁ, 1989. С. 8—25.

Чачот і Ян Баршчэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і Максім Багдановіч, Янка Купала й Якуб Колас... Наўрад ці магчыма адшукаць у беларускай літаратуры XIX — пачатку XX ст. пісьменьніка, які б не спрабаваў зазірнуць у мінуўшчыну Беларусі, чэрпаючы ідэі, тэмы, сюжэты, калізіі, вобразы з вуснай народнай творчасці.

Амаль кожны пісьменьнік падкрэсьліваў гэтую сувязь. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у прадмове да паэмы «Люцінка, або Швэды на Літве» піша:

«Калі набыў я маленькі мой фальварчык Люцінку, пры аглядзе яго зацікавіла мяне перш за ўсё мясцовасьць; дзеля гэтага стараўся я ад старых людзей, якія тут жывуць, дапытання, ці ж мае яна якіх гістарычных паданьняў — і амаль у адзін голас мне расказалі, што тут менавіта знаходзіўся калісьці, у старажытныя часы, езуіцкі кляштар з храмам божым і што ў час нашэсьця швэдаў, за Карлам XII, кляштар гэты разам з касцёлам ператвораны быў у кучы друзу, а манахі былі замучаны адзіна за тое, што не хацелі паказаць месца, дзе імі былі схаваны касцельныя скарбы».⁴

Купала пачынае «Курган» не з самога паданьня, а зь ягонае крыніцы: «Паміж пустак-балот беларускай зямлі, // На ўзьбярэжжы ракі шумнацечнай // Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі, // Ўдзірванелы курган векавечны...» І заканчвае паэму радкамі, якія раскрываюць шлях нараджэньня легенды: «Лет за сотню зьвёў час, ці і болей мо' лет, // Зацьвілі пераказы ў народзе; // Кажуць людзі: ў год раз ночкай з гусьлямі дзед // З кургана, як сьнег, белы выходзе». Відавочна, што для такога настойлівага падкрэсьліваньня ролі фальклёрнай крыніцы ёсьць свае падставы. Перш за ўсё — усьведамленьне адсутнасьці сваіх пісьмовых крыніц, якія б заслугоўвалі даверу. Адначасна й разуменьне таго, што паданьне — мітэлігізаваная гісторыя: гістарычная падзея ў фальклёрным асьвятленьні

⁴В. Дунін-Марцінкевіч. Творы. Мн., 1984. С. 300. Тут і далей «наркомаўскае» напісаньне захоўваецца толькі ў тых выпадках, калі гэтак зыходна пісаўся паводле «наркомаўскага» правапісу. «Тарашкевіцкія» напісаньні падаюцца паводле правапісу ісьнікаў.

губляе сваю дакладнасьць, індыўідуальнасьць, узбагачаецца фантазіяй апавядальніка, зліваецца зь іншымі, аналягічнымі падзеямі, набывае якасна новыя рысы, уласьцівыя міту, якія канчаткова ператвараюць канкрэтную падзею ў легенду. Усе гэтыя асаблівасьці вуснай традыцыі надалі выразную адметнасьць новаму, гістарычнаму жанру.

З аднаго боку, яны набліжалі гісторыка-мітэлягічныя творы да фальклёрна-этнаграфічных, і таму першапачатковай задачай было пераадоленьне казачнасьці, выпрацоўка іншых, уласьцівых мастацкаму твору, прынцыпаў абагульненьня й індыўідуалізацыі. І першым зь пісьменьнікаў да яе вырашэньня наблізіўся Ян Баршчэўскі.⁵ Ягонае кніга «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданьнях» цікавая ня толькі багацьцем народных паданьняў і галерэяй партрэтаў сучаснікаў, але й вострым адчуваньнем гісторыі. Няхай гістарычныя развагі й рэмінісцэнцыі поўныя суму й перакананьня, што *мінуўшына* — лепшая за *цяпершыну*, а *будучыня*, магчыма, будзе яшчэ горшая, але ці не ўпершыню ў літаратуру разам з Баршчэўскім уваходзяць «гістарычныя» персанажы, іншымі словамі, літаратурныя героі з адчуваньнем гістарычнага часу.

З другога боку, тыя самыя адметнасьці фальклёру адкрывалі перад пісьменьнікамі новыя магчымасьці для ўвасабленьня ідэй, зьвязаных з вырашэньнем сёньняшніх і вечных праблемаў. Літаратура XX ст. раскрыла сутнасьць мітэлягічнага мысьленьня як катэгорыі, уласьцівай для ўсіх часоў. Пісьменьнікі ўспрымалі народныя паданьні ня толькі як адлюстраваньне гісторыі, ня толькі як шматплянавае апавяданьне аб рэальных падзеях; у пазбаўленым бытавых дэталей, прыгўзньнятым над рэальнасьцю тэксьце бачылася канцэнтрацыя гісторыка-філязофскіх уяўленьняў нацыі, матар'ял для развагаў пра яе лёс і шлях, магчымасьць узьдзеінічаць на сьвядомасьць чытача.

⁵М. Гарэцкі. Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1992. С. 176.

Аднымі зь першых гэта ўсвядомілі Максім Гарэцкі, аўтар першай кнігі па гісторыі беларускай літаратуры, і Вацлаў Ластоўскі, аўтар першай кнігі па гісторыі Беларусі. «Першая ў тым сэнсе, што і пісаная яна была па-беларуску, і мінуўшчыну нашага народу насвятляла яна зусім іначай, чымся гэта рабілася ў афіцыйных царскіх падручніках або ў навуковых працах польскіх аўтараў, якія, як і расейскія гісторыкі, не прызнавалі існавання ні беларускага народу, ні беларускай нацыі».⁶

Мастацкія творы Ластоўскага не зьяўляюцца працагам ягоных навуковых даследаванняў, гэта не бэлетрыстычная рэканструкцыя мінулага Беларусі. Шэраг ягоных твораў (як, дарэчы, і Гарэцкага) напісаныя ў жанры, які значна пазней атрымаў назву «парабалічнай прозы». Сам тэрмін «парабалізацыя» (з грэцкай — *параўнаньне, падабенства, супастаўленьне*) абазначае блізкую да прыпавесці (прытчы) жанравую разнавіднасьць у драме й прозе 20-х гг. Парабалізацыя роднасная прыпавесці паводле ўнутранай структуры. Іншасказальнасьць у ёй шматзначная (у адрозьненне ад адназначнасьці алегорыі) і набліжаецца да сымбалю, таму часам парабалізацыю называюць сымбалічнай прыпавесцю. Але, у адрозьненне ад прыпавесці, парабалізацыя не дамінуе над прадметным, сытуацыйным, а застаецца суаднесенай зь ім. «Лягчэй за ўсё паддаюцца парабалізацыі гістарычныя творы, [...] выяўленьне падобнага ў розных эпохах выклікае думку пра зьменнае й нязьменнае, вечнае й часовае, [...] гістарычная дуга служыць мастацкім мэтам стварэньня парабалы».⁷ У гістарычнай прозе парабалізацыя выяўляецца перш за ўсё ў стаўленьні пісьменьніка да гістарычнага матар'ялу не як да ўласнагістарычнага, а як да ўмоўнагістарычнага. Нягледзячы на магчымае фармальнае падабенства твораў-парабалаў да гістарычнай прозы, яны не зьяўляюцца ў поўным сэнсе гістарычнымі, калі бярэцца

⁶В. Сянькевіч. Вытокі... С. 14.

⁷А. Бочаров. Свойство, а не жупел // Вопросы литературы. 1977. №5. С. 100.

сытуацыя з канкрэтнай эпохі. Такі твор пабудаваны ў адпаведнасці з тымі задачамі, якія ставіў перад сабой аўтар, і перанесены ў пэўную, зноў жа ўмоўнагістарычную, часам храналогічна не канкрэтызаваную эпоху. Тут маем не гістарычны сюжэт, а стылізаваную фэбулу, акрэсьленую гістарычнымі рамкамі.

У апавяданьні Ластоўскага «Прывід» умоўная ня толькі мінуўшчына, але і цяпершчына, умоўныя самі пэрсанажы. Ёнату, што «ляжаў на печы і думаў аб сваёй паганай долі», зьяўляецца багіня, і «Ўнат, шырока раскрыўшы вочы, маўчаў і... не разумеў нічога [...] паслушна ссунуўся зь печы, каб пацалаваць у руку ёй» (вось яны, ненавісныя пісьменьніку быццам спрадвечныя рысы беларускай мэнтальнасьці — пасіўнасьць і рабская пакорлівасьць), а багіня пасья знаёмства з «патомкам паўбагоў» у распачы кажа:

«Божа мой, колькі рабства!.. Нягрыцянскі нявольнік больш захаваў у сабе гордасьці, чым у цябе, чалавеча, асталася... Бачу, як праз доўгія вякі пагляд твой плюгавіўся пакорай, галава паклонамі, вусны лізаньнем рук нячыстых... Няволя затуманіла памяць тваю; забыўся ты людзкой назовы сваёй і гэтым сьцёр ты зь ліца свайго знамя людзкое... не, чалавеча, скарбы мае рассыплю перад табой толькі тады, як ты прыпомніш імя людзкое сваё, калі прабудзіцца ў табе адвага й гордасьць...»⁸

Цытаваная рэч характэрная для творчай манеры Ластоўскага як пісьменьніка-гісторыка. Ён ляканічны, сымбалі разьлічаныя і на дасьведчанага чытача, і на непадрыхтаванага, які бачыць толькі павярхоўны зрэз твора. Малюнак (што наагул уласьціва парабалічнай прозе) аднамерны: кожны элемент сыстэмы надзелены адной асаблівасьцю — той, якая адпавядае намерам аўтара й дыктуецца інтарэсамі агульнай карціны.

Як гістарычны твор апавяданьне «Прывід» дэманструе ўменьне Ластоўскага бачыць прычыны сучасных нацыянальных праблемаў ня ў зьнешніх ворагах (хоць ён

⁸Власт. Творы. Мюнхэн, 1956. С. 14.

і піша пра іх у іншых творах), а ва ўнутраным стане нацыі.

«Некаторыя знакамітыя нацыянальныя мастакі, якія ня выйшлі ў вялікае плаваньне, лічаць, што нацыянальнымі яны зьяўляюцца тады, калі ўсхваляюць свой народ, радзіму й жыцьцё. Гэта толькі ніжэйшы від нацыянальнага ў мастацтве. Больш высокі й смелы яго від я бачу ў здольнасьці мастака да *нацыянальнай самакрытыкі*».⁹

Аповесьць «Лябірынты» таксама нельга без агаворкі назваць гістарычнай. Хутчэй гэта мастацка-гістарычны трактат, дзе вырашаецца праблема аднаўленьня вытокаў, страчаных у выніку розных прычынаў, у тым ліку і ўжываньня жорсткіх мэтадаў увядзеньня новае рэлігіі (гэтай тэматыцы прысьвечанае апавяданьне «Часы былі трывожныя»), — аднаўленьня старажытнай міталагічнай сыстэмы, якая фактычна не дайшла да нас. Іншымі словамі, праблема звароту пэўнага зводу маральных, філязофскіх, гістарычных праўдаў. У «Лябірынтах», як і ў «Прывідзе», расповед вядзецца на мяжы рэальнага. Тут мінулае й сучаснае злучыліся й прайшлі скрозь жыцьцё й сьвядомасьць сучаснага чалавека. Пазьней гэты мастацкі прыём атрымае ў беларускай літаратуры значнае пашырэньне. Ластоўскі, бадай упершыню, выкарыстоўвае новы падыход да рэканструкцыі мінулага, заснаваны на разуменьні гісторыі асобнага народу як канкрэтнага ўвасабленьня трансфармаваных агульных заканамернасьцяў сусьветнай гісторыі.

Час для мастацкай прозы значыць прыкладна тое, што для жывапісу — прастора. Як мастакі згортваюць звыклую трохмернасьць рэальнай прасторы ў дзьвюхмерную, спалучаючы рознавялікія фігуры, парушаючы пэрспэктыву, сумяшчаючы пярэдні й задні пляны, дабіваючыся акцэнтацыі рэальнасьці або, наадварот, уяўнасьці прасторы, — гэтак і пісьменьнікі сумяшчаюць часавыя рамкі твораў, каб надаць ім новы, нечаканы ракурс, паказаць чалавека й ягонае акружэньне ў незвычайным

⁹Г. Гачев. Национальные образы мира. М., 1988. С. 39.

асвятленьні. У выніку спалучэння сучаснасці зь мінуўшчынай, гісторыі зь легендамі, у выніку сумяшчэння часавых плоскасцяў — узнікае эфект універсальнасці, пазачасовай значнасці.

Так, да прыкладу, у «Лірных сьпевах» Максіма Гарэцкага сучаснасць у спалучэнні зь мінулым сама набывае рысы легендарнасці і, разам з тым, тры часавыя плоскасці сумяшчаюцца так, што мінулае выглядае ня менш рэальным за сучаснае. Чацьвёртая плоскасць — чытацкі час — як бы знаходзіцца на роўных часавых адлегласцях ад трох іншых. Так, у «Патаемным» бліскуча намалёвана ўзыходжаньне ў міталёгічнай сьвядомасці часовага да вечнага. У іншых апавяданнях, створаных быццам бы на бытавым матар'яле («Панская сучка», «Смачны заяц» — такіх багата ў кнізе «Досьвіткі», дзе распавядаецца пераважна пра Беларусь часоў прыгону), — аповед, показка пра канкрэтныя падзеі прачытваюцца як міт новага часу, што ўзнікае ў рэчышчы народнай міталёгіі тае зямлі, на якой адбываюцца падзеі. Менавіта сувязь з паданьнямі, легендамі надае апавяданьню міталёгічны калярыт, садзейнічае актуалізацыі абагульненазнакавага зместу, паслабленьню канкрэтнага. Міталёгізаваная падзея набывае пазагістарычнае гучаньне, бо «міт ня ведае катэгорыі часу, жыццё ў міце — вечнае паўтарэнне».¹⁰

Цікава, крыху адхіліўшыся ўбок, адцеміць наступны факт: эміграцыя, акрамя стварэння новых духоўных каштоўнасцяў, паставіла сабе за мэту захаваць клясычныя творы беларускай літаратуры, творы клясыкаў, што найбольш пацярпелі ад бальшавіцкае цензуры. Былі выдадзеныя «Новая зямля» й «Сымон-музыка» Я. Коласа, «Вянок» Максіма Багдановіча, «Матчын дар» А. Гаруна, «Спадчына» й «Тутэйшыя» Я. Купалы, «Творы» В. Ластоўскага, «Нядоля Зabloцкіх» Л. Калюгі, «Запіскі Самсона Самасуя» А. Мрыя, «Творы» М. Гарэцкага, «Творы»

¹⁰А. Гулыга. Миф и современность // Иностранная литература. 1989. №2. С. 170.

Ўл. Жылкі. Адным словам, эміграцыйныя выданьні скла-лі «залатую бібліятэчку» нашай літаратуры, у якой былі рэпрэзэнтаваныя бадай усе клясыкі. Адзінае выключэнь-не — Зьмітрок Бядуля.

Натуральна, паўстае пытаньне: чаму? Гэта ж быў не «прызначаны» саветамі пісьменьнік, а нашанівец, адра-джэнец. Аднак эміграцыйныя выданьні, са сваім пільным паглядам на літаратурны працэс на Беларусі, добрай па-мяцьцю на мінулае літаратуры, а таксама сталым памк-неньнем да перадруку твораў, што ўяўлялі сабой супраціў саветызацыі, няшмат аддавалі ўвагі постаці і творам Зьмі-трака Бядулі: зрэдку зьмяшчалі адзін-другі верш (як, на-прыклад, «Волат»¹¹) або невялічкі твор кшталту «Малітва малога Габрусіка».¹² І нягледзячы на тое, што у канцы 1956 — пачатку 1957 г. газэта «Бацькаўшчына» на сваіх бачынах зьмясьціла аповесьць «Салавей», — увагу да Бядулі ўсё роўна наўрад можна параўнаць зь цікавасьцю, прыкладам, да Дубоўкі або Пушчы.

Нязначная ўвага да Бядулі тлумачыцца, верагодна, тым, што ягоныя творы не былі гнаныя савецкай паван-еннай крытыкай, ім не пагражала зьнішчэньне ці цэнзура (з гэтым спраўляўся сам пісьменьнік пры жыцьці), а эміграцыя, магчыма, ня бачыла анічога крамольнага для савецкай улады ў творах Бядулі.

Але ж вось у артыкуле «Ясакар-Бядуля на пазыцыях “нутранае эміграцыі”» чытаем:

«Сьледам за Купалам і Коласам ідзе ў літаратурную нутраную эміграцыю і малодшы іхні супрацоўнік у галіне адраджэнскай літаратуры Зьмітрок Бядуля-Ясакар. [...] Бяду-ля-Ясакар ажыцьцяўляе сваю літаратурную “нутраную эмі-грацыю” шляхам уцёкаў у сьвет фантастыкі і беларускай народнай міталёгіі».¹³

Пра тое, што творы Бядулі — нялёгка для раскрыць-ця «нутраных плыняў», выяўленьня тайнапісу, сьведчыць

¹¹Беларус. 1961. №71.

¹²Бацькаўшчына. 1956. №6—7 (288—289).

¹³Бацькаўшчына. 1963. №3 (603). 25 сакавіка. С. 4.

і не-зьяўленьне літаратурнаўчых працаў, прысьвечаных таямніцам ягонай творчасці, напрыканцы 80-х — пачатку 90-х гг., калі, здавалася, было дазволена пісаць усё й пра ўсё. Нават болей: нешматлікія спробы аказаліся слабейшымі за папярэднія. Таму можна палічыць, што сапраўдны зьмест (гэты другі, нутраны пласт) застаўся непрачытаным, нават незаўважаным, або што такога пласта па сутнасці няма.

Пры чытаньні Бядулевых твораў узьнікае яшчэ адно пытаньне: у які бок пайсьці па дэшыфроўку — у гісторыю, выяўленьне алюзіяў, паралеляў ці ў юдаісцкую містыку, у Кабалу, Тору? У пошук прататыпаў ці ў гіпатэтычны час, у якім адбываюцца падзеі аповесьці? Адзін з магчымых падыходаў прапануецца ў працы Антона Адамовіча «Беларускае літаратурна-мастацкае згуртаваньне «Ўзвышша»:

«Часапіс «Узвышша» пачаў выходзіць якраз на пачатку [...] новае афіцыйнае рэакцыйнае лініі. У першых чатырох нумарох яго зьявілася аповесьць Бядулі «Салавей» (сьнежань 1926 г. — верасень 1927), у якой выяўлялася першая рэакцыя «Ўзвышша» на новую тэндэнцыю. Тутака Бядуля выкарыстаў гістарычны сюжэт з часоў прыгону для «пераапраананьня» сучасных яму падзеяў: у эпізодах з гісторыі прыгоннага тэатру «пераапрааналася» зьмена дачыненьня бальшавікоў да беларускага тэатру, мастацтва й нацыянальнага разьвіцьця наагул. Узвышэнскі крытык Адам Бабарэка адзначыў гэтак «пераапраананьне» ў сваёй рэцэнзіі на «Салаўя», асьцярожна назваўшы ягоны гістарычны аспект да некаторай ступені «дэкаратыўным». Крытык з варожага маладнякоўскага лягеру назваў аповесьць *не аўтэнтычна гістарычнай* і заявіў, што аўтар не прыклаў ніякага намаганьня зрабіць яе такой.

Бядуля пашырыў мэтад «гістарычнага пераапраананьня» ўлучэньнем партрэтаў сваіх сучасьнікаў пад выглядом гістарычных асобаў (як у *roman à clef* — *рамане з ключом*). Гэтак, у прыгонным пане Вашамірскім чытач лёгка пазнаваў Крыніцкага, тагачаснага першага сакратара ЦК ВКП(б); у каталіцкім сьвятару Кураковічу — прафэсара Піотуховіча, аднаго з найбольш бліскучых і апартуністычных марксысцкіх наву-

коўцаў; у купцу Вольскім — маладнякоўскага паэту Анатоля Вольнага, які намагаўся пралезьці ў кола прыдворных панэгірыстаў і одапісцаў; у шляхціцу Завішу — Ёгната Шыпілу, рэдактара афіцыезнай «Савецкай Беларусі» і г. д. Як паводле фізычнага выгляду, так і паводле жыццяпісных фактаў гэтыя «партрэты» былі выпісаныя вельмі дакладна, за імі лёгка пазнаюцца прататыпы — такое партрэтнае падабенства дапамагала чытачу зразумець аповесьць «гістарычна».

Поўны аналіз «Салаўя» быў бы вельмі дарэчы, але ён выйшаў бы задаўгім і заскладаным для гэтага артыкулу. Бядуля апісвае, як пан Вашамірскі, спалоханы аб'явамі бунту ў сваім тэатры, пастанаўляе зачыніць яго ды заняцца больш бясъепчай працай — гадоўляй коней; гэтак адлюстроўвае Бядуля новую тэндэнцыю ў дачыненні да беларускага нацыянальнага разьвіцьця ў БССР.¹⁴ Ідэя аповесьці выказваецца ў словах героя Сымона Салаўя: «Не хачу быць панскім салаўём». У сваёй рэцэнзіі Бабарэка сканкрэтызаваў гэтую ідэю: «прызначэньне мастацтва быць зброяй у змаганьні з пануючай клясай, а не забавкай для апошніх». Чытачы разгадалі «Салаўя» як бліскучы апазыцыйны выпадак аўтара і заклік іншых да апазыцыі супраць наступу «пануючае клясы» на свабоду й незалежнасьць мастацтва. Твор ніколі ня быў добра прааналізаваны ці «выкрыты» на балонках савецкага друку, бо савецкай герархіі было нявыгадна прыцягваць увагу грамадства да выпадкаў супраць яе ды Бядулевых мэтадаў «пераапраананьня» і іхніх вынікаў».¹⁵

¹⁴«Ідэя коней» набыла наагул цікавае адлюстраваньне ў літаратуры таго часу. Прыкладам, у байцы Кандрата Крапівы 1929 г.:

— У твае, браток, кабылы
Заўважаюцца ухілы:
Хвост направа, службыць крыва,
А налева зьвісла грыва.
— Што ты, дзядзя, што ты, мілы, —
То ж ня гора — благадаць:
Каб ня гэтыя ухілы,
Дык і цэнтру не відаць!

¹⁵А. Адамовіч. Беларускае літаратурна-мастацкае згуртаваньне «Ўзвышша» // Беларускі зборнік. Кн. 8. Мюнхэн, 1957. С. 20—21.

А. МакМілін (McMillin), аддаючы належнае майстэрству сатырычных партрэтаў у Бядулі, тым ня менш вельмі асыярожна выказваецца пра алегарычнасьць твора, а таксама зазначае, што цвёрджаньні аб падабенстве герояў «Салаўя» да рэальных людзей далёкія ад доказнасьці.¹⁶

Яшчэ далей пайшлі пазьнейшыя дасьледнікі. Як ключны акорд-прысуд прагучала найпазьнейшая па часе выданьня праца Ївана Навуменкі, дзе аповесьць «Салавей» абвяшчаецца «тыповай “маладнякоўскай”»,¹⁷ а таксама, што «пісьменнік залішне запалітызаваў, заідэалагізаваў свой твор. Дух жорсткай класавай барацьбы пэрыяду грамадзянскай вайны як бы спраецыраваў на далёкую даўніну. Аповесьць «Салавей» ніяк не ўкладваецца ў рамкі гістарычнага жанру».¹⁸

Пасьля публікацыі ў часопісе «Ўзвышша» ў 1926 г. аповесьць «Салавей» выйшла ў 1928 г. асобным выданьнем, у якім, як і ў наступным выданьні 1929 г., аўтарам былі зробленыя выпраўленьні. Але асабліва значныя зьмены адбыліся ў выданьні 1932 г., у прадмове да якога Бядуля зазначыў: «Рыхтуючы да друку трэцяе выданьне «Салаўя», я нанова перапрацаваў гэтую аповесьць: падзяліў яе на тры часткі, выправіў папярэдні тэкст, даў назвы разьдзелам і дапісаў некалькі новых разьдзелаў». Паміж 1926 і 1932 — ня проста прамежак часу ў шэсьць год, гэта амаль цэлая эпоха, па словах Ул. Сядуры-Глыбіннага, ад пэрыяду рэнэсансу беларускае культуры да пэрыяду змаганьня партыі зь беларускім нацыянальным рухам.¹⁹ Гэтая аўтарская перапрацоўка робіць тры рэдакцыі «Салаўя» бадай што рознымі творамі. І тое трэба мець на ўвазе. Але відавочна іншае: нават калі ў «Салаўі» і былі

¹⁶Arnold B. McMillin. Die Literatur der Weißrussen. A History of Byelorussian Literature From its Origin to the Present Day. Wilhelm Schmitz Verlag in Giessen. 1977. S. 299.

¹⁷Ї. Навуменка. Па струнах душы. Жыцьцё і творчасць Зьмітрака Бядулі // Роднае слова. 1996. №4: С. 24.

¹⁸Тамсама. С. 26.

¹⁹Ул. Глыбінны. Доля беларускае культуры пад Саветамі // Досьледы й матарыялы. Сэрыя 2. Вып. 68. Мюнхэн, 1958. С. 9.

закладзеныя ідэі, адзначаныя Антонам Адамовічам, яны былі завязаны не на архетыпах, а на будзённым прыпадабненні адмоўных герояў да рэальных людзей. Ён, як ня раз здаралася ў гісторыі, з адыходам людзей, а таксама тых, хто ведаў «адрасатаў», твор або губляў сваё крытычнае значэнне, або набываў іншае, якое самому аўтару мо' й не ўяўлялася.

Посьпехі гістарычнае навукі 20—30-х гг. на Беларусі стварылі магчымасць для зьяўлення твораў, якія грунтоўца ўжо не на паданьнях, а на дакумэнтах.

Адзін з найбольш значных твораў — аповесьць Юркі Віцьбіча «Арцыбіскуп і сьмерд». Здарэнне, пакладзенае ў аснову твора (забойства архіэпіскапа Язафата Кунцэвіча), па сваёй вастрыні, магчыма, і сапраўды ўнікальнае для талерантнай Беларусі. Ацэнка яго ня раз становілася пунктам сутыкнення людзей розных рэлігійных і палітычных поглядаў, бо ў гэтай трагічнай гісторыі ў максымальна канцэнтраваным выглядзе адлюстравалася адна з найскладанейшых праблемаў Беларусі — шматканфэсійнасць, адсутнасць адзінага духовага цэнтру.

Віцьбіч быў супраць таго, каб разглядаць гэтую трагедыю адно з пункту гледжаньня веры. Ён лічыў, што вельмі небяспечна акцэнтаваць рэлігійны бок гэтай падзеі. Пазьней, ужо на эміграцыі, у палеміцы з П. Вішнеўскім, ён даволі падрабязна растлумачыў свае погляды.

У газэце «Беларус» (1967. №123—124) зьявіўся артыкул П. Вішнеўскага «Шляхі панявольеньня». Галоўная думка аўтара: праваслаўе й каталіцтва беларусаў неаднойчы скарыстоўваліся нашымі імперыялістычнымі суседзьмі супраць беларускай дзяржаўнасці. Толькі вунія мелася стацца тым моцным падмуркам, на якім магла ўмацавацца беларуская дзяржава.

У лісьце да рэдактара газэты доктара Станіслава Станкевіча (29 ліпеня 1967 г.) Віцьбіч пісаў:

«Справа вылучна ў тым, што ці варта на старонках нашае грамадзкае газэты парушаць, а тым болей у перадавіцы, вельмі дражлівыя рэлігійныя пытаньні, што й не на часе й не на месцы. Ён гэтак значную частку сваіх высілкаў на эмі-

грацыі мы прамарнавалі на змаганьне з папамі розных на-
прамкаў, якія (папы з панамарамі і арганістамі) часта-густа
не заслугоўвалі аніякае нашае ўвагі. Пры гэтым у часе свар-
кі, на пацеху нашым «добразычлівым» суседзям ды на іхнюю
карысьць, перабіралі мерку два бакі. Цяпер у гэтым сэнсе
ўсё ўвайшло больш-менш у норму. Дык навошта ажыўляць
колішнюю калатнечу? Калі хтосьці дагэтуль абодвума нагамі
стаіць у сярэднявеччы, ён мае для сваіх паслугаў безьліч на-
шых рэлігійных часапісаў, пачынаючы ад «Беларускае Цар-
квы» Пануцэвіча да «Сілы Веры» Асіпчыка. [...]

Адносна ж сутнасьці трагедыі Віцьбіч пісаў:

«Не захаваяю ад Вас, што мяне (ці толькі мяне) асабліва
абурьлі наступныя радкі: «...сукрытая рука Масквы дзеіла
найбольш эфэктыўна. Шмат дзе даходзіла да бунту ў разагі-
таванага натоўпу. У часе аднаго з такіх бунтаў у Віцебску ў
1623 г. быў забіты полацкі — тады ўжо вуніяцкі — архіпі-
скап Язафат. Хоць жажлівае гэна здарэньне шмат каго было
ацьвярозіла, усё ж яно не палажыла канца зацятам, падсы-
чанаму з варожых нам бакоў змаганьню: калі ў Рыме, на
аснове цудаў, што здарыліся пры гробе мучаніка, абвесьцілі
яго сьвятым, другі бок не астаўся ў даўгу, прадстаўляючы
яго як увасабленьне ўсяго найгоршага...»

Даруйце за асабістае — мяне здаўна цікавіла гісторыя
рэлігійнае вуніі ўвогуле і арх. Язафата Кунцэвіча ў прыват-
насьці. Яшчэ ў №5 «Узвышша» за 1931 г. мелася мая апо-
весьць «Арцыбіскуп і сьмерд», прысьвечаная арх. Язафату.
У часе кіраваньня навуковай экспэдыцыяй у 1939 г. я наў-
мысьля ў Віцебску шукаў ды знайшоў месца пакараньня 19
забойцаў арх. Язафата на чале з войтам Навумам Воўкам. [...]

Ужо на эміграцыі напісаў адзін са сваіх, як на мой по-
гляд, найлепшых твораў «Паданьне аб таямнічым сьвятле».
[...] Ён прысьвечаны апошняму віцебскаму й полацкаму ву-
ніяцкаму архіпіскапу Язафату Булгаку, да якога стаўлюся зь
цеплынёй і пашанай. Няма ў мяне гэтага пачуцьця да архі-
піскапа Язафата Кунцэвіча. Дый ці толькі ў мяне?

Далей — у Віцебску 12 лістапада 1623 г. меўся ня бунт, а паўстаньне, у якім удзельнічаў не натоўп, а народ (падкрэсьлена Юркам Віцьбічам — Л. Ю.).²⁰

У аповесьці «Арцыбіскуп і сьмерд» Віцьбіч і малюе народнае паўстаньне, у якім удзельнічаюць усе слаі грамадства — і войт, і сьмерды, і гандляры, і радцы... І аб'ядноўвае іх ня вера, а нацыянальная ідэя — ідэя незалежнасьці. Нельга забывацца, што аповесьць стваралася ў час, калі панавала тэорыя клясавага расслаеньня грамадства й несумяшчальнасьці інтарэсаў розных клясаў, а тэма нацыянальнай незалежнасьці «малодшых братоў» бязьлітасна перасьледавалася. Ідэя незалежнасьці нідзе ў аповесьці адкрыта не заяўленая, аднак менавіта да яе прыводзіць чытача ўвесь мастацка-вобразны строй твора. Нездарма Віцьбіч лічыць патрэбным прыгадаць пра тое, як «ішлі з далёкай Маскоўшчыны жаўнеры й, разлаванья ўпорствам замкаў, палілі безабаронныя вёскі, забівалі старых і малых, гвалтавалі сінявокіх дзяўчат...» Гэтак сутнасьць трагічнага здарэньня пераводзіцца з пляну рэлігійнай барацьбы ў плян змаганьня з захопнікамі, і вымалёўваецца галоўная ў творчасьці Віцьбіча тэма — барацьба беларусаў за сваю незалежнасьць.

Аповесьць гэтая была важная для аўтара, таму ён раз-пораз зьвяртаўся да яе ў лістах, як, прыкладам, у лісьце да Часлава Будзькі ад 13 сакавіка 1955 г.:

«Перш чым пісаць аповесьць, я пазнаёміўся з навуковымі дадзенымі з розных крыніцаў. Маю тут на ўвазе ня толькі кнігі, але й адбітыя нават у «Віцебскай Старыне» А. Сапунова дакуманты з тых, што меліся ў Віцебскім архіве. Вывучаў плян тагачаснага Віцебску-замку, назовы іхніх вежаў і брамаў, плошчы, вуліцы і завулки. Вывучаў тагачасную беларускую мову для стылізацыі мовы герояў з пачатку XVII ст., улічваючы яшчэ пры гэтым, што мова Архіепіскапа (беларуская з украінізмамі) розьнілася ад мовы лаўнікаў або сялянаў. Знаёміўся ў бібліятэках і музэях з тагачаснай зброяй, вопраткай, пабудовай цэркваў, палацаў і хатаў. Справа

²⁰Ліставаньне Ю. Віцьбіча захоўваецца ў архіве Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

дайшла нарэшце да таго, што я проста прысьніў самую трагічную падзею забойства. І пасья гэтага я пачаў пісаць аповесьць, якая мела посьпех у чытачоў і за якую ладне дастаў ад бальшавікоў.

Мне тым ня менш усё-ж такі цяжка сказаць, ці адбілася ў гэтай аповесці тое, што Вы называеце «гістарычнай праўдай». [...] Письменьнік мае большае права на прыпушчэньні, чым навуковец нават на рабочыя гіпотэзы. Аднак і письменнік ня мае права прыпусьціць тое, што зробіць несумленны журналіст (палітык), нібы паўстаньне 1623 г. зроблена Масквой. Ён ня мае таксама права на тое, што зробіць артадаксальны сьвятар, нібы забойцы Язафата Кунцэвіча перад сьцяцьцем галавы пакаяліся і прасілі аб дараваньні. Ён ня мае таксама права на тое, што зробіць казённы навуковец тыпу Бацюшкава, нібы Кунцэвіч зьяўляўся вылучна сьвядомым шукальнікам сьвятога сьмерці і падбухторваў іншых на ягонае забойства, а не аскетам, чалавекам ідэі дарэшты». ²¹

Працэс стварэньня міта-гістарычнай прозы напрыканцы 20-х гг. ХХ ст. і сур'ёзныя посьпехі гістарычнай навукі лягічна прывялі да магчымасьці зьяўленьня беларускага гістарычнага рамана. Але на гэты час складваецца і ўкараняецца сталінская інтэрпрэтацыя гісторыі. Яе асноўны лёзунг — патрыятызм, які называюць савецкім, аднак сутнасьць ягоная найчасьцей — расейскашавіністычная.

«Пошукі «вялікіх продкаў», хваля кінафільмаў, якія праслаўлялі расейскіх палкаводцаў мінулага — Аляксандар Неўскі, Сувораў, Кутузаў, расейскія цары — Пётра I і Іван Жахлівы, шырокая плынь літаратуры, у якой усхваляліся дзеі Івана III, Дзімітрыя Донскага, узносілася ўсё «сапраўды расейскае» й высьмейвалася замежнае, зварот пераважна да сюжэтаў з расейскай гісторыі ў расейскай літаратуры, музыцы, опэрным мастацтве й драматургіі — усё сьведчыла пра тое, што разьвіцьцё культуры нашага грамадзтва ад гэтага

²¹Арыгінал ліста перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

часу будзе жорстка вызначацца інтарэсамі палітыкі й вялікарасейскага канфармізму».²²

На ўсёй тэрыторыі вялізнай краіны засталася адна гісторыя — пераробленая й падробленая расейская гісторыя. Гісторыя беларусаў, як гісторыі іншых народаў СССР, знікае. Як і шмат што іншае, беларуская гістарычная проза ў савецкай літаратуры была загубленая і згубленая якраз у момант яе магчымага росквіту.

Аднак распрацоўку гістарычнай і міта-гістарычнай тэматыкі падхапілі беларускія пісьменьнікі, выкінутыя з афіцыйнай літаратуры — у высылку, як Я. Дыла, Б. Мікуліч, і на эміграцыю, як Ю. Віцьбіч, Ул. Случанскі, Ул. Сядура, С. Хмара, С. Коўш ды іншыя.

Пісьменьнікі на эміграцыі былі вольныя ад перасяледу, цэнзуры; іх, раз'яднаных на групы й партыі, лучыла адзіная ідэя — ідэя незалежнасці Беларусі. Разам з тым умовы эміграцыі не спрыялі літаратурнай творчасці, а тым больш распрацоўцы гістарычнай тэматыкі. Перашкджаў і вымушаны занятак «дзеля хлеба надзённага», і невялікая колькасць, а часта і нядоўгае жыццё пэрыядычных выданняў. Толькі пералічаных прычын дастаткова, каб зразумець, чаму эміграцыйная літаратура дала паэзію высокай годнасці і ў значна меншай ступені — прозу.

З гістарычнай тэмай было асабліва складана: перашкаджала адсутнасць базы гістарычных твораў — архіваў, дакумэнтаў, навуковых даследаванняў. У прадмове да гістарычнай аповесці «Драбы» адзначаецца:

«У. Случанскі сваёй мастацкай душой шукаў у нашай мінуўшчыне вялікіх патрыётаў, мудрых уладароў, слаўных падзеяў у гісторыі нашай Бацькаўшчыны, калі яна была вялікая і слаўная на ўсю Эўропу. Ва ўмовах эміграцыйнага жыцця, калі чалавек ня можа карыстацца з архіваў, каб знайсці патрэбныя матар'ялы, пошукі гэтыя былі сапраўды вельмі цяжкімі. Тэндэнцыйнае насвятленьне гістарычных фактаў расейцамі і палякамі не задавальняла аўтара, а, наадварот, выклікала зь яго боку гостры пратэст і справядлівае

²²А. Некрич. Наказанные народы // Нева. 1994. №10. С. 254.

абурэньне. А бесстароньніх дадзеных, адпавядаючых гістарычнай праўдзе, бракавала».²³

Нягледзячы на аб'ектыўныя цяжкасьці, пісьменьнікі эміграцыі здолелі зазірнуць у мінулае сваёй Бацькаўшчыны і напісаць шэраг цікавых міталагічных і гістарычных твораў. І нават стварыць новую форму мастацкага гістарычнага нарысу. Трэба адзначыць, што свой важкі ўнёсак яны зрабілі і ў навуковую распрацоўку розных пытанняў мінулага Беларусі. Тут і грунтоўная Скарыніяна, і гісторыя беларускага тэатру, і антыбальшавіцкія паўстаньні...

Усё зробленае на эміграцыі не было простым працягам ужо існых у літаратуры традыцыяў. Апынуўшыся ў новым, прынцыпова не падобным да ранейшага, становішчы, літаратура павінна была знайсці сродкі для кампэнсацыі згаданых вышэй стратаў і для мастацкай перабудовы. У міта-гістарычнай прозе гэта выявілася перш-наперш у вяртаньні да вытокаў культуры — міталёгіі, у імкненьні ня проста выкарыстаць яе, але і рэканструяваць страчаныя элементы старажытнай беларускай міталёгіі. Гэта быў працяг у новых умовах і іншымі вобразнымі сродкамі ідэяў «Лябірынтаў» Ластоўскага.

Адным з такіх мастацка-вобразных сродкаў сталася форма *сказаньня*, або *сказу*, з даволі шырокім выяўленчым дыяпазонам — ад чыстага фальклёру да фальклярызацыі сапраўдных гістарычных падзеяў. Зь ліку сказавых твораў найбольшую цікавасьць мае «Братчына. Сказ аб падарожніках Гюргію і Саўку і аб слаўным гаспадару полацкім князю Расьціславу» Ўладзімера Случанскага. У аснову «Сказу» пакладзены эпізод з гісторыі Полацкага Княства XII стагодзьдзя, аб якім апавядае Лаўрэнцеўскі летапіс. Ластоўскі згадвае гэты эпізод, даючы характарыстыку асаблівасьцяў дзяржаўна-грамадзкага ладу Беларусі ў тых часы (нататкі «Зь Беларуска-Літоўскай мінуўшчыны»):

²³У. Случанскі. Драбы: Гістарычная аповесьць. Мэльбурн, 1958. С. 5.

«Беларускія землі ў пэрыяд яднаньня іх зь Літвой вызначаліся нязвычайна буйным разьвіцьцём дэмакратычнага ладу і агранічэньнем да мінімуму княжага аўтарытэту. Запраўдным сувэрэнным гаспадаром зямлі было веча. [...] Веча выбіралі князя, веча і *паказвала яму пуць* (выганяла яго). Князь мог княжыць толькі са згоды веча. Полацкі князь жыў нават ня ў Полацку, а каля Полацку — у Бельчыцах, дзе жыла і яго дружина. У самы Полацак князі прыяжджалі толькі на запрашэньне веча або са сваімі прыватнымі справамі».²⁴

Летапіс сьведчыць, што незадаволеннае з князя Расьціслава веча вырашыла забіць яго й дзеля гэтага запрасіла ў Полацак на братчыну да сьвятога Багародзіцы на Пятроў дзень. Князь прыехаў, але чамусьці «апануўся ў броню пад вопратку». Верагодна, прыезд на братчыну ўзброенага госьця ня быў зьявай звычайнай, і ўражаньня змоўцы не адважыліся на князя памкнуцца. А на другі дзень пачалі зноў завабліваць яго да сябе, гаворачы: «Княжа, прыедзь к нам у горад, ёсьць нам з табою мова». Князь, папярэджаны дзецкім пра веча ў горадзе і пра намер схапіць яго, «вярнуўся назад і, сабраўшыся з дружинай у Бельчыцах, адтуль пайшоў палком (вайной), грабячы і разьбіваючы, да брата Валадара ў Менск».

Случанскі не адступае ад фактаў, якія падаюцца ў летапісе. Ва ўступе да твору ён даволі блізка да тэксту пераказвае зьмест летапісу. Але тым, так бы мовіць, прычынным-выніковым сувязям, што засталіся па-за летапісным тэкстам, ён надае зусім іншае гучаньне.

Героі «Сказу» Гюргій і Саўка яшчэ ў далёкіх краёх чулі многа нядобрага пра князя Полацкага. Аповеды вандроўных купцоў былі жахлівыя: князь — ірад, кат і абдзірала. Зь цяжкім сэрцам вярталіся Гюргій і Саўка на бацькаўшчыну. Аднак паступова, яшчэ па дарозе, у іх вачох вобраз князя мяняецца з адмоўнага на станоўчы. Чым

²⁴В. Ластоўскі. Зь Беларуска-Літоўскай мінуўшчыны // Беларускі Сьцяг. 1922. №4.

больш жаляцца купцы на князя, тым больш відавочна, што праўда на баку Расьціслава:

«І дакуль зямля яго насіць будзе? Купцоў сумленных дзесяцінай аблажыў, а ізгояў і сьмердаў полуднікамі частуе... За нашыя грошы кроўныя! Памятаеш, кум Васята, як пазалетась няўродзіца і голад наваліўся? Вось, думалася, зараблю дзе! Тры гумны засыпаных жытам меў...

— Як ня памятаць? Хіба што век не забудуся, як мне ўвесь торг з сольлю зьбіў... Каб ня «яснае сонейка Расьціславушка», дык і сёньня ня дзье ладзьдзі вёў бы, а два тузіны».²⁵

Колеры тут, як і патрабуе жанр фальклёрна-рыцарскага сказу, строга разьмежаваныя: усе сьветлыя аддадзены князю й, зразумела (зноў жа патрэбы жанру!), яго дачцэ-князёўне, а чорныя — купцам, якія асуджаюцца не за тое, што яны — гандляры, а таму, што ўвасабляюць антыдзяржаўныя інтарэсы.

Характэрная рыса ўсёй літаратуры эміграцыі — пасьлядоўная абарона прынцыпаў дзяржаўнасьці й асуджэньне ўсякіх праяваў антыдзяржаўных індывідуальных і групавых інтарэсаў. Натуральна, гаворка ідзе толькі пра беларускую дзяржаўнасьць. Адсюль імкненьне пісьменьнікаў-эмігрантаў — аўтараў гістарычных твораў — намаляваць уладароў старажытных беларускіх зямель прывабнымі і як людзей, і як палітычных дзеячаў. Варта адзначыць, што, па зразумелых прычынах, такая пазыцыя не была ўласьцівая беларускай савецкай літаратуры.

Затое нешта падобнае назіраем у расейскай савецкай літаратуры. Здавалася б, такое самае ўзвышэньне дзяржаўнасьці, такое ж прызнаньне другараднасьці інтарэсаў асобы ў параўнаньні зь інтарэсамі дзяржавы. Але гэта толькі зьнешняе падабенства. У сапраўднасьці, з часоў бескампраміснай барацьбы з «ўсякім» нацыяналізмам расейская савецкая літаратура ўсхваляла і ўзвышала імперскія ідэалы, адмаўляючы права асобных нацый на

²⁵Усе цытаты даюцца паводле: Ул. Случанскі. Братчына. Сказ аб падарожніках Гюргію і Саўку і аб слаўным гаспадару полацкім князю Расьціславу. Мэльбурн, 1991.

выбар, які не супадаў з выбарам Дзяржавы. Шавінізм назваўся патрыятызмам:

«Патрыятызм — вось галоўны крытэрыў у ацэнцы дзеянняў, думак і пачуццяў герояў гістарычнай літаратуры; патрыятызм мыслення аўтара — вось зыходны момант у разуменьні вартасцяў і сацыяльнай карыснасці яго творчасці».²⁶

І ў гэтым істотнае адрозненне ня толькі літаратуры эміграцыі, але і ўсіх вышэйпрыгданых твораў беларускай літаратуры. Не ідэя «патрыятызму» кіравала беларускімі пісьменьнікамі, а імкненне да кансалідацыі нацыі й яе незалежнасці...

Да таго часу, калі купцы абрабавалі Гюргія і Саўку ды кінулі іх у цёмную камору, нашыя падарожнікі ўжо зьведалі «праўду» купецкіх паклёпаў. Выпадкова, ратуючыся, яны дазнаюцца пра намеры купцоў забіць князя, і ў іх не ўзьнікае сумнення, на чый бок стаць. Пераапрануты Гюргій знаходзіць князя й папярэджае яго. Таму князь, хаця й ня вельмі верыць перасьцярогам, усё ж надзяе кальчугу. Гюргій і Саўка збіраюць людзей і адольваюць забойцаў, нанятых купцамі. Свае ўчынкi Гюргій тлумачыць так: «Наслухаўся пра цябе, княжа, ад люду Полацкага пахвалы вялікія, што шчодры ты, літасьцівы, да люду ласкавы, справядлівы...» Як бачна, у канфлікце паміж князем і вечам аўтар на баку князя. Менавіта князь зьяўляецца выразнікам інтарэсаў грамадства, дзяржавы. Такі ідэал: мудры, справядлівы, моцны валадар і абаронца свайго народу.

Сказаньні (сказы) Случанскага (нам вядомы яшчэ ягоны вершаваны «Аброк Кіеву. Сказ аб Рацібору, тысяцкім Ёскарасьценю») ня маюць спэцыфічнага для сказаньня элементу — моўнай стылізацыі. Аўтар падае сказаньне як народную легенду, ён быццам не стварае яе, а толькі апрацоўвае захаванае народнай памяццю.

Значнае месца ў гістарычных творах эміграцыйнай літаратуры займаюць сны і ўяўленьні. Гэта тлумачыцца

²⁶В. Юдин. Человек. История. Память. М., 1990. С. 3.

багатымі магчымасьцямі, якія адкрывае пісьменьніку такі мастацкі прыём.

Сны, памяць і мроі натуральна ўваходзяць у структуру беларускай гістарычнай прозы 1-ае паловы ХХ ст. Рэальнае жыцьцё аўтараў гістарычных твораў было абмежаванае й сьціснутае незалежна ад іхніх жаданьняў, памкненьняў і волі ўмовамі тагачаснага ладу. Прымус, нагляд, вывіжоўваньне ўваходзілі ў прыватнае жыцьцё й творчасць, у *няспаньне* — тады як у *сьне* чалавек вызваляўся з-пад улады свайго часу, сваёй прасторы: прыходзіла адчуваньне волі й вольнасьці. У *сьне* чалавек вызваляецца і ўваходзіць у іншы сьвет, дзе рэчы мяняюць сваю прыроду. *Сон* зьяўляецца пераходам з аднаго стану быцьця ў другі, мастком, які злучае дзённыя зямныя вобразы й незямныя, нясённыяшнія, несучасныя ўяўленьні, надае — ці не ўпершыню — адчуваньне раскаванасьці, лёгкасьці, радасьці. Чалавек у *сьне* вызвалены. У *сьне* (будзем і надалей называць яго так умоўна) слабеюць дзённыя законы, чалавек вызваляецца ад прычыннай залежнасьці, сьціраюцца межы мінулага й сучаснага, сапраўднага і ўяўнага, магчымага й жаданага. Жыцьцё пашыраецца, падвойваецца, паглынаючы дзённую й начную рэальнасьць. Так нараджаецца сьвет, не абмежаваны трохмернасьцю. Так *сон* становіцца завершаным мастацкім вобразам, формай літаратурнага хранатопу. Той мясьцінай, дзе скрыжоўваюцца прасторавыя й часавыя пэрспэктывы. Час брыняе, робіцца амаль бачным, а прастора зьнікае ў часе, гісторыі, фэбуле. Пры гэтым прыкметы часу раскрываюцца ў прасторы, і яна асэнсоўваецца й вымяраецца часам.

Ствараецца новая літаратурная форма, якую магчыма суаднесьці з бачаньнем сьвету мастаком сярэднявечча. Пісьменьнік, далёкі ад вобразаў мінуўшчыны, ня мае такога пачуцьця вечнасьці, калі прашчур — ня толькі бацька або дзед, калі твае продкі — Вітаўт і Ягайла, Давыд Гарадзенскі й Рагнеда, Кірыла Тураўскі й Ефрасіньня Полацкая...

Менавіта гэтае адчуваньне спрабуе данесьці да чытача Міхась Дубок у апавяданьні «Ці знаеш ты?..»²⁷ Сон дазваляе герою ня толькі вярнуцца на Бацькаўшчыну і ўбачыць родныя мясціны ды краявіды, якія ён даўно пакінуў, але і атрымаць новыя веды з гісторыі свайго народу. Рыцар, які зьявіўся герою ў сьне й на казачным кані нясе яго над гарамі ды марамі, задае пытаньні, ад якіх «чырванай зайрдзеўся твар мой, ня ведаў я, што на гэта адказаць». Рыцар, пераканаўшыся, што герой ня ведае ні мінулага сваёй Бацькаўшчыны, ні гісторыі роднага гораду, але «не адцураўся бацькоўскага загону, не загубіўся на чужыне і толькі ня меў магчымасьці пазнаць сёвай мінуласьці», апавядае яму і пра веліч беларускай мовы ў часы Альгерда, і пра Высока-Літоўск, і пра Івана Багданавіча Храбтовіча, празванага Літаворам.

Ня даць страціць веру ў будучыню сваёй краіны, ня даць забыцца пра сваё мінулае — галоўная мэта такіх твораў. І адзінае, што засталася пісьменьніку ва ўмовах эміграцыі, — Летапіс, Гісторыя, Культурная Традыцыя, Памяць. Шматмернасьць сну напаўняе твор, пашырае рэальнасьць прамежкава-часавымі вымярэньнямі, вызваляючы яго ад трохмернасьці жыцьця і ўводзячы мінулае як чацьвёртае вымярэньне.

Часам такія творы набываюць казачную форму, там адбываецца зьмяшчэньне часавай пэрспэктывы. Герой (чалавек або народ, горад або рэч) жыве ў чароўным сьвеце. Ён паўсюль ён — і свой, і чужы, і далучаны да таямніцы, і нэафіт, і чалавек бяз роду, і здраднік... — казачна-вольны чалавек у часе-прасторы. У гэтым чацьвёртым вымярэньні і зьяўляецца, выяўляецца Бацькаўшчына, Беларусь, краіна казак і легендаў — краіна са праўдных герояў.

У апавяданьні Міколы Куліковіча «Мяндойг»²⁸ аўтар выкарыстоўвае прыём уяўленьня, які фактычна зьяўляецца аналёгіяй сну. Чытач трапляе на сьвята ўтварэньня Вя-

²⁷Віці. Часапіс маладога пакаленьня. 1953—1954. №№5, 6.

²⁸Віці. 1953. №4. С. 10—13; 1955. №2. С. 21—23.

лікага Княства Літоўскага й чужакарнацыйную прамову «першага Літоўскага (Беларускага) караля й вялікага князя Мяндоўга»:

«Народзе мой! Сягоньня дзень для нас надзвычайны, дзень сьвяточны... Ё не таму, што гэтую вось карону я, слабы муж, на галаву сваю ўсклаў... Дзяржава моцная хаваецца пад гэтай каронай, злучэньне ўсіх літоўскіх зямель, адзіная для ўсіх нас гаспадарка, што іншыя дзяржавы лічыцца прымушае, як роўны з роўнымі... Хавай жа, мой народзе, карону, сымбаль гэты... у думках, у сэрцы... каб з радасьцяй, аддана за сваю Бацькаўшчыну змагаліся, жылі і нат жыцьцё і кроў сваю злажылі, калі трэба...»

Адзінства народу ў інтэнцыі стварэньня дзяржавы, урачыстасьць яе нараджэньня, мудрасць старога канцлера й зайздасьць, змовы, ростыркi — так пачыналася жыцьцё дзяржавы. Пошук пачатку — наагул вельмі важная ідэя ўсёй эміграцыйнай думкі. Гэта, трэба адзначыць, зьвязана з адчуваньнем, якое дакладна сфармуляваў Ю. Лотман:

«Тое, што мае пачатак, — існуе. Таму тыя дзяржавы, што маюць пачатак (легенды аб заснавальніках), супрацьстаяць тым, хто іх ня мае, як палітычна існыя — няісным; тыя, што могуць назваць продка, палітычна існуюць».²⁹

Гісторыка-міталагічныя творы звычайна пазбаўленыя побытавых падрабязнасьцяў, рэалістычных дэталей. Гэта гістарычныя легенды, і менавіта адмаўленьне побытавай канкрэтнасьці надае ім характар узьнёсласьці, прыўзнятасьці, той перакананасьці, што ўласцівая народным паданьням, для якіх нібыта сам час адбірае толькі тое, што павінна застацца ў памяці народу.

²⁹Ю. Лотман. О моделирующем значении понятий «конца» и «начала» // *Texte des sowjetischen literaturwissenschaftlichen Strukturalismus*. München, 1971. S. 308.

**«Лябірынты» Вацлава Ластоўскага:
спроба разгорнутага камэнтара
выбраных месцаў**

Мэтады спазнаньня й асэнсаваньня рэчаіснасьці фармаваліся на працягу не аднаго тысячагодзьдзя, і мітамысьленьне, якое грунтуецца на ўяўленьні, складала базавую стадыю гэтага працэсу. Менавіта ўяўленьне служыла інструмэнтам спазнаньня, вынікі якога рэалізаваліся ў мітах. Сэміётыка мітамысьленьня невычарпальная, але найчасьцей прыхаваная, часам нябачная. Мы маем справу зь літаратурнымі сюжэтамі, сакральнымі тэкстамі, археалёгічнымі помнікамі. А першасны сэнс? Вобраз сьвету, вобраз чалавека?

Сэміясфэра была некалі мітасфэраю, міталёгічнае мысьленьне разгортвалася як асобная мова, гіерархічная сыстэма кодаў, што патрабуюць спэцыяльнай дэшыфроўкі. Тэрмін «міт» можа быць перакладзены з грэцкае мовы як «слова», «паданьне». У адрозьненьне ад іншых словаў з блізкаю сэмантыкай, да прыкладу, «лёгос» «міт» зьмяшчае ў сабе *Істасьць*, надзеленую сілай найвышэйшага *лёгасу*. Сілу міту надае ягонае паходжаньне, бо міты — рытуальныя тэксты, вытворныя ад абрадаў. Міталёгія дае адказы на асноўныя пытаньні чалавечага быцьця, гаворыць пра касмагонію, рытуалы. Сапраўды, кожны рытуал узнаўляе Сьвятую гісторыю, апавядае пра сутнасьць Кос-

масу. Ён мацнейшы за мову, якая здольная толькі апісаць, а не паўтарыць дзеі Найвышэйшага.

Паходжаньне міту звязанае з рытуалам. Рытуал — гэта драматызацыя міту ў асобах і рэчах. Міт жа выступае як вэрбалізацыя рытуалу, яго тлумачэньне. Сказанае дае падставы лічыць, што «сьвятарная драма» паганскага абраду спачатку разыгрывалася й толькі зь цягам часу стала апісвацца Словам.

Драма — дыялёг, драма — слова-дзея. Нават маналёг у ёй зьвернуты да аўдыторыі — таго сьвецкага, дэсакралізаванага жыхара сьвету, да якога зьвяртаўся ўдзельнік першай «сьвятарнай драмы» — рытуалу. Але ж мы сёння палоньнікі прычынна-выніковага сьвету. Кожнае слова, рэпліка для нас — пытаньне «чаму» або «навошта» й адказ «бо». У літаратуры гэта называецца сюжэтнасьцю твора. Сюжэт можа ісьці паралельна некалькімі лініямі, можа быць прыхаваны, але павінен быць абавязкова. У мітах жа прычынна-выніковага сюжэту няма. Яны разгортваюцца па прынцеіпе аналёгіі, прэцэдэнту. Старажытная рэлігія, касмаганічны міт адказвае ня толькі на пытаньне «як было», але і «як ёсьць», бо касмагонія не належыць мінуўшчыне, а працінае сабою ўсю рэчаіснасьць.

Рэлігійны культ немагчымы без эзатэрыкі. Міты зьмяшчалі сапраўднае веданьне й хавалі яго ад неўтаямнічаных, бо яно небяспечнае перш за ўсё для саміх прафанаў — Ёстасьць можа зламаць непадрыхтаванага, а можа проста схавацца ад яго, і той ніколі больш ня выйдзе за межы марнасьці пошукаў. Так нарадзіліся містэрыі.

Гэта былі рытуалы, што трымалі ў таямніцы як веды, так і самое сваё існаваньне. Драматычнымі відовішчамі ды іншымі сродкамі містэрыі расказвалі пра паходжаньне рэчаў, прыроду чалавечага духу, сувязь яго зь целам і сродкі ачышчэньня цела, вяртаньня да вышэйшага жыцьця. Ёснавала нават таемная мова, яна выкарыстоўвалася ўтаямнічанымі толькі пры судакрананьні з сакральным. Амаль што кожны народ меў сваю містэрыю, сваю таем-

ную мову, бязь веданья якой містэрыі немагчыма зразумець.

Містэрыі нарадзіліся разам са словам, не памерлі і да сёння.

Не адмаўляючы патаемнага ў творах мінулага, Умбэрто Эко менавіта ў сучаснай культуры бачыць асаблівую схільнасць да няпэўнасці, падкрэслівае тая працэсы, якія аддаюць перавагу полю магчымасцяў перад адначаснай паслядоўнасцю падзеяў, ствараючы амбівалентныя сытуацыі — адкрытыя для выбару й самых разнастайных інтэрпрэтацыяў.³⁰

Бадай што кожны сапраўдны мастацкі твор можна назваць містэрыяй, бо ён патрабуе ведаў і валодання «таемнай» мовай. Таму ня варта дзівіцца, калі аповесць Ластоўскага «Лябірынты» назавем беларускай містэрыяй ХХ ст., творам, дзе ідэі віюцца адмысловай лесвіцай і прыступкі вядуць нас ад сонечнага святла скрозь векавечны сон да мінулых пакаленняў. Але «Лябірынты» Ластоўскага — містэрыя і ў першасным значэнні слова.

Разам з тым, аповесць належыць да твораў, якія складаюць падмурак, фундамент адраджэнскай літаратуры й філзафіі. Такіх *падмуркавых, грунтаўтваральных* і ў гэтым сэнсе *фундаментальных* кніг няшмат, не заўсёды іх вылучаюць высокія мастацкія якасці, калі гаварыць пра тая творы, што належаць да мастацкай літаратуры, але заўсёды ў іх ставяцца й разьвязваюцца самыя цяжкія, найбольш балючыя для нацыі праблемы. Гэтыя кнігі пісалі людзі вялікай эрудыцыі й шырокага кругагляду, якія — можа, упершыню — адчулі надзею на адраджэнне беларускае культуры. Гісторыя беларусаў поўная страў, і адна зь вельмі значных для беларускай культуры — страта ўласнае міталёгіі. Пра яе былое багацце можна меркаваць па казках, паданьнях, якія захаваліся да нашых дзён.

Спашлемся на Паўла Шпілеўскага:

³⁰U. Eco. The open work. Cambridge, 1989. P. 44.

«Уклад жыцця й звычаі, паданьні й вераньні, казкі й аповесці адгукаюцца міталягічнаю даўніною... У Беларусі да сёння захоўваюцца ў народзе казкі й паданьні пра паходжаньне фантастычных герояў, князёў і царэвічаў, пра нябачных духаў і цудоўныя сілы, — ладзяцца сьвяткаваньні ды ігрышчы паганскага побыту. Гэта таму, што цяперашняя Беларусь некалі была галоўным сэрцам славяна-рускіх паганскіх вераньняў, дзе ў гонар багоў ствараліся куміры. Безумоўна, з прыняцьцем хрысьціянскай веры ідалы й капішчы былі зьнішчаныя, але паданьні захаваліся, данесшы да нас уяўленьні пра вераньні продкаў. Гэтану спрыяла і тое, што хрысьціянства ўмацавалася не адразу; паданьні знаходзілі сабе апору ў паганскіх вераньнях. Такім чынам жыхары сучаснай Беларусі, будучы хрысьціянамі, усё яшчэ мелі нагоду захаваць паняцьці і ўяўленьні пра паганскае жыцьцё. Прайшло некалькі стагодзьдзяў пасля ўсталяваньня хрысьціянства на Беларусі, а паданьні пра духаў, таемныя сілы, вядзьмарак, заклятых людзей, русалак, пярэваратняў ды іншых страшыдлаў-пачвараў ня сыцерліся, але зь цягам часу ўвасобіліся толькі ў паэтычны вымысел і набылі маляўнічы калярыт у вуснах апавядальніка.

Такая Беларусь сёння!.. І таму ня можа не зьвяртаць на сябе ўвагу адукаванага чалавека, які імкнецца пазнаёміцца з старадаўнім побытам сваіх аднапляменьнікаў... Нас цікавяць паданьні й вераньні старажытных грэкаў і рымлянаў, мы пішам пра іх звычаі, міталёгіі, мову, нават застольлі; чаму ж не пісаць пра родную Беларусь, якая так багатая сваімі самабытнымі звычаямі, міталёгіяй, мовай і, нарэшце, ігрышчамі й сьвяткаваньнямі».³¹

Нават калі і ня поўнасьцю пагадзіцца зь цьверджаньнем Ёгната Абдзіраловіча, што Беларусь, паганская па сваёй сутнасьці, не прыняла ні заходнюю, ні ўсходнюю культуру, трэба згадзіцца зь ягоным меркаваньнем, што ў выніку барацьбы заходняга і ўсходняга ўплываў зьнішчы-

³¹П. Шпилевский. Белоруссия в характерических описаниях и фантастических ее сказках // Пантеон. Т. 8. Кн. 4. СПб., 1853. С. 72.

лася старажытная самабытная беларуская культура.³² Гэтая думка Абдзіраловіча супадае зь меркаваньнем Ластоўскага:

«Для ваяўнічага хрысьціянізму, які нішчыў усё паганскае, усе старой веры — і сьвятары, і грубыя шаманы, і варажбіты — былі агульна пагарджанымі жрацамі. Гэтая стараверная, з высокай культурай, інтэлігенцыя брыдзілася змагацца забойствамі з новай верай і эмігравала ў глухія пушчы на ўзьмежжы старавернай і аднавернай зь імі Жмудзі» [80].³³

Дзеячы беларускага адраджэньня, у тым і Ластоўскі, добра разумелі важнасьць вяртаньня да культурных вытокаў — каранёў нацыянальнай самасьведомасьці. К. Езавітаў сьведчыў:

«[Ластоўскі] быў чулы і просты чалавек, паэт і навуковец, троху містык, якога цягнула да ціхае і пладавітае габінэтнае працы ў адзіноце, калі асабліва ясна працуе галава і шчыра адчыняецца сэрца для глыбокіх пачуцьцяў любові да Бацькаўшчыны».³⁴

Ластоўскі сынкрэтызмам сваёй дзейнасьці нагадвае постаці Рэнэсансу — гісторык і філёляг, публіцыст і пісьменьнік, бібліёграф і кнігазнаўца, грамадзкі і палітычны дзеяч. Успаміны Яўхіма Кіпеля раскрываюць перад намі яшчэ адзін бок зацікаўленьняў Ластоўскага:

«Жывучы ў Летуве, Ластоўскі навізаў сувязі з парапсыхолягамі ў Парыжы і часамі езьдзіў туды для экспэрымэнтаў. [...] Ём было прапанавана адчыніць у Акадэміі катэдру парапсыхалёгіі. У той час камуністы глядзелі на парапсыхалёгію як на шарлатанства. Вядома, Ластоўскі ня быў невукам ці прымхліўцам. На думку парапсыхолягаў чалавечы арганізм вылучае электрычныя хвалі але органы якімі можна лавіць

³²І. Абдзіраловіч. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду. Мн., 1993.

³³Усе цытаты з твораў В. Ластоўскага паводле: Власт. Творы. Мюнхэн, 1956. Нумары старонак падаюцца ў прастакутных дужках.

³⁴Цыт. паводле: У. Міхнюк. Справа Вацлава Ластоўскага // Малодосць. 1993. №8. С. 205.

гэтыя хвалі ёсьць не ўва ўсіх людзей — у большыні яны атрафіраваныя, аднак сярод людзей ёсьць і такія што здольныя ўспрымаць гэтыя хвалі. Ластоўскі цьвердзіў, што сам быў сьведкам праяваў такіх здольнасьцяў.

На гэтую тэму Ластоўскі ў Акадэміі зрабіў некалькі дакладаў, у якіх распавёў пра індускіх ёгаў пра людзей якія валодалі здольнасьцю ўгадваць чужыя думкі, пра ведзьмаў. Цікава, што да ведзьмаў залічалі жанчын якія з завязанымі вачыма пазнавалі людзей або маглі назваць таго хто стаяў за сьцяною. Таксама Ластоўскі ў кароткіх рысах аналізаваў дзейнасьць знахароў якая ў большыні выпадкаў спалучана з прыроджаным гіпнозам. Менавіта Ластоўскаму належыць аўтарства інструкцыі для краязнаўчых гурткоў — як трэба вывучаць знахароў на вёсцы. Ён хацеў даведацца ці ёсьць такія людзі сярод нашага народу. Аднак ідэя гэтая была ўспрынятая скептычна і інструкцыю не прынялі.³⁵

Ластоўскі, як ніхто іншы, усведамляў ролю міталёгіі ў нацыянальнай культуры, ведаў, што параўнальнае вывучэньне міталёгіі сьцьвярджае агульнасьць мітатворчасьці ў культурах розных народаў.

«Тое, што мы бачым ў Грэцыі, паўтараецца ўсюды, дзе толькі цывілізацыя людзкая даходзіла да вышэйшых ступеняў: і ў Асырыі, і ў Бабілёне, і ў Эгіпце, і ў Індыі, у Кітаі і Японіі. [...] Нашае няшчасьце ў тым, што край наш ня мае ні годнага да будоўлі каменья, ні капальняў мінэраляў, а з гэтае прычыны адзіным, годным да будовы матар'ялам было дрэва, і нашыя мастацкія будоўлі былі драўляныя, малатрывалыя. Нашыя пісанья памятнікі не на камянэх высякаліся, але начыркаліся на бяроставых пластках, якія лёгка запаліліся і гнілі. Скажэце, каб у Эгіпце, Індыі, Бабілёне была драўляная культура, дык ці ведалі-б мы сяньня што-колечы аб ёй? Не!» [79].

Ластоўскі добра ведаў гісторыю старажытнага Палацку, чуў пра існаваньне шматлікіх падземных хадоў, якія злучалі манастыры і храмы, лёхаў, тайнікоў, дзе захоўваліся скарбы і найбагацейшая ў Вялікім Княстве Літоўскім бібліятэка Сафійскага сабору. Нездарма дзея

³⁵Яўхім Кіпель. Эпізоды. НЁ., 1998. (Кніга знаходзіцца ў друку.)

аповесці «Лябірынты» разгортваецца ў Полацку, у падзямельнях Верхняга Замку. У творы аўтару ўдалося спалучыць ідэі параўнальнае міталёгіі з фактамі і легендамі полацкае мінуўшчыны:

«Старая веда й старая культура ня загінулі. Кажуць людзі, а хто-ж ведае, ці ёсьць у гэтым хоць кропля праўды, пад Верхнім Замкам, за магілай няведамага валадара, ёсьць склады з багаццямі вялікімі. Кажуць, у ваход абшырнай грабніцы, направа, ёсьць мураваны праход крокаў на 60 удоўжкі, і празь яго ўваходзіцца ў сховы із старымі кнігамі. Часткай пісаны яны на дошчачках, часткай на бярозавых пластох. Зложаныя кнігі ў каваных серабром скрынях, у сярэдзіне абітых скурай. З гэтай кніжні пракавечнай ёсьць ход у скарбец... Толькі дужа страшна ісьці там» [81].

Першае й бадай што самае істотнае пытаньне, якое паўстае пры чытаньні аповесці: пра што «Лябірынты» й чаму менавіта «лябірынты»?

Лябірынт — сусьветная рытуальна-магічная ўнівэрсалья. Пабудовы ў выглядзе лябірынтаў былі пашыраныя на вялізных тэрыторыях — ад вугра-фінскіх паморскіх збудаваньняў да палаца валадара Мінаса на высьпе Крыт. Герадот пакінуў апісаньне лябірынту, палова якога мясьцілася на зямлі, а палова — у сутарэньнях, куды забаранялася ўваходзіць староньнім. Там знаходзіліся магілы тых, хто будаваў лябірынт. У Эгіпце існаваў «нябесны лябірынт», куды траплялі душы памерлых.

Традыцыйна лябірынты вызначаюцца як аселішчы мёртвых, шырэй — як мадэль сьвету мёртвых. А калі ўлічыць, што аналягічную архітэктuru маюць і некаторыя старажытныя сьвяцілішчы й што ў архаічнай сьвядомасьці «аселішча мёртвых», «валадарства продкаў» і «магічнае валадарства» не адрозьніваліся, — лябірынт можна разглядаць шырэй: як абагульненую мадэль іншага быцьця. Прыгадайма таксама, што пасля Гальготы цела Хрыста было паложанае ў склеп, а сутнасьць ягонага сышла ў Пекла, каб вывесці адтуль праведнікаў. Ці не таму першыя хрысьціяны маліліся ў катакомбах Рыму яшчэ да нэронаўскіх ганеньняў? Сшэсьце пад зямлю сьлядамі На-

стаўніка сымбалізавала адыход на «той сьвет», каб перажыць уласную сьмерць і адрадзіцца духова. Менавіта ў лябірынтах адбываўся галоўны рытуал містэрыяў — *ініцыяцыя*. Яна і складае змест і сутнасьць аповесьці «Лябірынты».

Ініцыяцыя — абрад пасьвячэньня, адзін з найбольш старажытных абрадаў, які існаваў амаль у ва ўсіх народаў сьвету. У Эўропе пасьвячэньні былі зьліквідаваныя адначасова са знішчэньнем апошніх паганскіх сьвятыняў. Пазьней гэты рытуал захаваўся толькі ў масонаў, якія багата што ўзялі ад папярэднікаў. Сама ініцыяцыя сымбалізавала пераход ад марнасьці жыцьця празь мяжу сьмерці да новага, духовага быцьця.

«Я хутка глянуў на сьцяну, дзе вісеў каляндар, там відаць была дата. Гэта быў дзень, калі я прыехаў у Полацк і ўвечары 20 чэрвеня гасьцяваў у Івана Іванавіча.

— Якая сяньня дата? — спытаўся я ў «Падземнага чалавека».

— А якая-ж, то-ж, ведама, 23 чэрвеня, — адказаў ён пасьміхваючыся.

— А калі я ў вас быў?

— То-ж вы заўчора былі ў нас, у ваўторак, а сяньня мы маем, дзякаваць Богу, чацьвер, заўтра будзе пятніца. Сьвятога Яна» [104].

Ужо сама дата, калі адбываюцца падзеі аповесьці, — невыпадковая. У старажытных календарох, у прыватнасьці друідскім, для ініцыяцыяў найбольш спрыяльнымі лічыліся дні раўнадзенства й сонцастаяньня. Дзень летняга сонцастаяньня прыпадае менавіта на 22 чэрвеня. Невыпадкова абраная і пара — ноч. У сьвядомасьці людзей замацавалася ўяўленьне пра ноч як пра час актывізацыі цёмных сілаў. Але ж ноч папярэднічае дню. У мітах пра стварэньне сьвету першапачатковы стан быцьця, хаос, апісваецца як суцэльная цемра. Так, ноч — апазыцыя дню: ноч магутнейшая ад дня, яна больш прыродная, касмічная і таму больш адпавядае сьвятарным рытуалам.

Падзеі, перажытыя героем у гэтую ноч, можна назваць фантастычнымі, калі застацца на яе «паверхні», ня быць «дапушчаным». Бо як жа растлумачыць паўстаньне зь мёртвых чалавека, сьведкамі сьмерці якога мы былі? Як растлумачыць рух нежывых прадметаў? Дзіўныя гукі ў сутарэньнях? І самае галоўнае: дзеля чаго адбылася Ноч?

Размовы ў гуртку ахвотнікаў старасьвеччыны былі падрыхтоўкай-выпрабаваньнем перад магчымай ініцыяцыяй новапасвечанага. Першае прабаваньне чакае яго ля старадаўняе труны — корста, муміі. Са старажытных часоў працэс муміфікацыі зьяўляўся рытуальным дзеяньнем зь вялікай рэлігійна-містычнай нагруккай; верагодна, ён і ўзьнік як праява культуры. Акрамя таго, ускосна ён сьведчыў пра адносна высокі ўзровень ведаў тагачасных людзей, бо вымагаў досьведу ў анатоміі, мэдыцыне ды хіміі, а таксама валоданьня складанымі тэхналягіямі. Вельмі часта на саркафагах высякалі эпітафіі. Ёсьць такі надпіс і на труне, які сьведчыць, што пахаваны тут чалавек пры жыцьці быў ня проста валадаром або кніжнікам, а пасвечаным — знаёмым з акультызмам: «Я, Ярамір, ходы гэтыя працай многай утварыў і дэману пяці моцай слоў тайных на пільнаваньне давечнае ўвязаў тут. Хай уносячага сюды прапусьцяць, а на выносячым споўніцца слова» [85].

Перад труной герой павінен даць прысягу на вечнае маўчаньне — абавязковая ўмова для кожнага, хто рашыўся прайсьці прабаваньне. Самой прысягі ў аповесьці няма, толькі вядома, што «словы былі такія ўрачыстыя, закліцці такія страшныя» [85]. Можна прыблізна ўявіць сабе тэкст прысягі, бо формулы-заклінаньні ў рытуалах ініцыяцыі былі больш-менш устойлівыя. Прысяга звычайна ўключае абяцаньне захоўваць і не выдаваць ні пры якіх акалічнасьцях ніводнай таямніцы з патаемных містэрыяў ніякімі магчымымі сродкамі:

«Ні маляваць, ні друкаваць, ні вырэзваць, ні пісаць, ні даваць нікай падставы да таго, каб гэта здарылася, на любой рэчы пад небам, рухомай і нерухомай, на якой бы яна магла быць прачытаная або зразуметая. Калі ж клятва будзе

парушаная — няхай шыя будзе перарэзаная, язык вырваны з коранем і зарыты ў марскім пяску пры нізкай вадзе, там, дзе прыліў і адліў кожныя дваццаць чатыры гадзіны».³⁶

Пасьяля складаньня прысягі ў «Лябiрынтах» пачынаюць адбывацца зусiм неверагодныя падзеi — праваднiк гiне, а герой знаходзiць на лiхтары надпiс «Обятопрыiмчэ, прымi другога, з чары тайн пiўшага». Ён «стараўся ўцямяць ягонае значэньне... Цi-ж бы «Падземны чалавек», згодна з гэтым правам, павiнен быў за раскрыццё мне тайны заплацiць сваiм жыццём?» [87]. Герой сумняваецца, але ўсё ж такi пагаджаецца: факты гавораць за тое, што «Падземны чалавек» стаўся «другiм, пiўшым з чары скрытыя веды».

Бясспрэчна, iнiцыяцыя накіраваная на абуджэньне пачуцця мiстычнага адзiнства чалавечай прыроды з боскаю. Тут мы знаходзiм супадзеньне рытуалу пасьвячэньня з касмаганiчнымi ўяўленьямi. Iнiцыюецца боскае. Ня толькi памiрае Хаос, каб даць жыццё Космасу. Памiрае чалавек, каб даць жыццё iншаму — у самiм сабе! У мiстэрыях Iзыды нэафiт, памiраючы, сыходзiў у падземны сьвет, бачыў сьвятло ў поўнай цемры.³⁷ Ён праходзiў усе ступенi перараджэньня, усе ступенi касмаганiчнай ахвяры. Новаiнiцыяваны суб'ект лiчыўся носбiтам ведаў i чысьцiнi, бо паўтарыў шлях ад Хаосу да Космасу.

Герой Ластоўскага не зразумеў, што надпiс — пра яго, ён павiнен памерцi i нарадзiцца, дзеля чаго i iдзе на выпрабаваньнi. А што выпрабаваньнi сур'ёзныя — несумненна. Iнiцыяцыя нясе ў сабе жахлiвую пагрозу: чалавек губляе пачуццё рэальнасцi, i можа стацца так, што чалавек, страцiўшы сувязь з адной рэчаіснасьцю, не навяза сувязi з другою — апынецца памiж двух берагоў. Старыя каштоўнасцi загiнулі, новыя 'шчэ ня ўзьнiклi. Дух чала-

³⁶А. П. Пыпин. Русское масонство. XVIII и первая четверть XIX в. Пг., 1916. С. 52.

³⁷Апулей. Метамарфозы, ці Залаты асёл // Лонг. Пастушыная гiсторыя пра Дафнiса і Хлою. Апулей. Метамарфозы, ці Залаты асёл. Мн., 1991. Кнiга XI. С. 255—273.

века нібы ў пустэчы. Інакш кажучы, ён на той мяжы, калі дух абвяшчае яму ўсякае жыццё як сьмерць. Матыў сьмерці ў ініцыяцыі — «калі пшанічнае зерне, упаўшы на зямлю, не памрэ, яно застанеца адно; калі ж памрэ, родзе шмат плоду» (Ян 12:24). П. Генон называе такі стан «псыхічнай сьмерцю». Кажучы пра небясьпечнасьць ініцыяцыі, ён зазначае: «Такі працэс, нават пад кіраўніцтвам людзей мудрых, нясе зямную небясьпеку, фізычную сьмерць (часьцей самагубства), страту памяці, вар'яцтва»³⁸. Нешта падобнае адбудзецца і з героем Ластоўскага.

Аповесьць насычаная сымбаламі — парог, дзверы, мост, лесьвіца. Гэтыя аб'екты здаўна былі мэтафарами пераходу да тайных ведаў, да сакральнага ўзроўню быцця. У містычных філязофіях і містэрыях розных народаў існуе безьліч «лесьвіцаў»: брахманічная Лесьвіца, што з'яўляецца сымбалам Сямі Сусьветаў, кабалістычная Лесьвіца — сем ніжэйшых Сэфіратаў. Лесьвіца Якуба прыгадваецца ў Бібліі. А таксама Лесьвіца Мітры, Розэнкройцараў, Лесьвіца Тэалягічная і г. д. Нэафіт павінен прайсьці іх, каб убачыць сьвятло — як кульмінацыю прысьвячэньня. (Тут варта згадаць ведыйскі рытуал, прыганданы В. Тапаровым у сувязі з архаічнымі схемамі мысленьня ў Дастаеўскага, абыгрываньнем рэлігійнай ідэі пераходу ад цемры да шырокага сьветлага сьвету.³⁹)

Раскрыць некаторыя фантастычныя элементы аповесьці можна, звярнуўшыся да пэўных асаблівасьцяў містэрыяў, вузлоў ініцыяцыі. Зробім гэта на прыкладзе містэрыі Одына, аднае з найбольш вядомых. У яе аснове ляжыць наступная сьвятарная драма.

Одын, аднавокі бог, пабудаваў на вяршыні гары казачны палац і назваў яго Асгард. Там жылі 12 багоў, і нага чалавека не магла ступіць туды. На той гары было і месца сьмерці, Вальгалля, дзе памерлыя героі біліся ды

³⁸Р. Guenon. *Aperçus sur l'initiation*. Paris, 1964. P. 180.

³⁹В. Топоров. Поэтика Достоевского и архаичные схемы мифологического мышления // Проблемы поэтики и истории литературы. Саранск, 1973. С. 101.

балявалі. Кожную ноч іх раны загойваліся, а дзік, мяса якога яны спажывалі, прыходзіў зноў.

Бальдэр Прыгожы — скандынаўскі адпаведнік Хрыста — быў любімым сынам Одына. Ён не вылучаўся ў ваярскім рамястве: ягоны добры й чулы дух прыносіў радасьць багом, і яны ўсе любілі Бальдэра. Але дакладна як Хрыстос меў Юду, гэтак і сярод дванаццаці багоў адзін быў фальшывы — Кёкі, увасабленьне зла. Кёкі сваёй хітрасьцю й рукамі сьляпога бога лёсу забіў Бальдэра стралою з амялы. Зь сьмерцю Бальдэра зьнікла сьвятло багоў. Тады багі сабраліся, каб вынайсьці сродак ажыўленьня духу маладосьці й жыцьця; вынікам іх пошукаў сталася містэрыя.

Новапасьвечаны мусіў вярнуць Бальдэру жыцьцё. Яму адводзілася роля забітага бога. Пасьля доўгіх гадзін блуканьня па сутарэньнях, адмысловых калідорах і бясконцых залях нэафіт падыходзіў да выявы Бальдэра Прыгожага, якая знаходзілася ў сярэдзіне залі. Толькі пасьля гэтага яму адкрываліся таямніцы. Пасьвечаны ўслаўляўся як нанова народжаны чалавек. А цяпер прачытаем у Ластоўскага:

«Урэшце, змучаны пераглядам кнігаў, я надумаў абысьці бібліятэку, і з гэтай мэтай выйшаў у другую залю, а з другой у трэцюю і г. д. Прайшоўшы дзясяткі два заляў, напоўненых кнігамі, я апынуўся перад глыбокай нішай, у якой была зьмешчана фігура чалавечая з бліскучымі вачыма. У меру збліжэньня да яе, вочы фігуры штораз ярчэй сьвяцілі, прычым чулася ў іх нейкая прыцягальная сіла. Калі я быў на адлежнасьці мэтраў дзесяць ад фігуры, я ўжо ня меў сілы стрымаць сябе, нешта незразумелае цягнула наперад, і высілкам усяе волі я ня мог спыніць сябе, каб ня ісьці далей. Фігура была з жоўтага мэталю, утрая большая за натуральны чалавечы рост» [103].

Ці не адпавядае перажытае героем апісаньню містэрыі Одына?

«У гэты мамэнт фігура правай рукой ударыла тры разы ў шчыт, які быў у яе на левай руцэ. Аглушальны патройны гук дарэшты спараліжаваў мяне, і я страціў пры-

томнасьць» [103]. Фантастыка? Крыпты, патаемныя падземныя хады, дзе адбываліся містэрыі й хаўтуры, былі поўныя цудаў: напрыклад, лямпады, што гарэлі стагодзьдзямі. Ёсьць дакумэнтальнае сьведчаньне, што ў Англіі селянін, выпадкова трапіўшы ў магілу розэнкройцара, ступіў на адзін з камянёў і тым самым прывёў у дзеянне мэханізм: фігура ў латах узнялася і ўдарыла мэталічнай пікай па лямпе.⁴⁰ Гэтак жа дасьціпна былі збудаваныя і самыя лябірынты — сьвятыні містэрыяў. Адмысловае размяшчэньне бронзавых вазаў прыводзіла да змены тону й гучаньня чалавечага голасу. Кожны пакой меў свае акустычныя асаблівасьці. Гэтак, у адным памешканьні нэафіт быццам губляў голас, а ў другім нават уздых ператвараўся ў рык; у адной залі голас Ерафанта гучэў, як званочак, а ў другім грымеў так, што ўсё вакол трэслася й гуло. Менавіта такія цуды ўбачыў і пачуў герой. І ня дзіва, што пасля эмацыянальнага, нэрвовага перажываньня ён страціў прытомнасьць. Ініцыяцыя скончылася.

Пэўную цікавасьць выклікае сьвятыня — той лябірынт, дзе адбывалася містэрыя. Старажытныя бажніцы вылучаліся адметнасьцю формы. Былі, напрыклад, пабудовы ў выглядзе яйка, зь якога, паводле традыцыйных уяўленьняў розных народаў, пайшлі людзі. Былі круглыя бажніцы, бо кола — сымбаль Сусьвету. Былі і ў выглядзе крыжа, бо крыж — сымбаль адраджэньня. А таксама ў форме зьмяі, крылаў і г. д. Якою была сьвятыня ў апо-весьці? Мы ведаем, што ў ёй было багата выяваў багоў, а яшчэ:

«Я заўважыў, што памяшканьне, у якім я знаходжуся, мае трохкутную форму, трылук якой, зважаючыся, выходзіўся ўверсе высокім скляпеньнем. Мне прыпомнілася чытанае некалі апісаньне славянскае сьвятыні ў Рэтры, якая была збудаваная трыбочнай фігурай, як і сама сяліба пры ёй, якая

⁴⁰Мэнли П. Холл. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. Новосибирск, 1992. С. 206.

мела з трох бакоў агароду і тры брамы на ўсход, паўдня і поўнач» [87—88].

Бажніца, якую ўзгадвае герой і якая, напэўна, паслужыла правобразам сьвятыні ў аповесьці, вядомая з 1002 г. паводле апісаньняў Дытмара, мэрызбурскага біскупа (1018), і Адама, брэмэнскага каноніка (каля 1070). Да іхніх сьведчаньняў трэба ставіцца з пэўнай засьцярогай, бо, па-першае, ніводзін зь іх ня быў у Рэтры; па-другое, абодва яны былі хрысьціяны і таму маглі выказвацца неаб'ектыўна. Значым, што само слова *paganus* стала лаянкавым, хаця за часы Тэртуліяна яно абазначала ўсяго толькі невайсковага чалавека, бо хрысьціяны ўяўляліся ваярствам Хрыстовым. *Paganus* — таксама жыхар вёскі, селянін: калі ўжо ўсе гарады сталі хрысьціянскімі, у вёсцы заставаліся прыхільнікі старой веры. Тым ня менш, згаданыя апісаньні — адзінае, што мы маем.⁴¹ Сам горад Рэтры ў правінцыі Рэдаран быў пабудаваны трыкутнікам і меў тры брамы. Вакол гораду — сьвятасны ва ўяўленьні жыхароў Рэтры вялікі лес, дзе ніхто ня меў права секчы дрэвы. Дзьве брамы адчыненыя для ўсіх, хто хоча ўвайсьці. Трэцяя, з усходняга боку, вельмі малая, шлях да яе ляжыць каля мора й выглядае жahlіва. У горадзе няма нічога, апроча па-мастацку пабудаванай драўлянай бажніцы, якую падтрымваюць рогі розных жывёлін. Сьцены аздобленыя дзіўнымі выявамі багоў і багінь, у сярэдзіне стаяць рукатворныя багі ў панцырах і шаломах.

Больш падрабязныя весткі мы маем пра Арконскую бажніцу, апісаную Саксам Граматыкам. Гэтая бажніца супернічала ў значнасьці са сваёй сучасьніцай — сьвятыняй у Рэтры. Пасярод гораду, піша Сакс, ляжыць пляц, над якім узвышаецца драўлянае збудаваньне, вабнае ня столькі майстэрствам выкананьня, колькі веліччу бога, у гонар якога тут быў пастаўлены кумір. Звонку ўсё зіхацела па-майстэрску выкананымі барэльефамі. У сярэдзіну вёў адзіны ўваход. У бажніцы стаяў вялікі, большы за

⁴¹Далей тэкст паводле: М. Касторский. Начертание словянской мифологии. СПб., 1841. С. 6.

чалавека, кумір з чатырма галовамi на чатырох шыях, зь якіх дзьве выходзілі з грудзей, а яшчэ дзьве — з хрыбта. У правай руцэ кумір трымаў рог з розных мэталаў, левай упіраўся ў бок. Такою была гэтая бажніца, такою яна ўяўлялася Ластоўскаму, такою можам бачыць яе і мы. Нават фігура, якая моцна ўразіла героя падчас ініцыяцыі, магла быць часткова сьпісаная з куміра сьвятыні ў Рэтры або ў Арконе.

З гэтай залі пачынаецца новая, галоўная частка адкрыццяў героя «Лябірынтаў». І Правадніком, Вэргіліем, выступае полацкі аматар-археолог Іван Іванавіч, той самы, які, запрашаючы героя ў Полацк, пісаў, што каля яго ўтварыўся гурток аматараў старасьвеччыны. «У нашых вячорных вольных бяседах запраўды ажываюць мінулыя вякі ў казках, легендах і фантазіях» [76]. Іван Іванавіч прыводзіць героя ў круглую залю, «сьцены й столь якое пакрытыя былі рысункамі, а памост — мазаікай» [89]. Тут ён чытае бліскучую лекцыю параўнальнай міталёгіі, выяўляючы глыбокую эрудыцыю.

У асобе Івана Іванавіча — пэрсанажа аповесьці «Лябірынты» — угадваецца постаць іншага Івана Іванавіча. Таксама археолога, які таксама праз усё жыццё збіраў нацыянальныя скарбы. Іван Іванавіч Луцкевіч... Ён належаў да ліку *пачынальнікаў* — тых, што стаялі ля вытокаў нацыянальнага адраджэньня канца XIX — першай чвэрці XX стагодзьдзя. Вучоны, грамадзкі дзяяч, адзін з заснавальнікаў першых беларускіх легальных газэтаў «Наша Доля» й «Наша Ніва». Стваральнік калекцыяў, якія спрыялі вывучэньню матэрыяльнай і духовай культуры беларускага народу й якія пазьней сталіся асноваю Віленскага Беларускага Музэю. Можна меркаваць, што менавіта пра Івана Луцкевіча думаў Ластоўскі, ствараючы вобраз Івана Іванавіча. У гэтым кантэксце аповесьць «Лябірынты» ўспрымаецца як даніна памяці чалавеку, дзейнасьць якога мае для Беларусі *неацэннае* й *не ацэненае* яшчэ значэньне.

Іван Іванавіч, Настаўнік, паказвае герою выяву Тройцы. Сапраўды, «усе рэлігійныя сыстэмы ад пачатку йснаваньня ў чалавецтве сьведамае думкі прызнавалі гэ-

тую траістасьць рэчаў» [89]. Кожны народ меў сваю эзатэрычную й экзатэрычную рэлігію, адну для пасьвечаных, другую — для народу. Індусы, да прыкладу, мелі тры ступені пасьвячэньня. У Эгіпце таксама былі тры першыя, пачатковыя ступені, увасобленья ў Містэрыі трыма хавальнікамі агню. У кітайцаў была вельмі старажытная Траістая Суполка, а ў Тыбэце й да нашага часу існуе паняцьце «патройны крок», зьвязанае ў «Ведах» з трыма крокамі Вішну. Паўсюль старажытнасьць выяўляе ўслаўленьне Трыяды й Трыкутніка — першай геамэтрычнай фігуры. Шумэрыі прызнавалі бога паветра Энліла, які разам з багіняю Пінліл даў жыцьцё Панні, богу месяца. Урарцкаю тройцай былі Галды, Тэйтшэба й бог сонца, імя якога засталася невядомае. Асырыйскаю тройцай былі Ашур, Адад, Шамаш. У рэлігіі Бабілёну бог сонца Шамаш складаў тройцу разам з богам месяца Сінам і богам паветра Паману (або Ададу). Індуісцкая тройца (Трымурты) складалася з Брахмы, Вішну й Шывы, яе часта ўвасаблялі ў постаці трохгаловага бога. Тройца грэцкіх багоў — Зэўс, Пасэйдон, Аід. Натуральна, адпаведнік ёй знаходзім у рымскай рэлігіі — Юпітэр, Нэптун, Плутон. Вядомыя трохгаловыя багі ў паморскіх славянаў, у сэрбскай і кельцкай міталёгіі. І ўспамінае герой, «што таксама ў трыкутную фігуру была будаваная слаўная, апяная Гомэрам Троя, што ўсе бажніцы, ці то «багоды» старое славянскае веры, пасьвячоныя Найвельшаму, бацьку багоў, зваліся Троямі» [88].

У Дака-Гецкую Тройцу, паводле Ластоўскага, першым уваходзіць Найвельшы, бацька багоў. Імя, якое юдэі й хрысьціяны абвясцілі «невымоўным», — такім, ня глядзячы на пашыраную думку, не зьяўляецца, таму *не павінна вымаўляцца* — яно сымбалічнае. Менавіта гэтае эзатэрычнае значэньне і мае на ўвазе Ластоўскі, калі піша: «ня мае найменьня» [89].

Другая постаць — Тур, бог сонца й плоднасьці. Пра Тура йснуе багата звестак, праўда, часам функцыі розняцца. (Напрыклад, М. Чулков называе Тура богам всея-

лосьці.⁴²) Культ Тура існаваў у Рэтры. Можа, ён быў тоесны богу Радэгастаму? Широка ведамы таксама белы тур у славянскай міталёгіі, бык ці тур у сусьветных рэлігіях. Рогі, асабліва турыныя, адыгрывалі пэўную культурную ролю (узгадайма апісаньне куміру ў Арконскай бажніцы).

Трэцюю постаць Ластоўскі называе Сіціўратам, Сівай і падае ягоны эпітэт — *ярыла, яравід*. Верагодна, аўтар «Лябірынтаў» меў на ўвазе Сварога (румынскі Скалаян, якога таксама называлі Траянам): сьветларогі, сьвятарогі, яраогі. У санскрыце захавалася слова *svarga*, што было сынонімам Неба, а потым сталася ягоным азначэньнем. Тады становіцца зразумелай і сувязь зь Ярылам: яры рог: *sva-rg-a* — **рог** — яраогі — Ярыла.

У сувязі з постацьцю Сварога варта зьвярнуць увагу на такую паралель. Ластоўскі вуснамі Івана Іванавіча расказвае пра першага рэфарматара Зараду з народу гетаў. Зарада «навучыў ратайства і завёў свабодны выбар жон і жонамі мужоў... Ніхто ня мог карыстацца чужой працай. Кажны пільнаваў ладу ў сваёй сям'і і дома быў поўным сувэрэнам. За крыўды, зробленыя суседу, караў сход судзяў» [95].

А вось што чытаем у «Аповесці мінулых часоў»:

«У праўленьне гэтага Фэоста ў Эгіпце зь неба ўпалі абцугі, і пачалі кавець зброю, а перш паліцамі й камянямі біліся. Той самы Фэост пастанавіў, каб жанчыны выходзілі замуж за аднаго мужчыну й захоўвалі стрыманасьць, а распусьніц загадаў катаваць. Таму і празвалі яго Сварог [...] І пасля яго валадарыў сын ягоны, імем Сонца, якога называюць Дажбогам».⁴³

Інакш кажучы, Зарада Ластоўскага й Сварог — тая самая асоба. Лёгіка пярэваратня — продкавая форма прынцыпу эвалюцыі, якая належыць не да матар'яльнай сфэры, а да сынкрэтычнай рэальнасьці. Ляйтматыў міталёгіі — ідэя пра пераход сьвету з адной ступені на дру-

⁴²М. Чулков. Словарь русских суеверий.

⁴³«Се повести временных лет». М., 1993. С. 305.

гую, ад Хаосу да Космасу. Ініцыяцыя. На гэтай глебе ўздычуць усе тыпы сьветапогляду, усе рэлігіі. А шлях продкаў, мітычных і рэальных, заканчваецца тым, што яны сыходзяць пад зямлю, пакідаючы па сабе знак, сымбаль, веданьне. Надзею на Адраджэньне.

Кожны пісьменьнік стварае свой сусьвет — паэтычны космас, дзе свая сымболіка, мэтафорыка, сэміётыка. Прэцэдэнт ёсьць: Сьвет створаны паводле Слова Божага. Сэміятычны сьвет мае складаную й шматмерную архітэктоніку; яна часам мітычная, часам паэтычная, часам малельная, часам — майстэрня, бывае рэальная, бывае фантастычная; сюды ж дадаецца багацьце культуры — сусьветнай і роднай, цэлыя пласты або толькі імёны. І заўсёды — Акрыцыцё, Шчырота.

«На шляху з варагаў у грэкі»: праблемы гісторыі — праблемы сучаснасці

Пачатак XX стагоддзя прынёс надзею на вызваленне. Асабліва моцна гэтая надзея авалодала беларускай інтэлігенцыяй, бо цяжка было прыгадаць другі народ з такой багатай гісторыяй, чья мова й культура доўгія гады былі б так зьневажаныя. Ідэя нацыянальнага й дзяржаўнага адраджэння падняла ці мала таленавітых людзей на служэнне Бацькаўшчыне, зрабіла іх асьветнікамі й прапагандыстамі беларускай гісторыі й культуры, уцягнула ў актыўную грамадскую дзейнасць.

Падзеі пачатку стагоддзя праявілі глыбокі палітычны падзел у асяроддзі нацыянальнай інтэлігенцыі. Адныя яе прадстаўнікі звязалі свае надзеі з савецкай уладай, другія, захопленыя ідэяй стварэння незалежнай беларускай дзяржавы, не прызналі саветаў, трэція доўгі час хісталіся.⁴⁴ Сярод першых было многа выдатных дзеячаў навукі, мастацтва, пісьменьнікаў. Дастаткова прыгадаць імёны Ёсевалада Ігнатоўскага, Сьцяпана Некрашэвіча, Зьміцера Жылуновіча, Флярыяна Ждановіча, Уладзіслава Галубка. Зь цягам часу яны ўсвядомілі нязбытнасць надзей на нацыянальнае адраджэнне пры савецкай уладзе, але, адсунуўшы на другі плян сваю ўлас-

⁴⁴Інстытут Беларускай Культуры. Мн., 1993. С. 175.

ную літаратурную й навуковую творчасць, працягвалі грамадскую дзейнасць. Толькі рэпрэсіі, распачатыя сталінскім рэжымам у 30-я гг., перарвалі іхную працу. Большасць загінула ў турмах, канцлягерах, на этапах, некаторыя, як Язэп Дыла, выжылі, былі ў высылцы, але і там, далёка ад роднага краю, шукалі й знаходзілі магчымасць працягваць сваю працу.

Язэп Дыла быў актыўным удзельнікам падзеяў, што адбываліся ў 10—20-х гг.: браў удзел у рабоце Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску; у студзені-лютым 1918-га ён камісар працы ў Часовым Рабоча-Сялянскім Савецкім Урадзе Беларусі. Калі ў 1924 годзе быў створаны Ёнбелкульт, Дыла стаў яго правадзейным сябрам, а ў 1925 г. — старшынём прэзыдыюму Ёнбелкульту. Яму было даручана выяўляць рукапісы беларускіх аўтараў у архівах Масквы й Ленінграда, ён перакладае клясычныя драматычныя творы, бярэ чынны ўдзел у стварэнні рэпэртуару беларускіх тэатраў, кіруе зборам экспанатаў для тэатральнага музэю Беларусі. (Тут будзе да месца сказаць, што падчас навуковай камандыроўкі ад Ёнбелкульту ў 1926 г. у Ленінградзе Дыла працаваў у Бібліятэцы Расейскай драмы і Архіве Галоўнае Упраўлення ў справах друку. Менавіта тут ён адшукаў забароненыя ў свой час п’есы Міколы Янчука і Міколы Грымоты. Нажаль, сёння лёс гэтых рукапісаў невядомы.) Язэп Дыла ўваходзіў у камісію, якая вырашала лёс будучых спецыялістаў з вышэйшай тэатральнай адукацыяй. На базе Беларускае Драматычнае Студыі быў арганізаваны нацыянальны тэатар у Віцебску — БДТ-2 (пазней — Коласаўскі). Дыла быў дырэктарам БДТ-1 (пазней — Купалаўскі), намеснікам загадчыка Белдзяржкіно, дырэктарам Інстытуту па Вывучэнні Мастацтва. Неаднаразова выступаў у абарону чысціні сцэнічнай беларускай мовы, узначальваў установы, вакол якіх групавалася сапраўды народная беларуская інтэлігенцыя, для якой адраджэнне нацыянальнай культуры было справай жыцця.

Пачатак творчай біяграфіі Язэпа Дылы датуецца 1909 годам, калі ён напісаў свой першы праявічны абразок «Перад раніцаю». Першым надрукаваным творам Дылы быў верш «Вечар ясны, ціхі...» («Наша Ніва», 1912). Дыла вядомы як аўтар драматычных твораў, успамінаў пра Янку Купалу, Якуба Коласа, Яна Райніса, перакладчык вершаў Марыі Канапніцкай. Шэраг публіцыстычных артыкулаў Дылы быў апублікаваны ў газэце «Дзяньніца» (1918). Пры жыцці аўтара ўбачылі сьвет гістарычныя драмы «Панскі гайдук» (пастаўленая ў 1924 г., выдадзеная ў 1926 г.), «Юнак з Крошына» (1965), аповесьць «У імя дзяцей» (1968).

Частка твораў Язэпа Дылы знаходзіцца ў рукапісах. Архіў Я. Дылы ў Акадэміі Навук Беларусі налічвае 386 адзінак захаваньня. Сярод іх — фантастычны раман «Альбін I і апошні», пераклады, артыкулы, лекцыі. Гістарычная аповесьць «Сена пана Гельмерсена», як і шэраг прыватных лістоў, захоўваецца ў Слуцкім Краязнаўчым Музеі. Аповесьць зьяўляецца адлюстраваньнем уражаньняў удзельніка падзеяў 20-х гадоў.

Толькі ў 1981 г., праз 100 гадоў пасья нараджэньня й сем пасья сьмерці Язэпа Дылы, выйшла ягоная першая кніга, падрыхтаваная А. Мальдзісам.⁴⁵ Сярод апублікаваных у аднатомніку твораў — урыўкі зь незакончнага рамана «На шляху з варагаў у грэкі». Гэта адзін зь першых гістарычных раманаў у беларускай літаратуры. Ён ствараўся падчас Другой сусьветнай вайны ў даволі складаных умовах — у саратаўскай высылцы. Дыла ня мог карыстацца архівамі, дакумэнтамі, спэцыяльнай літаратурай — тымі крыніцамі, на якіх звычайна грунтуецца мастацкі твор, прысьвечаны мінуламу. Дачка Дылы, Ганна, пацьвердзіла: «У Саратаве пра Беларусь ён нічога ня мог адшукаць. Тое-сёе дасылалі, але гэта было кроплямі ў

⁴⁵Я. Дыла. Творы. Мн., 1981. Цытаты падаюцца паводле гэтага выданьня, нумары старонак — у прастакутных дужках.

моры. Бацька карыстаўся тым матар'ялам, які быў у памяці, сваімі ведамі». ⁴⁶

Язэп Дыла на працягу ўсяго жыцця вывучаў і асэнсоўваў мінулае Беларусі. З выкладчыцкай катэдры прапагандаваў гістарычныя веды. У розныя гады свайго жыцця Дыла напісаў шэраг працаў (яны захоўваюцца ў архіве Акадэміі Навук Беларусі), прысьвечаных гісторыі Беларусі: «Вялікі закон мангола-абратаў», «Месца беларусаў сярод тубыльцаў Усходняй Эўропы», «Праайчына славянаў і іх расьсяленьне», «Мінулае Беларусі», курс гісторыі Беларусі, прадмову да кнігі па гісторыі беларускай культуры. Таму заканамерны зварот Дылы да жанру гістарычнага рамана. «Пазбаўлены бацькаўшчыны, я мог зьвяртацца толькі да гістарычных падзей, бо валодаў веданнем гісторыі і яе культуры. Вось чаму напісаў раман». ⁴⁷

Гістарычны жанр дазваляе ў мастацкай форме асэнсаваць шляхі разьвіцця чалавечага грамадства. Выбар часу дзеяньня залежыць ня толькі ад сымпатыяў і антыпатыяў аўтара, але, у першую чаргу, ад патрэбаў грамадства, ад пануючых філязофскіх і палітычных ідэяў.

У гістарычных творах савецкага пэрыяду звычайна адлюстроўваюцца крытычныя, пераломныя моманты гісторыі. Гэта абумоўлена філязофскай канцэпцыяй марксызму, якая сьцьвярджае, што разьвіццё чалавецтва не зьяўляецца эвалюцыйным працэсам, што самыя важныя і цікавыя для мастака — час рэвалюцыйных зьменаў рэчаіснасьці — стваральная, творчая эпоха. У савецкіх гістарычных творах адлюстравана гісторыя, якая рухаецца катаклізмамі і рэвалюцыйнымі выбухамі. Яны прасякнутыя духам жорсткай барацьбы, а не ідэяй мірнага вырашэньня гістарычных калізій.

Такі погляд на гісторыю быў практычна нязьменны ў савецкім літаратуразнаўстве. Сама рэвалюцыя, адпаведна марксысцкай ідэі, адбылася ня ў выніку зьбегу пэўных акалічнасьцяў, а як заканамерная зьява ўсёй гісторыі.

⁴⁶Ліст Г. Дылы да Л. Юрэвіча ад 5.07.1987.

⁴⁷Ліст да Р. Родчанкі ад 19.10.1966.

Мінулае разглядалася пры гэтым толькі як падрыхтоўка да сацыялістычнай рэвалюцыі. У сувязі з такім падыходам найбольш істотнымі ў мінулым сталіся падзеі й дзеячы рэвалюцыйных часоў. Сусветная гісторыя пераглядалася й з гісторыі эвалюцыі чалавецтва ператваралася ў гісторыю барацьбы прыгнечаных з эксплуатаатарамі. Разам з тым змяніўся і падыход да маральных каштоўнасцяў. Яны сталі разглядацца выключна з пункту гледжання іх карыснасці для справы рэвалюцыі.

Для Дылы ж галоўнае ў гісторыі — не раздзяленьне людзей, а іхнае яднаньне. Гісторыя рухаецца наперад не катаклізмамі, а культурным супрацоўніцтвам народаў. Ї важкасьць маральных каштоўнасцяў інварыянтная для ўсіх часоў, яна не адносная, а абсалютная.

У рамане Дылы «На шляху з варагаў у грэкі» няма ніводнай постаці, засьведчанай гістарычнымі крыніцамі, няма ніводнага рэальнага дзеяча мінулага. На нехарактэрнасьць такога мэтаду падачы матар'ялу для прозы савецкай эпохі ўказвае выказваньне К. Сіманавы на II Усесаюзным Зьездзе Савецкіх Пісьменьнікаў:

«Калі гаварыць аб адлюстраваньні гісторыі нашага грамадства ў літаратуры, трэба адзначыць, што патрабаваньне гістарычнай канкрэтнасьці зводзілася да імкненьня адлюстраваць першым плянам абавязкава й толькі найбуйнейшыя постаці [...] Навуковы гістарызм нашых раманаў набыў у пэўнай ступені аднабокi характар, што, у сваю чаргу, было ўжо замацавана ў крытычных артыкулах, якія абвясцілі абавязковым правілам уводзіць у раман у якасьці галоўнай фігуры найбольш вядомую гістарычную асобу свайго часу».⁴⁸

«На шляху з варагаў у грэкі» ня мае таксама ніводнай даты, якая б дапамагла вызначыць час дзеяньня рамана. Але багацьце й дакладнасьць рэалій, іх суадноснасьць з пэўнай эпохай дазваляюць акрэсьліць прамежак часу падзеяў у творы, убачыць, наколькі праўдзіва адлюстраваная

⁴⁸Второй Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. М., 1956. С. 96.

рэчаіснасьць адпаведна рэальнаму часу. Вось некалькі прыкладаў.

Падзеі ў рамане адбываюцца да прыняцця хрысьціянства. З гісторыі вядома, што пераход да гэтай рэлігіі (як дзяржаўнай) адбыўся параўнальна хутка: яшчэ ў 980 г. князь Уладзімер Сьвятаслававіч зрабіў спробу замацаваць паганства ў якасьці дзяржаўнай рэлігіі. У рамане паказана, што сіла паганства яшчэ вялікая, што хрысьціянства яшчэ не ўяўляе для яго небяспеку. Не відаць спробаў Бізантыі прымусіць дрыгавічоў прыняць хрысьціянства. Да носьбітаў новай рэлігіі (Страцім, ягоная жонка Тэафілія) у славянскім племі ставяцца з павагай, як да роўных. З усяго роду толькі адзін Страцім — хрысьціянін (Тэафілія — грачанка). Гэта невыпадкова: адэптамі новай рэлігіі былі купцы — такія, як Страцім. «Ужо ў 60-х гадох IX ст. частка рускіх купцоў прыняла хрысьціянства».⁴⁹ Улічваючы гэта, можна меркаваць, што час дзеяньня рамана — не пазьней за 988 г., калі хрысьціянства было прынятае ў Кіеве як дзяржаўная рэлігія.

У творы часта прыгадваюцца варагі (варангі), прычым стаўленьне насельніцтва да іх насыярожанае. «Да таго ж вятрылы на караблі былі не чырвоныя, як у варангаў, а сінія. Значыць, прыбывалі не ворагі» [48—49]. «Тут прывыклі бачыць варангскія ладзі з чырвонымі вятрыламі. Гэты ж карабель не меў пераду, не быў аздоблены страшыдламі з разяўленымі пашчамі ці дзюбамі... Дзіўным было тое для палачан, што па баках карабля не чырванелі радамі шчыты, за якімі звыкла вырысоўваліся шаломы ўзброеных чужынцаў-варангаў» [51]. Вядома, што яшчэ з пачатку IX ст. на рачных шляхох нашай раўніны сталі зьяўляцца госьці з Балтыйскага мора, якія атрымалі назву варагаў.⁵⁰ Аб гэтым сьведчаць «Аповесьць мінулых часоў», жыцці сьвятых Георгія Амастрадзкага й Стэфана Сураскага. Варагі прыходзілі на тэрыторыі сучаснай Ус-

⁴⁹Г. Г. Китаурин, Д. Ангелов. Славяне и Византия // Изучение культур славянских народов: Сб. статей. М., 1987. №1. С. 63.

⁵⁰В. П. Ключевский. Сочинения. М., 1956. Т. 1. С. 132.

ходняй Эўропы або ваяваць, або гандляваць. Найбольш актыўнымі сталі кантакты паміж славянамі й варагамі ў X ст.

Характэрным для гандлю ў IX ст. было выкарыстаньне грошай, якія прыйшлі і з захаду, і з усходу, бо гаспадарка на той час на славянскіх землях была натуральная. Першыя грошы ўласнай чаканкі зьявіліся толькі ў X ст. Дыла і акцэнтуюе на гэтым увагу. Ягонья пэрсанажы разлічваюцца разнастайнымі грашовымі адзінкамі: дырганамі, бізантыкамі-носьцімамі, хазарскім, пэрскім серабром, грэцкім золатам.

На гэты ж час указвае і апісаньне традыцыйнага занятку нашых продкаў — ганчарства. Усяміла робіць з гліны выяву найвышэйшага бовства, Перуна, і нябожчыцы — грачанкі Тэафіліі.

«Пачуўшы крокі Трывоя, Усяміла азірнулася. Брат прынёс мех з глінай. Дзяўчына ўзяла невялікую лаўку, паклала прывезеную з сабой шырокую дошку, зверху расціснула ком гліны, паставіла ўслончык і распачала сваю работу. Як і Страцім, яна, аддаўшыся творчай працы, не заўважала нічога, што адбывалася ў пакоі... Заходзілі людзі, стаялі ля нябожчыцы, выходзілі адсюль — а Ўсяміла з адданасцю тварыла. Яна выявіла Тэю ляжачай галавой на падушцы, у вянку кучаравых кос, здолела перадаць той асаблівы выраз красы і душэўнага спакою, які прыкмеціў раней Страцім.

Якраз у гэтую пару ў пакой зайшоў Цвярдзісіл. Ён убачыў Усямілу, прыкмеціў яе работу, падышоў і доўга ўглядаўся, параўноўваючы копію з арыгіналам. Па твары яго можна было зразумець, што ён быў здзіўлены здольнасцю ганчаркі» [37].

Прылада працы Ўсямілы — шырокая дошка, якая была папярэдніцай ганчарнага кола. Дарэчы, менавіта вынаходніцтва ганчарнага кола дазваляе падзяліць гісторыю ганчарнай працы на два вялікія пэрыяды.⁵¹

Па знойдзеных гліняных рэчах археолягі вызначаюць, што ганчарнай справай спачатку займаліся жанчы-

⁵¹История культуры древней Руси. Домонгольский период / Под ред. Б. Грекова. М., 1948. Ч. 1. С. 100.

ны. Усходнеэўрапейскія пісьмовыя помнікі пачатку 2-га тысячагодзьдзя ўжо згадваюць ганчара-мужчыну. Улічўшы, што ў смаленскіх курганах IX ст. сустракаецца посуд, выраблены на коле (шлях Страціма пралагаў і па Смаленскай зямлі), можна зрабіць выснову: дошка, прылада працы ганчаркі, — сьведчаньне больш раньняга часу, і падзеі ў творы маглі адбывацца ў пачатку-сярэдзіне IX ст.

Такім чынам, нават павярхоўны аналіз асобных рэалій рамана паказвае, што дзеянне адбываецца ў сярэдзіне IX ст.

У творы ёсьць і такая падказка гістарычнага часу.

«Страто! — паклікала яна [Тэафілія] мужа. — Чуеш? Зусім як тыя гарматныя стрэлы, калі да Канстанцінопаля падступіў флот Фамы» [20]. Фама — адзінае гістарычнае імя ў рамане. Гутарка паміж Тэафіліяй і Страцімам ідзе пра паўстаньне Фамы (Хамы) Славяніна ў 821 г. Як вядома, Фама абвясціў сябе бізантыйскім імператарам, сабраў войска з вольных сялянаў, жаўнераў, арандатарай, схіліў на свой бок кіраўнікоў бізантыйскага флёту й распачаў аблогу сталіцы. Але ў 823 г. ён зазнаў паразу, трапіў у палон і там загінуў. (Цікава, ці выпадкова ўзьнікае гэтае імя ў размове Страціма й Тэафіліі?)

Тэафілія — маладая жанчына, але памятае пра паўстаньне, сама чула стрэлы. Можна меркаваць, што прайшло ад той падзеі гадоў 10—15, ня больш. Значыцца, дзеянне рамана сапраўды адбываецца менавіта ў сярэдзіне IX ст.

Якія ж яны, славяны, ва ўяўленьні Язэпа Дылы?

«Аповесьць мінулых гадоў» спрыяла фармаваньню погляду на нехрысьціянаў-тубыльцаў як на людзей цёмных, дзікіх:

А древляне живаху звѣринскимъ образомъ, живуще скотски убиваху другъ друга, ѣдаху вса нечисто, и брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды дѣвнцѣ.⁵²

⁵²Памятники Древней Руси XI—XII вв. М., 1978. С. 30.

Адпаведна летапісу, асновы маральнасьці былі прынесены сюды спачатку варагамі, а потым хрысьціянамі. На такую думку наводзяць і іншыя старажытныя літаратурныя помнікі, якія імкнуліся ўзмацніць асьветніцкі сэнс прыняцця хрысьціянства. Адмаўляючы паганскую духоўную культуру, яны прыводзяць у доказ эвангельскае цьверджаньне: «Народ, седзячы ў цемры, угледзеў сьвятло вялікае, і тым, што сядзелі ў краіне ў ценю сьмерці, зазьяла сьвятло вялікае» (Мц. 4:16).

Якую пазыцыю ў спрэчцы пра культуру, «не асьвечаную» ўплывам з усходу, пра сьветапогляд тубыльцаў займае Дыла, як ягоная пазыцыя адлюстроўваецца ў рамане?

Для Дылы няма значнай розьніцы паміж асноўнымі прынцыпамі маралі адной і другой рэлігіяў. Аўтар спрабуе паказаць сутнасьць духоўных каштоўнасьцяў старажытных славянаў. Гэтак прабацька роду Цьвярдзісіл кажа Ўсяміле:

«Ты валодаеш рэдкім дарам перадаваць ня толькі рысы чалавечага твару, але і выяўляць характар чалавека. Будзе да цябе просьба — ствары нам новую стаць бога. Яна павінна выявіць яго ўласцівасці: магутнасьць, літасцівасьць да сваіх ухвальнікаў, суровасьць да тых, хто заслужыў яго кару... Дар твой — ад яго, прасьвяціцеля чалавечага» [22].

Цьвярдзісіл падкрэсьлівае тыя рысы Перуна, якія найбольш цэняць «барбары», якія найбольш істотныя для іх.

Дыла параўноўвае Перуна й Хрыста, існуе сугестыўнае супастаўленьне: чалавек—Бог і Бог—чалавек. Так, Пярун — суровы, і славяны гэта ведаюць. Іншым і ня мог быць бог, які, паводле выразу С. Хмары, з гневу пана Сусьвету Дальбога нарадзіўся. Хрысьціяны кажуць пра свайго Бога словамі Новага Запавету: «І ніводзін зь іх [волас] не ўпадзе на зямлю бяз волі Айца вашага» (Мц. 10:29). Але і Хрыстос карае — нездарма яго клічуць «ярае вока». Да таго ж карае ён не адных вінаватых.

«Але чаму так? Чаму ён, той нібы міласцівы хрысьціянскі бог, тварэц і ўладар сусвету, тварэц першых людзей, ча-

му ён бывае нялітасцівы да людзей, пасылае ім такія цяжкія кары?.. Нашто ж яе пазбаўляць жыцця? Хаця б у імя дзяцей, не вінаватых яшчэ ў грахах, бог ня слаў бы смерць такім, як яна... Не! Не! Хрысціянскі бог — такі ж, як дрыгавіцкія богі, а мо' і горшы ад іх, бо ён лічыцца літасцівым, а куды больш гневаецца на людзей, чым, скажам, Пярун...» [36]

— разважае Страцім пасыля сьмерці жонкі.

Маральныя прынцыпы той ці іншай рэлігіі ды іх рэалізацыя, паказвае Дыла, — розныя рэчы. І тут сымпатыі аўтара, безумоўна, на баку дрыгавічоў. Верагодна, Дыла, калі пісаў раман, памятаў словы Ластоўскага (зь якім разам, дарэчы, знаходзіўся ў высылцы ў Саратаве):

«Візантыцкі рэлігійны прынцып у стасунку да нехрысціянскага сьветапогляду і яго выражэньня ў літаратуры адзначаўся поўнай непашанай, а ласьне: ён чужога народнага сьветапогляду не прызнаваў. Усё, што не ўкладалася ў рамкі хрысціянства, як яго разумелі візантыйцы, лічылася адрынутым, «бесаўскім»».⁵³

Дыла, знаўца гісторыі, ведаў, што сабой уяўляла «рамейская самасьвядомасьць» (самі бізантыйцы ніколі не называлі сябе ні бізантыйцамі, ні грэкамі, а «рымлянамі», у сярэдневяковым грэцкім маўленьні — рамеі. Менавіта гэты назоў ужывае і аўтар рамана). Простая «ісьціна» — думка пра «абраны Богам» народ рамеяў — падсьвядома засвойвалася зь дзяцінства як адзін з атрыбутаў хрысціянскасьці па-рамейску. Пачуцьцё неаспрэчнай перавагі над жыхарамі іншых краінаў стала іхнай другой натурай. Ганарыстасьць, фанабэрыстасьць рамеяў згадвае Дыла ў разьдзеле «Прысяга».

Адразу пасыля імшы да Страціма падыходзіць брат нябожчыцы, Павел, і патрабуе, каб той пакляўся перад абразамі Спаса, што невінаваты ў сьмерці Тэі, хоць як хрысціянін павінен быў ведаць словы: «А я кажу вам: не прысягай саўсім: ні небам, бо яно пасад Божы; ні зямлёю, бо яна падножжа яго; ні Ерузалімам, бо ён места вялікага Цара; ні галавою сваёю не прысягай, бо ня мо-

⁵³В. Ластоўскі. Гісторыя Беларускай (Крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. С. 7.

жаш ніводны волас зрабіць белым ці чорным. Але няхай будзе слова вашае: *але, але; не, не*; а што больш таго, тое ад злога» (Мц. 5:34—37). Павел парушае запавет свайго Бога. Гэта добра разумее Страцім і з горыччу гаворыць:

«Павел, відаць, поўны недаверу да мяне, не рамея, чужынца з «дзікай», як ён казаў учора, краіны, захацеў праверыць праўдзівасць маіх слоў... Я захацеў перад усімі прынесці сваю прысягу, бо хто ведае, што думаюць пра барбара-славяніна іншыя» [59].

А калі Павел кажа, што і прысягай можна пакрыць няпраўду, Страцім з гневамі і абурэннем кідае: «Тут, у Рамеі, можа і так, а мы, славяне, барбары, і без прысягі верым людзям» [59]. Рамейскай ганарыстасці дрыгавічы супрацьстаўляюць свой кодэкс годнасці. Так востра й адкрыта пастаўленае Дылам пытаньне пра рознасць этычных прынцыпаў славянаў і рамеяў і пра іхнае адрознае стаўленьне да іншых народаў. Няштодзённасць абставінаў — сьмерць Тэі — абвастрае сытуацыю, здымае з чалавека штучнае, выяўляе погляды пэўнай часткі рамеяў, для якіх славяны, нават сваякі, застаюцца дзікунамі. Даючы сваім героям магчымасць выказацца, аўтар дазваляе чытачу за прыватным убачыць агульнае, пакідае яму права на ўласную выснову.

Ад антыноміі «мой народ» — «чужы народ» да праблемаў грамадзкай маральнасці вядзе Дыла чытача ў раздзеле «Рамейскія ўцехі». Дамы ўсалоды, расказваецца тут, знаходзіліся практычна ў кожным квартале Царграда (Канстанцінопаль). Там жылі багатыя й адукаваныя гетэры, але часта сярод прастытутак сустракаліся й бедныя дзяўчаты-сіроты. Паступова разбэшчанацьць выйшла за межы дамоў усалоды на вуліцы й нават трапіла ў тэатар. Відовішчы сталі грубымі і цынічнымі: непрыстойныя выказваньні суправаджаліся адпаведнымі рухамі. Акторкі выступалі ў незвычайнай вопратцы — кароткім хітоне зь вялікім выразам. Праўда, царква настойліва перасьледвала іх і не пускала на гіпадрымы (найбольш папулярнае відовішча). Аднак акторкі карысталіся вялікім попытам.

Часта іх запрашалі на начныя баляваньні багатай моладзі ці нават у палац імператара.

Вось на такую «атэнскую ноч» і трапіў Страцім — як зацікаўлены глядач, што імкнецца як мага болей зьведаць і ўбачыць. Стрыманаму славянину было агідна: «Танцы ў большасці былі вельмі непрыстойныя, разлічаныя на ахмеленых людзей. Страцім здзіўляўся іх надуманасцю, намёкамі на ненатуральнае здавальненне чалавечаскай хоці» [66].

І на гэтым сьвяце распусты славянін расказвае эгіпецкай танцорцы пра інтымнае жыццё сваіх суродзічаў:

«Мы жывём і кахаемся так, як гэтага вымагае чалавечая натура. Рана пабіраемся, а сышоўшыся ва ўзаемным каханні, здавальняемся скрытна, бо гэта — вянец кахання, самае поўнае злучэнне двух каханкаў, што поўніць іх шчасцем, родніць» [66].

Крыху раней, як бы сабе ў адказ, ён чуе: «Тады яны ўсе шчаслівыя. Лепш простае жыццё, чым бляск чужых багаццяў побач з беднасцю, ад якой так гінуць людзі! Вашы дзяўчаты сапраўды шчаслівыя» [64].

Падчас падарожжаў у Бізантыю Страцім знаёміўся з культурнымі набыткамі сьвету, там ахрысьціўся (хоць застаўся жыць у сваім паганскім родзе), узяў жонку-хрысьціянку й прывёз яе зь Бізантыі ў родныя Сьвіслачаны. У Страцімавай душы змагаюцца два пачуцьці, два сьветапогляды — паганскі й хрысьціянскі. Таму шлях «з варагаў у грэкі» становіцца для яго шляхам асэнсаваньня й перасэнсаваньня праблемаў жыцця, праблемы ўласнага я, праблемы выбару між сваім народам і рамеямі.

Далёкія гандлёвыя экспэдыцыі ўзбагачалі славянаў ня толькі таварамі, зброяй, золатам, але і ведамі, хрысьціянскай ідэалёгіяй і культурай, пашыралі круггляд. Толькі прымалі тубыльцы далёка ня ўсё, а прынятае перасэнсоўвалі. Так, зрабіўшы выяву Перуна, Усяміла

«...чакала Страцімавай ацэны з некаторай насцярожнасцю. Яшчэ раней яна заўважыла, што Страцім разбіраецца ў мастацкіх справах, знаёмы з працамі грэцкіх разбяроў... Нарэшце Страцім прамовіў:

— Ведаеш, Усяміла, ты добра прыдумала, каб вочы Перуна сустракаліся з вачыма людзей. Мне падабаецца, што ты так выразала зрэнкі — інакш вочы былі б сляпыя, як у грэцкіх разбяроў. Усё вельмі добра, але было б яшчэ лепш, калі б ты ўставіла ў зрэнкі блакітныя каменьчыкі. Тады вочы здаваліся б зусім жывыя» [45].

Раман «На шляху з варагаў у грэкі» важны ня толькі гістарычнай канцэпцыяй, ён цікавы і сваёй будовай, мастацкімі асаблівасцямі. І. Еремин сьцьвярджае, што летапіснае апавяданьне — гэта сыстэма гістарычнага й мастацкага мысленьня ды што своеасаблівыя рэцыдывы летапіснага стылю можна прасачыць у творах новага часу.⁵⁴ Праўда, ён лічыць, што такія рэцыдывы сустракаюцца адно ў якасьці рудымэнтаў або мадыфікацыяў. Асобныя праявы такіх рэмінісцэнцый — у дачыненні да літаратуры XIX ст. — разгледзеў Б. Эйхенбаум.⁵⁵ Натуральна, паўстае пытаньне: дзеля чаго пісьменьнік сьвядома выбірае летапісны стыль, адкуль узнікаюць такія мадыфікацыі?

Як паказвае аналіз, зроблены Б. Эйхенбаумам, цікаvasць да летапіснага стылю павышалася ў складаныя, пераломныя для краін і народаў часы, калі роля «выпадку» здавалася вызначальнай, а спробы асэнсаваць і прадбачыць ход гісторыі цярпелі няўдачу. У такія моманты мастак шукаў рэалізацыі праз эпас, фальклёрныя формы, праз жанры, уласьцівыя старажытнай літаратуры.

Старажытная літаратура асабліва была скіраваная на выхаваньне маральнасьці, імкнулася ўздзейнічаць на грамадства, спрыяць выкараненьню ягоных хібаў. На працягу ўсяго свайго разьвіцьця яна выступала настаўнікам грамадства. І ў якія б часы старажытны пісьменьнік ні жыў, пра што б ён ні пісаў, перад чытачом паўстае дзейны й верны сваім ідэалам герой. Стыль манумэнтальнага гістарызму, які адпавядае гэтаму кірунку ў літаратуры, па-

⁵⁴И. Еремин. Повесть временных лет. Л., 1948.

⁵⁵Б. М. Эйхенбаум. О прозе. Л., 1969. С. 371—374.

водле вызначэння Д. Лихачева,⁵⁶ зьяўляецца асноўным стылем старажытнай літаратуры.

У рамане Язэпа Дылы надзвычай разнастайна ўжываюцца мастацкія прыёмы, уласцівыя старажытнай літаратуры. Мы бачым не рудымэнты летапіснага стылю, а плённае й творчае выкарыстаньне асаблівасцяў стылю манумэнтальнага гістарызму.

У старажытнасьці кнігі й мастацтва былі прасякнутыя імкненьнем да сымбалічнага асэнсаваньня зьяваў прыроды й гісторыі. Тое, што можна прыняць за мэтафару, у шматлікіх выпадках зьяўляецца прыхаваным сымбалам, народжаным пошукамі таямнічых адпаведнасьцяў матар'яльнага й духовага сьвету. Абапіраючыся на міталёгічныя або хрысьціянскія сыстэмы бачаньня сьвету, сымбалі ўносілі ў літаратуру пэўную абстрактнасьць. Калі мастацкія тропы абапіраюцца на адпаведнасьць вобраза рэальнаму, непасрэднаму ўспрыманьню сьвету — сымбалі старажытнай літаратуры пакліканыя да жыцьця тэалёгічнай думкай.

Раман Дылы насычаны мэтафарамі-сымбалямі. Сама назва рамана ня толькі гістарычная, але й сымбалічная: па шляху «з варагаў у грэкі» вёўся гандаль і ажыцьцяўляліся ваенныя паходы. Гэты шлях стаўся восьсю дзяржаваўтваральнага працэсу.⁵⁷ У пісьменьніка водны шлях — яшчэ й скрыжаваньне паганскіх і хрысьціянскіх культур, тубыльскай і рамейскай.

Разьвіцьцё сувязяў славянаў зь іншымі народамі, пашырэнне культуры ішло ў першую чаргу па шляху, апісаньне якога неаднойчы сустракаецца ў летапісах. Спачатку гэта простае паведамленьне пра існаваньне шляху з апісаньнем мясцінаў, назвы якіх Дыла захаваў у сваім творы:

**Поляномъ же жившимъ особѣ по горамъ снмъ, бѣ пѣть
изъ Варагъ въ Греки и изъ Грекъ по Днѣпру, и верхъ**

⁵⁶Д. Лихачев. Избранные работы. В 3 т. Л., 1981.

⁵⁷М. Ермаловіч. Старажытная Беларусь // Маладосць. 1988. №7. С. 138.

Днѣпра волокъ по Ловоти внити в Ылмерь озеръ великое, из него же озера потечеть в озеро великое Нево, и того озера видеть устье в море Варажское. И по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому же морю к Царюгороду, от Царюгорода прити в Понтъ море, в не же втечет Днѣпръ рѣка.⁵⁸

Калі ўлічваць сапраўднае значэнне гэтага шляху, становіцца зразумелым, чаму хрысьціянства ішло менавіта па ім. Нездарма і апостал Андрэй вандраваў гэтым шляхам:

Ондрѣю ўчацію въ Синопіи к пришедшо ему в Корсунь, увѣдѣ, яко ис Корсуніа близъ устье Днѣпрское и оттоле поиде по Днѣпру горѣ. И понти по приключаю приде и ста подъ горами на березѣ. И заутра въставъ и рече к сущимъ с нимъ ученикомъ: Видите ли горы сіа? — яко на сихъ горахъ восіаетъ благодать божіа, имать градъ великъ быти и церкви многи въздвинүти имать.⁵⁹

Рэальная падзея праз прызму хрысьціянскага сьветабачаньня ператвараецца ў сымбаль-мэтафару, які знаходзім у цытаце зь Яна Залатавуснага ў першым пасланьні Івана Жахлівага да Курбскага й які — у дачыненні да рамана Дылы — дае цікавую прапанову што да інтэрпрэтацыі і самой назвы рамана, і вобразу галоўнага героя Страціма, і агульнай канцэпцыі твора:

Єгде сѧ пенит море и бесится, но Исүсова корабля не может потопити, на камени бо стоит; имамы бо вместо кормчю Христа, вместеъ же гребца — апостолы, вместо же корабленник — пророки, вместо правителей — мученики и преподовныа, и сіа үбо вса имүщи, аще и весь мир возмүтитсѧ, не үбоимся погрѧзновеннѧ.⁶⁰

Шлях «з варагаў у грэкі» рэпрэзэнтуюцца ў творы як сымбаль — сымбаль новага, прышлага, ня толькі становіцца, але і адмоўнага.

⁵⁸Памятники Древней Руси... С. 26.

⁵⁹Тамсама.

⁶⁰Послания Ивана Грозного. М., 1951. С. 18.

Раман «На шляху з варагаў у грэкі» належыць да своеасаблівага жанру — ансамблю (які, дарэчы, зьяўляецца адным з атрыбутаў стылю манумэнтальнага гістарызму й быў шырока распаўсюджаны ў Х ст.). У чым асабліваць гэтага жанру? Па-першае — «анфілядны» прыцып пабудовы твора, у які ўводзіліся гістарычныя аповесці, пасланьні, дакумэнты. Ён невыпадкова кожны твор успрымаўся як частка нечага большага. Так, напрыклад, уключэньне ў летапіс геаграфічных запісаў купца Афанасія Никитина, ператварыла падарожныя нататкі ў гістарычны твор. Таму і апавяданьне пра Страціма-купца набліжаецца да апісаньняў гістарычных падзеяў, воінскіх аповесьцяў. У раман уключаны быццам бы не зьвязаныя агульнымі героямі й сюжэтам разьдзелы «Распад родавага ладу», «Паўстанне Хамы-Славяніна», «Пра Страціма-госця славутага ды пра грачанку-паланянку», «Паданьне пра абарону Слуцака».⁶¹ Для Дылы гэта ня проста сукупнасьць былінных і гістарычных апавяданьняў ці песень (разьдзел «Пра Страціма-госця» вершаваны, стылізаваны пад быліны). Ансамблевая структура твора дапускае суіснаваньне розных мастацкіх прыёмаў у асобных ягонах разьдзелах. У рамане натуральна спалучаюцца верш і проза, быліна й рэалістычнае апавяданьне. Ён сам раман зьяўляецца сынкрэтычным па форме — гэта і летапіс, і геаграфічны аповед, і ваенная аповесьць.

Найбольш яскрава й паказальна вылучаецца ў творы прыпавесьць. Письменьнік нездарма ўвёў яе элемэнты ў канву рамана. Прыпавесьці маюць дыдактычны характар, перадаюць вобразнае абагульненьне рэчаіснасьці. Прыпавесьці гавораць пра агульнае, вечнае. Вечным насычаны і раман: каханьне Страціма й Тэафіліі, сяброўства славяніна й «госця з Хазарскай зямлі», чалавечая годнасьць, роля мастацтва і патрыятызм. Усё, што адбываецца ў рамане-прыпавесьці, мае, як і ў жыцьці, два аспэкты: адзін — зьвернуты да часовага, імгненнага, другі — да вечнага. Адзін — рэальны факт, другі — спрадвечная ба-

⁶¹Гэтыя разьдзелы не ўвайшлі ў кнігу «Творы».

рацьба добра і зла. Але абодва аспекты не існуюць самастойна: яны цесна пераплеценыя ў творы. Часовае разглядаецца празь дзеянне. Вечнае ж ня мае падзеяў: яно можа быць толькі праілюстраванае падзеямі або растлумачанае ў непасрэдным звароце да чытача. Напрыклад, разьдзел «Рамейскія ўцехі». У Страцімавым непрыняцці ўцех атэнскай ночы — часовым — праяўляецца адрознасьць маральных крытэрыяў славянаў і рамеяў. Можна аналізаваць тое, як Страцім сябе паводзіў, што гаварыў Тэціс, архітрыкліну, якой убачыў ноч. Але думкі Страціма, іхны сэнс, як і прадугледжваюць законы прыпавесьці, робяцца зразумелымі толькі ў апошнім разьдзеле твора — «А далей што?»

«Якая вялікая розніца паміж намі і імі! Мы яшчэ — той пясок, нас шмат, мы аднолькавыя, але яшчэ малаз’яднаныя. Народ рамейскі жыве ўвогуле багата, ды побач з багаццем колькі беднасці, колькі тых, хто прадае працу і не мае часу жыць для сябе. Мы шмат у чым бяднейшыя ў параўнанні з рамеямі, але такой беднаты ў нас няма. Потым — гэта ўлада базілеўса. Вакол базілеўса вяльможы вядуць паміж сабой бясконцую барацьбу. У нас усё гэта куды прасцей. Па-братэрску кіруюць плямёнамі сходы старэйшын. А калі былі напады — аб’ядналіся прадстаўнікі плямёнаў» [76].

Можна палічыць думкі Страціма найўнай марай аўтара аб «залатым веку», а можна — пэўнай праекцыяй на сучаснасьць, на падзеі 30—40-х гадоў, асэнсаваньнем праблемаў улады, узаемінаў з суседзямі. Так прыпавесць сама робіцца гісторыяй, рэальнасьцю, бо гэты жанр — адметнае вобразнае філязофскае асэнсаваньне гісторыі. Праз прыпавесць, праз гэтае, апошняе ў ёй павучаньне, укладзенае ў вусны галоўнага героя — выказніка думак аўтара, — падаецца асноўная тэза твора. Яна праходзіць праз усе разьдзелы, вар’юецца, і ёю заканчваецца раман.

У адпаведнасьці з асаблівасьцямі стылю манумэнтальнага гістарызму аўтар разглядае падзеі нібы зь вялікіх адлегласьцяў — прасторавых ці часавых. Усё навакольнае бачыцца магутным, манумэнтальным. Аўтар паказвае зямлю быццам з вышыні, вядзе апавяданьне пра вялікія

зямныя абшары, лёгка, імгненна пераходзячы ад падзей у адным месцы да падзей у другім, супрацьлеглым, канцы краіны. Дзеянне пераносіцца са Смаленску ў Полацк, са Сьвіслачан зноў у Смаленск, Тураў, Менск, Кыеўград, Царград, Варну, Канстанцінопаль, на Дняпро... Вось геаграфія твора, асобныя часткі якога зьвязаныя толькі галоўным героем Страцімам. Такое панарамнае бачаньне адлюстроўвае аўтарскае ўсведамленьне адзінства сьвету.

Выключнае значэньне пры такім мэтадзе апісаньня набывае дэталі. У рамане шмат розных геаграфічных назваў, і кожная зьвязаная з пэўнымі падзеямі, асьвечаная імі: «Тут, на возеры, выбраўшы зручны бераг для прычалу, пераначавалі, а на другі дзень к поўдню падышлі да ўтоку Сергуча. К вечару дабраліся да месца, дзе варагі паставілі на беразе памятны знак з каменняў» [47]. Гэтыя сьвятыя для аўтара мясціны — нібы маякі на роднай зямлі. Прастора павінна быць населеная гістарычнымі ўспамінамі, рэліквіямі. Для Язэпа Дылы, які ўсё жыццё аддаў адраджэньню беларускай культуры, бачыў яе ўздым і заняпад, гэты прынцып надзвычай істотны.⁶²

Дынамізм рамана «На шляху з варагаў у грэкі» не зьвязаны з унутраным разьвіцьцём характараў, зьяваў, падзеяў. Як і ў старажытных творах, ён — у зьнешнім руху, хуткай зьмене зьнешніх абставін і падзеяў. Дынамічнасьць выяўляецца ўжо ў назьве твора. «На шляху» — гэта значыць па дарозе, якая абавязкова зьвязаная з рухам. Дыла падкрэсьлівае шматлікасьць і хуткасьць пераходаў на караблях і пешшу. Хуткасьць перамяшчэньня — сымбаль улады над прасторай. Нездарма пісьменьнікі X—XI стст. успрымалі перамогу над ворагам як авалоданьне прасторай, а паразу — як яе страту.

Старажытныя пісьменьнікі звычайна абыходзіліся без апісаньня пераходаў ад аднаго месца дзеяньня да другога. Дыла ж насычае шлях Страціма перашкодамі й цяжкась-

⁶²Пазьней гэтую ж думку пакладзе ў аснову сваёй кнігі «Плыве з-пад сьвятога гары Нёман» Віцьбіч.

цямі, падрабязна апісвае іх. Але пераадоленьне іх адбываецца параўнальна лёгка:

«Вецер усю дарогу трымаўся спрыяльны. Бярозу за тры дні прайшлі з яе стромкім цячэннем. А як выбраліся на Дняпро, ісці супраць плыні было цяжка, хоць і дзьмуў добры вецер. Так што да парогаў на Верхнім Дняпры, дзе ён робіць загін на ўсход, прыйшлі толькі на дзевяты дзень. Волак тут аказаўся добры, бо па ім часта хадзілі варажскія дружыны» [23—24].

Замалёвак прыроды ў рамане няшмат. Дыла, як і старажытныя аўтары, што звычайна апісвалі прыродныя катаклізмы (нашэсьці саранчы, паводкі, землятрусы), спыняецца толькі на зьявах прыроды, якія набываюць сымбалічны змест. У творы гэта крыгалом. Менавіта з крыгалому пачынаецца аповед:

«Першая вясна ў Свіслачанах пасля звароту Страціма з Царграду прыйшла рана. Толькі мінулі апошнія маразы, як стала з дня ў дзень усё больш цяплець. Праз якога паўмесяца сонца растапіла снягі, раскавала рэкі — і Бяроза ўзламала свой лёд, панесла яго ў Дняпро. Загаманілі лясныя ручаі, зацурчэлі рачулкі, і нават Свіслач, звыкла адсталая ў параўнанні з іншымі прытокамі Бярозы, у гэтую весну пастаралася хутчэй аслабаніцца ад лядовых ланцугоў... Тэафілія прачнулася ноччу ад моцнага грукату, які чуўся з боку Бярозы» [20].

Крыгалом — сымбаль-мэтафара. Зь яго пачынаецца новы этап у жыцці Страціма й Тэафіліі, якія чакаюць дзіця, новы этап у жыцці ўсяго роду. Ён ў апісаньні крыгалому — тая ж магутнасць, тая ж веліч, якія ўласцівыя манументальнаму стылю.

«Паводка на Бярозе ў той год была надзвычайная. З вярхоўя ракі полай вадой гнала шмат паламаных дрэў, сарваных з лугоў у Бабровічах і Свіслачанах дзсяткаў стагоў сена і саломы. Шырокія прасторы нізкіх лугоў былі доўгі час заліты вадой. У сябе дома яна [Тэафілія] не бачыла нічога падобнага. Яшчэ едучы ў Свіслачаны, яна дзівілася магутнасці Дняпра і самой Бярозы. Яны ж і цяпер рабілі на яе моцнае ўражанне» [23].

У рамане шмат месца адведзена каханьню Страціма й яго любых Тэціс, Тэафіліі, Тадоры, грачанкі-паланянкi. Сцэны блізкасьці ўражваюць цнатлівасьцю, пачуцьцём годнасьці герояў. Каханьне як сродак — быць шчаслівым, захаваць мужнасьць, аптымiзм. Раман і гэтым збліжаецца са старажытнай літаратурай, для якой аптымiзм быў вызначальнай рысай.

Тэціс гаворыць:

«Кахаць салодка, але калі каханне прыходзіць само. Тады яно любя і мужчыне, і жанчыне... Я вярнуся дамоў, маючы дастатак. Знайду чалавека, які не пабрыдзіцца пабрацца са мной. Мець сям'ю, дзяцей — гэта шчасце жанчыны. І гора той, хто забывае пра гэта» [64].

Смерць Тэафіліі, жонкі Страціма, не пазбаўляе героя надзеі, веры; са стратай роднага, дарагога чалавека багата што гіне, але ня ўсё. Застаецца нешта, дзеля чаго варта жыць, змагацца. Нездарма менавіта ў вусны Цьвярдзісіла, прабацькі роду, укладзеныя словы:

«Доля дала табе і вялікую ўцеху. Тэа пакінула табе малых дзетак! Ты яшчэ не зусім усведамляеш, якімі светлымі душами надзяліла яна абодвух сыноў... А таму — скарыся лепей перад доляй, сьвята шануючы імя нябожчыцы, аддай ім, сваім дзеткам, усю моц свайго кахаючага сэрца» [34].

Гэта пачынае разумець і сам Страцім: «Цяпер успомніліся словы яго хрысціянскага настаўніка — айца Нікіфара. Праўдзівей кажучы, не ўласная думка манаха-настаўніка, а настаўніка Нябеснага: «Не паўстане новае жыццё, калі не памрэ тое, з чаго ўзнікае гэтае жыццё...» Так! Так! Трэба было, каб Тэа нарадзіла дачку, каб перадала ёй усё самае лепшае, што мела. За гэта сама заплаціла сваёй смерцю» [35]. Паказальна, што асноўная падзея — падарожжа Страціма да грэкаў — разгортваецца пасля сьмерці Тэі.

На апошніх старонках рамана адбываецца размова, у якой выяўляюцца розныя пазыцыі ва ўспрыманьні жыцця і сьмерці. Страцім знаёміцца ў Царградзе з грачанкай Тадорай, якая прыводзіць яго да сябе дамоў. Гутарка ідзе ў пакоі, поўным расьлін. Страцім, разглядаючы іх, заўва-

жыў незнаёмыя кветкі зь непрыемным пахам, які нагадваў нешта тухлае. Гаспадыня тлумачыць, што гэтыя кветкі прысьвечаныя Празэрпіне, жонцы падземнага бога, і пахам сваім нагадваюць сьмерць.

«Страцім не згаджаўся:

— Можа, яно і так, як казалі старажытныя грэкі. Але мне незразумела другое: чаму, напрыклад, вы, прыгожая, жыццярadasная жанчына, маладая, трымаеце гэтыя магільныя кветкі побач з такімі, якія сапраўды цешаць чалавека, нападўняюць яго адчуваннем шчасця, радасці жыцця?

[Гадора:]

— Мне гэтыя тленныя кветкі напамінаюць пра звыклы канец усіх радасцей жыцця.

— Я не згодзен з вашымі поглядамі, — горача аспрэчваў Страцім» [71—72].

Істотнай рысай стылю манумэнтальнага гістарызму зьяўляецца яго надзвычайная здольнасць да інтэграцыі. Элемэнтны розных культур уліваюцца ў гэты стыль, уваходзяць арганічнай часткай, што асабліва добра відаць пры аналізе мовы твора. Гэтаму працэсу спрыяе і ансамблевы характар рамана, і здольнасць «усочваць» у сябе часам супрацьлеглыя элемэнтны кантрастныя зьяваў. Дыла паказаў варыянт утварэння нацыянальнай культуры на глебе ўзаемадзеяння ўласнай і суседніх культур. На змену старой мясцовай і нацыянальнай замкнёнасьці прыходзіць пэўная залежнасць адной нацыі ад другой. Сусветнае мастацтва садзейнічае нараджэнню мастацтва нацыянальнага, якое, у сваю чаргу, арганічна ўваходзіць у сусветнае мастацтва і ўзбагачае яго. Без такой інтэграцыі, узаемаўзбагачэння — існаваньне й развіццё культуры немагчымае.

Адмаўляючы савецкую практыку закрытых ад сусветнай культуры межаў, Дыла сьцьвярджае: нацыянальнаму мастацтву не патрэбныя бар'еры й заслоны, яно не павінна зачыняцца ў сабе, а наадварот, мусіць усочваць у сябе ўсё каштоўнае, што ствараецца іншымі народамі. Але гэта ні ў якой ступені не азначае падначалення аднаго народу другому.

Сапраўднаму мастацтву ня шкодзяць ні старажытныя формы, ні авангардысцкія пошукі. Гэтую тэзу можна аднесці і да твора самога Язэпа Дылы, які, выкарыстаўшы традыцыйныя формы старажытнай літаратуры, стварыў раман, актуальны ня толькі для 40-х гадоў, а і для сённяшняга часу.

**«Русальчына бальляда»:
міталёгія й дэманалёгія ў паданьнях
Сьвятаслава Каўша**

Калі б мне давялося ствараць сымбаль літаратуры, я зрабіў бы яго ў выглядзе кола — прыкладам, так, як уяўлялася нашым продкам Кола Часу. Ідэй, жанры, мастацкія сродкі паступова зьмяняюцца, зьнікаюць, каб вярнуцца зноў на новым павароце. А ў сярэдзіне кола зьмясьціў бы міталёгію — «сэрца» культуры, ад якога ідуць ніткі-«артэрыі», што злучаюць мінуўшчыну і будучыню: славу-тыя сто сюжэтаў — зь міталёгіі; найбуйнейшыя творы сьвету — ад Гамэра да Т. Мана, Х. Борхэса, М. Павіча — бяруць свой пачатак таксама ў мітах.

Неяк не адразу прыгадаецца твор (наш, беларускі), які б можна было безь перабольшаньня залічыць у гэты шэраг. Ён не ў адсутнасьці таленту, ідэй, не ў правінцыйнасьці справа. Зьвесткі пра багоў — у нашых казках і прыказках. А яшчэ, бадай, у працах гісторыкаў мінуўшчыны ды гасьцей вандроўных: у разнастайных сьпісах «Жыцця Ўладзімера», кроніках Бельскага й Стрыйкоўскага, гісторыях Арбіні й Татищева, працах Длугаша й Шляйзынга. Аднак тыя залацінкі, што захаваліся да нашых часоў, ідуць ад пары зьнішчэньня паганства і ўзвышэньня хрысьціянства — усё гэта стваралася хрысьціянамі, якія не прымалі старой рэлігіі, баяліся яе.

(Дастаткова зірнуць на малюнкi ў кнізе Шляйзынга «Рэлігія маскоўцаў», 1712, дзе і Пярун, і Хорс, і Стрыбог — быццам розныя ўвасабленьні д'ябла.)

Пісьменства, што дайшло да нас, — скрозь хрысьціянскае. Летапісы, як і старажытная царкоўная літаратура, імкнуліся па магчымасьці не называць імёнаў старых багоў. Чаму? З аднаго боку, гэта было жаданьне сьцерці суперніка з памяці народнай. З другога — паганства ўспрымалася як нячыстая сіла, якую лепей ня згадваць. Таму забароненыя (табуяваныя) імёны прапускаліся, змяняліся пры напісаньні, бо, як ні дзіўна, у хрысьціянстве захаваліся рэшткі магіі таго самага паганства, і ўжываньне забароненага імя асацыявалася з увасабленьнем адпаведнага яму вобраза. У выніку — старажытная беларуская міталёгія, прасеяная праз хрысьціянскую культуру, дайшла да нас мікраскапічнымі крупінкамі, захаванымі ў народных паданьнях, казках, легендах. Пісьменьнікам, якія імкнуліся аднавіць сувязі сучаснай культуры зь яе старажытнымі вытокамі, вярнуць ёй жыццядайную крыніцу — міталёгію, — прыйшлося браць на сябе ролю і гісторыкаў, і культуролягаў, і этнографіаў.

Сёньня, калі паспрабаваць ахапіць беларускую міталёгічную прозу, выразна акрэсьліваюцца два кірункі ў аднаўленьні самых старажытных пластоў культуры беларусаў. Першы — фальклёрна-міталёгічны, набліжаны да народнага сьветаўспрымання (бо й выйшаў адтуль), рэпрэзэнтаваны ў творах Яна Баршчэўскага й Максіма Багдановіча. Другі — кніжны, «элінскі», увасоблены найбольш яскрава ў творах Вацлава Ластоўскага.

Чаму «элінскі»? У якасьці тлумачэньня хачу прывесць ідэю О. Сенковскага, якая вабіць сваёй прыгажосьцю. Магчыма, кнігі гэтага таленавітага пісьменьніка й філёляга ня ў кожнага пад рукою, таму дазволю сабе вялікую цытату. Можа, цяпер напauзабытая тэорыя сустрэне большую прыхільнасьць, калі не гісторыкаў, дык, прынамсі, філёлягаў.

«У апавяданьні Гамэра пра падарожжа Ўліса да цыклёпаў і ў выдзяўбаньні адзінага вока Паліфэму, што ў перакла-

дзе азначае Яраслаў (тытул скіфскага Геркулеса, гоцкага бога Харса, Хорса, Нестаравага Хорса), у гэтым на першы пагляд бессэнсоўным апавяданьні — мы спадзяемся вывесці гэта з належнаю дакладнасьцю — у сапраўднасьці размова вядзецца пра крывічоў і іхнага аднавокага Одзіна. А мараль казкі: хітрамысьленны Ёліс быў такі спрытны й тонкі ваяр, што, выпадкова трапіўшы да вусьцішных гігантаў, вялікарусаў, перад якімі трымціць уся Скіфія і ўся Гасьціная Бездань (Гостиная Пучина), у хвале адолеў і іх: у іхнай зямлі, заселенай аднавокімі крывічамі ды людзедамі, пастырамі, ён розумам і хітрасьцю сваёю выкараніў гідотную вялікарускую гарэзію, якая Геркулеса ставіць вышэй за Юпітэра — Яраслава свайго вышэй за магутнага Жыва-Дзіва — напайў гэтага волата салодкім грэцкім віном і выдзеўб яму вока калом. Вынікам такое сьмелае і ўдалае экспэдыцыі нацыянальнага героя-махляра мусіла незвычайна захапляцца базарная публіка Гамэра, адмалку наслуханая ад нянек пра існаваньне за Понтам, за Гасьцінаю Безданню, лютага народу волатаў-русаў і, між імі, племяў адзінавокіх (крывых) і людзедаў (літоўцаў), якіх гарэзія, увасобленая ў вобразе галоўнага бога Яраслава, а па-грэцку Паліфэма, з адным круглым вокам (сусл-орс) у лобе, жахала паганскую прававернасьць грэкаў».⁶³

Вацлаў Ластоўскі быў знаёмы з гэтай тэорыяй і прымаў яе:

«Можна сказаць, што большасьць грэцкіх мітаў цесна зьвязана з нашымі прашчурамі Гэтамі... Навет наш сьгоднішняшні край быў вядомы грэкам у той час, калі тварыліся ў іх першыя міты. Відаць гэта з Гамэра і іншых паэтаў старой Грэцыі».⁶⁴

Трэба зазначыць, што тэрмін «элінская міталёгічная плынь» умоўны, ён выкарыстоўваецца як сынонім паняцьцяў «кніжны», «літаратурны».

Рэзкае разьмежаваньне «элінскай» і фальклёрнай плыняў — зьява рэдкая. Часьцей бачым сынтэз або канглямерат, што цудоўна выяўляе, да прыкладу, кніга

⁶³О. Сенковский. Собрание сочинений. СПб, 1859. Т. VII. С. 431—432.

⁶⁴Власт. Творы. Мюнхэн, 1956. С. 90.

С. Хмары «Аб багох крывіцкіх сказы» (Таронта, 1986). Праілюстраваць сказанае можна творамі Сьвятаслава Каўша. Ён — адзін зь нешматлікіх беларускіх пісьменьнікаў, хто пісаў у жанры міталёгічнай прозы. Нізка паданьняў і легендаў Каўша выяўляе істотныя асаблівасьці беларускай міталёгічнай прозы. Праўда, трэба зазначыць, што асаблівасьці гэтыя на сёньняшні дзень яшчэ вельмі мала дасьледаваныя, як і наагул міталёгія беларускай літаратуры.

Коўш слухна зазначае ў прадмове да кнігі «Русальчына бальяда»:⁶⁵ «Для беларуса, думачага дзяржаўнымі катэгорыямі, ягоная Бацькаўшчына ўяўляецца як цэласнасьць у яе розных імёнах на працягу амаль што тысячагадовае пісанае гісторыі». Міталёгія — крыніца спачатку народных казак, пазьней — літаратурных твораў — зьяўляецца старажытным культурным фундам народу. Гэты пласт культуры выпрацоўваўся не адно стагодзьдзе, падпадаў пад розныя ўплывы й зьмены, у выніку якіх нараджаліся ўяўленьні, што заканамерна разыходзіліся з першапачатковымі.

Натуральна, пад узьдзеяньнем часу мяняліся сюжэты, перайначваліся ролі. Нязьменнымі заставаліся, мабыць, толькі сымбалі. Такія сымбалі — міталёгічныя элемэнты — сёньня ня проста йснуюць паасобку, а ўтвараюць адзіную структуру, у якой міталёгізуюцца ня толькі старажытныя вераньні, але часам і рэальныя падзеі, якія набываюць новы сэнс і выкарыстоўваюцца ў якасьці матэрыялу для стварэньня новых мітаў, новых дачыненняў паміж рознымі міталёгічнымі схемамі. Так узьнікае апакрыфічная (адраджэнская) міталёгія.

Можна заўважыць, што пры ўсёй тэматычнай разнастайнасьці легенды Каўша ўяўляюць сабою своеасаблівую трансфармацыю архетыпаў — той базы, якую выкарыстоўвае апакрыфічная міталёгія.

⁶⁵С. Коўш. Русальчына бальяда. Легенды, апавяданьні, выбраныя рэфэраты. Саўт Рывэр, 1980.

К. Юнг, заснавальнік аналітычнай псыхалёгіі, адзначыў істотную для нас акалічнасьць: мэтафарычны (не алегарычны) характар архетыпаў; ён разглядаў іх як шматзначныя сымбалі, а ня знакі. Характэрна, што архетыпы К. Юнга зьяўляюцца пераважна вобразамі, часам — ролямі (у Каўша — постаці Ёсяслава Чарадзея, князя Кейстута, князя Клецкага замку).

Мэханізм стварэньня апакрыфічнай міталёгіі часьцей за ўсё не залежыць ад часу ці месца падзеяў. Для ілюстрацыі думкі возьмем, да прыкладу, дзьве ўмоўныя (каб не паглыбляцца ў палітычную гісторыю) нацыі. Уявім працэс — добраахвотны ці гвалтоўны — іхнага аб'яднаньня. Што адбудзецца зь іхнаю духоваю культурай, асабліва культурай прыгнечанае нацыі? Больш моцная й багатая культурная традыцыя або цалкам паглынаесабою залежную, або міталёгія пераможанага народу губляе свой першасны сэнс, сваю сакральнасьць, і тады старыя формы міту напаўняюцца новым зместам у адпаведнасьці з патрэбамі часу. Такая здольнасьць міталёгіі да рухомасьці, відазьмяненьня тлумачыцца падвойнай структурай міту — гістарычнаю й пазагістарычнаю, часаваю й пазачасаваю. Але гэтая ўяўная супярэчнасьць паміж вечным і часовым здымаецца спэцыфікай міталёгічнага спазнаваньня, якое цалкам грунтуецца на ўяўленьні, бо ўзьнікла, як ведама, тады, калі ўсіх іншых мэтадаў спазнаваньня яшчэ не йснавала.

Разумеючы ролю міталёгіі ўвогуле і сымбалёў у прыватнасьці, Ластоўскі пісаў:

«Трэба памятаць, што міталёгія многіх народаў нічога супольнага з тэасофіяй ня мае, як прыклад можа служыць лацінская міталёгія. Лічу патрэбным гэта зазначыць дзеля таго, каб стала відней, *што* з нашай міталёгіі належыць да тэасофіі, а *што* зьяўляецца толькі сымбалею пройдзенай народамі гісторыі».⁶⁶

Беларускія пісьменьнікі, у адрозьненьне ад славутага героя Х. Л. Борхэса П'ера Мэнара, не перапісвалі гісто-

⁶⁶Власт. Творы. С. 96.

рыю, не стылізавалі свае творы пад старадаўнія паданьні. Яны ўзнаўлялі тую гісторыю Беларусі, што ніколі не была адлюстраваная ў помніках.

Галоўная ідэя беларускіх пісьменьнікаў, якія ўзнаўлялі легендарную мінуўшчыну сваёй Бацькаўшчыны й на гэтай аснове стваралі апакрыфічную міталёгію, — ідэя магутнай дзяржаўнасьці, зьнітаванасьці сучаснага й мінулага, прысутнасьці ў сёньняшнім дні велічных постацяў нашых продкаў. Прыгадаем творы Купалы «На Куцьцю», Хмары «Ўслонім-гарадок». Гэтую самую тэму працягвае і Коўш у легендзе «Зачараваны князь»:

«Над берагам павольнай Лані стагодні сон снуе стары курган. Увакол яго забытыя магілы зайздросна берагуць астанкі паўшых тут барацьбітоў. Ёх шмат; ніхто імёнаў іх ня зьліча, ня паліць сьвечак ім у дзень Дзядоў. Там сьпяць сыны бязьмежных стэпаў, татары — гадунцы Арды, там прэюць косьці сьмелых Швэдаў, а побач іх ляжыць Маскаль, Паляк і Беларус. Ёх прыняла крывіцкая зямля, ім кветкі сее беларуская вясна, а Лань ім казкі свае бае. Няўмольных ворагаў у жыцьці, іх пагадзіла сьмерць. Старое замчышча — курган — іх сон вартуе».

Пасьля традыцыйнага для паданьняў зачыну, засьведчаньня павагі да продкаў, незалежна ад іхнага веравызнаньня й паходжаньня, ідзе апавяданьне пра падзеі, што адбыліся «даўно, даўно, шмат соцен год таму назад». Тады на кургане стаяў Клецкі замак. Ён славіўся багацьцем, быў ведамы як бойкае торжышча: з-за Прыпяці й Дняпра, з-за мора прыплывалі замежныя купцы, везлі тавар і куплялі мёд, збажыну, скуры жывёлаў. Калі ж нападзілі татары, княжая дружина іх сустракала на мяжы й гнала прэч. Тады воям дапамагала й зямля: лясы, балоты, паплавы. Але на сьвеце нічога вечнага няма. І аднойчы татары штурмам узялі Клецкі замак, спустошылі зямлю, забілі князя.

«Плылі гады, плылі вякі... Ды памяць вечная кругом жыве ў погудцы людзкой аб справах прошласьці глухой. Сівья кажуць там дзяды, што і дагэтуль князь жывы, што дух ягоны ад тых дзён вартуе верных вояў сон. І раз адзін на год старое будзіцца жыцьцё: апоўначы ў замку тым устае

дружины з дамавін, ды князь сядзе на пасад, а зь ім княгіня. Вояў рад стае з дабытымі мячамі, іскрыцца толькі сталь агнямі: гатовы ў бой на князеў знак! Старыя людзі кажуць так, што мовіць слова князь тагды да ўсіх людзей сваёй зямлі аб тым, што час пакінуць сон і час закончыць свой прыгон. Хай усе зь няволі ўстаюць, што соннаю душою існуюць ды топчуць грэшнымі нагамі сьвятыя прадзедаў сьляды. Хай распачнецца валаданьне сваіх людзей у сваім краі! Ды пройдзь доўгія гады, а можа цэлыя вякі, аж словы тыя хтось пачуе, пайме закліяваю ў іх моц, народ зь няволі ўратуе, прагоніць немач з краю проч».

Легенда трансфармуецца ў міт на аснове галоўнага структурнага элемэнту гераічнага міту — другога нараджэньня, нараджэньня пасья сьмерці. Тыпалягічнае адзінства мітэлягічных архетыпаў трансфармуе легенду ў гераічны міт. Адсюль ідэйная агульнасьць названых твораў Купалы, Хмары й Каўша, нягледзячы на адрозьненьне іх і ў зьмесьце, і ў форме. Сутнасьць справы не мяняецца ад таго, што ў паданьні Каўша замак загінуў не праз занябаньне памяці продкаў, а саступіўшы навале ворага: каб узняцца зь мёртвых, трэба выпіць той казачнай чароўнай вады — пачуць словы князя — адчуць, узгадаць сваю мінуўшчыну. Таму ж, хто топча сьвятыя прадзедавы сьляды, усё жыцьцё наканавана існаваць у прыгоне. Ня так істотна, якім чынам трапілі мы ў такое становішча, быццам кажа аўтар; выйсьце адно — помніць сваё мінулае, гераічных продкаў, шанаваць іхнюю памяць і чэрпаць сілы ў духоўнай сувязі зь імі.

Паданьне Каўша «Бірута» грунтуецца на сюжэце так званага Кнідзкага міту. Міт узьнік на пачатку нашай эры на паўвысьпе Кнід (Малая Азія). Першыя варыянты гэтага міту зьявіліся ва ўмовах барацьбы раньняга хрысьціянства з паганствам. Гэтая барацьба монатэізму з політэізмам суправаджалася пэўным узаемапранікненьнем абедзьвюх рэлігій: прыхільнікі старой веры й пасья прыняцьця хрысьціянства не маглі цалкам адмовіцца ад былой веры. (Прыгадайма Страціма з рамана Я. Дылы «На шляху з варагаў у грэкі».) Такая самая рэлігійная сытуа-

цыя была на Беларусі ў XIII ст. Напрыклад, у кнізе Адама Варлыгі «Чатыры ўрачыстасці» (Нью Ёрк, 1970) мы чытаем:

«Калі ў пачатку XIII веку на нашых землях заснавалася Вялікае Княства Літоўскае, дзе вялікія князі ўважалі сябе паганамі, але пры сваіх дварох заводзілі хрысціянскую культуру й пісьменства, дык тады ў сем'ях князёў і баяраў былі пераблытаны між сабой паганскія й хрысціянскія звычаі, што тут нялёгка было адрозніць, хто зь іх паганін, а хто хрысціянін. Усё гэта спрыяла рэлігійнай талеранцыі ў краіне ды яднала між сабой і хрысціянаў і паганаў. Можна прыпушчаць, што гэтакі стан рэлігіі сярод і вышэйшага нашага грамадства цягнуўся аж да часоў рэлігійных звадак у краіне. [...] Але сярод масаў ніжэйшага мяшчанства й сялянства мешаніна рэлігіі (хрысціянства й паганства) працягвалася аж да XX веку. У бажніцах (цэрквах і касцёлах) яны сумленна выконвалі хрысціянскія абраднасці й павіннасці, дома — паганскія».

Сутнасць Кнідзкага міту, яго стрыжань — раз'яднаньне мужчыны й жанчыны духамі, багамі (што часцей) або іх узяднаньне празь перашкоды й выпрабаваньні. Героі гэтага міту звычайна пражываюць некалькі стадыі: знаходзяцца пад уладай ідала (статуі), належаць яму, сустракаюць чалавека, кахаюць яго, спрабуюць вырвацца з-пад улады ідала і нарэшце, пасыля працяглай барацьбы з апошнім, перамагаюць або гінуць.

Паданьне Каўша пра рэальных асобаў нашай гісторыі — Кейстута й яго жонку Біруту. Паводле гістарычных звестак, князь — хрысціянін, падзеі ж паданьня звязаныя з культуам паганскіх багоў:

«Жыла там гожая жмудзінка, а сны аб ёй снаваў ліцьвін. Яна радзілася з туману, румянец ёй дала зара, сьвітаньне бляск уклала ў вочы, бяліла грудзі ёй раса. Шумелі пушчы верхавіны, гулі сярдзітыя дубы, з Бірутай — звалі так жмудзінку — разгаварыліся багі. Яна ім цноту абяцала, агонь паліла ім сьвяты, а ёй служылі казляры. Складалі песьні вайдэлёты пра чар дзявочае красы, а ім падпейвалі лясы.

Была Бірута гожаю сьвятаркай. Сьвятыняй быў ёй гай сьвяты, а хорамам — дуб стары. У дубе тым жылі багі. Ахове

Зьніча — вогнішча таго — Бірута прысягла жыцьцё. Ёй недаступны чары Лады, затое ў выраі левады ёй абяцаюць сьвятары. Багом аддацца кажа Крэвэ — найстарэйшы з казьляроў».

Як бачна, у паданьні ёсьць усе фазы Кнідзкага міту: Бірута цалкам належыць багам, але толькі да таго часу, пакуль не сустрэла ў лесе князя Кейстута, пакуль яны не пакахалі адно аднаго, нягледзячы на тое, што «за здраду вернасьці багам Біруце помсту Мара абяцала, чакала люта-тая расплата ад Пяруна». Супраць Біруты паўстала зямля: гнуўся ад буры лес, зіхалі маланкі, выйшла зь берагоў Вяльля. Тым ня менш, Бірута й Кейстут злучыліся.

У Кнідзкім міце зямное каханьне пераважна саступае, нясе страту, сьмерць — не збавеньне. У «Біруце» каханьне перамагае:

«Ці-ж можна зьнішчыць пачуцьцё, зь якога зродзіцца жыцьцё, што славаю краіны стане». Цікава адзначыць, што гэтае прароцтва ідзе ад духа-вешчуна — служкі паганскіх багоў. Значыць, багі даравалі Біруце ейную «зраду» — дзеля славы Бацькаўшчыны. І таму канец апавяданьня — нібы пачатак новага: «Тваё імя ўславіць сын, Вялікі Князь Літвы — ліцьвін. Яго прызнае ўся Літва, і Жмудзь скарыцца перад ім. А Вітаўт будзе гэты сын».

«Усяслаў Чарадзеі» — яшчэ адно паданьне, якое можна аднесьці да так званага «элінскага» цыклу. У параўнаньні з папярэднімі, у ім больш захавана гістарычнай праўды, адпаведна з рэальнымі падзеямі: паланеньне Ўсяслава ў Кіеве, княжаньне там і вяртаньне ў Полацк.

Тое, што загадкавы вобраз Усяслава Чарадзея ўзьнікае ў апавяданьні Каўша, — ня дзіва. (Успомнім шэраг літаратурных твораў ад манумэнтальнага «Слова пра паход Ігараў» да вершаў Л. Геніюш.) Усяслаў княжыў 57 гадоў, і народ быў перакананы, што князь мае надзвычайную сілу, што ён чарадзеі. Нездарма ж пра таямніцу яго нараджэньня згадваюць летапісы; хадзілі чуткі, што бацька ягоны — Зьмей, што маці нарадзіла яго ад чарадзеяства. Быццам бы на галаве Ўсяслаў меў знак, мету,

язьвено, ад якога і йшла ягоная сіла. Ля ягонай калыскі зьбіраліся вешчунны.

Такая перадгісторыя стварыла вобраз Чарадзея, быццам бы хрысьціянiна, але, па сутнасці, прыхільніка панганства.

Насьледуе сюжэт і Коўш. Ягоны Ёсяслаў — перш за ўсё ахоўнік Полацкага Княства, горды й літасьцівы. Разьбіўшы вояў Ноўгараду, ён згадвае, «як калісь Полацкак ляжаў стаптаны чужынцамі, як наўгародзкая нага таптала дзедаву сьвятыню, як Рагвалод у дымох пажараў паміраў». Памятае пра ўсё, але ня помсьціць. Ё, здаецца, ствараецца кананічны вобраз, у якім няма месца міталёгіі.

Але Коўш бярэ з сымболікі міталёгіі параўнаньне «як воўк», якім і характарызуе Ёсяслава: «Ён нездарма, як воўк, па ночы краіну мерыў борздым ходам, ад рубяжа да рубяжа», «Для іх Усяслаў пакінуў Кіеў, каваны золатам пасад і шэрым воўкам у Полацкак зьлятаў». Ё тым самым пераводзіць вобраз у міталёгічны плян.

Сымбаль ваўка ў міталёгіі шматзначны. Воўк можа займаць як ніжэйшую, так і вышэйшую прыступку ў гіерархіі міталёгічных істотаў (параўн. у зораастрызьме). Праўда, пры гэтым воўк заўсёды сымбалізуе адасобленасьць чалавека ад грамадзтва. Параўнаньне з ваўком ужо зьяўляецца характарыстыкай князя й таго месца, якое ён займаў у Полацку і ў Кіеве.⁶⁷

⁶⁷Пра міталёгічнае асэнсаваньне ваўка вельмі добра, хоць у іншым пляне, напісаў Ю. Віцьбіч у лісьце да Ант. Адамовіча ад 14.01.63: «А на разе, акрамя іншага, працую над творам, прысьвечаным ваўку. Гэтак і распачаў: «Надысь мне пашанцавала наведаць земляка». Запраўды: і лвы, і тыгры скачуць праз агністыя абручы, ліс абдымаецца з куркамі ды пацукамі, «смаргонскі акадэмік» падарожнічае на веласіпедах. Але за мільёны год не падпарадкаваў сабе чалавек ваўка, хоць той і бліжэйшы сваяк да сабакі. Ніколі не пачне ён круціць хвостом, лісьліва заглядаць у вочы ды стаяць на задніх лапках, выпрошваючы абгрызеную костку. У тым запарку, дзе я наведаў земляка, усе зьверы спакойна ляжалі ў клетках. Толькі адзін воўк бегаў з кута ў кут свае турмы, ні на хвіліну ня спыняючыся. У ягоных

Аднак вобраз-сымбаль ваўка-ваўкалака глыбейшы. Перш за ўсё ён нясе ідэю пераўвасабленьня. Усяслаў можа мець іншае цела, ён становіцца ваўком або птахам. Зьменам цела адпавядае хуткая зьмена лёсу — зломы, што адыгралі істотную ролю ў адлюстраванні князя як ваўкалака ў летапісах і фальклёры. Здольнасьць пераўвасабляцца зьвязаная з магчымасьцю аддзяленьня душы ад цела; душа (думка) ваўкалака вольна пераходзіць з адной цялеснай абалонкі ў другую:

«Праз краты вузкага ваконца Усяслаў глядзеў, як прамень сонца гуляў у крыльцах матылькоў. Ён лётаў думкамі ў Полацк, ён чуў званую радзімых голас, ён бачыў сьветлую Дзьвіну, сівое далечы смугу. На крылах вольных сакалоў днём лётаў думкамі дамоў».

зьялёных вачох не адбівалася нічога, акрамя бязьмежнае нянавісьці да чалавека і бясконцага суму па волі. Перад ім ляжалі бадай нескранутыя кавалкі мяса: лепш нэндза на волі, чым дастача за кратамі.

Асабліва мне падабаюцца ваўчыныя вочы. У часы юнацтва мне неяк давялося ўзімку ўначы ехаць зь Віцебску ў Вяліж. Нецакана я заўважыў уперадзе агеньчыкі. Ёй мне здалося, што мы набліжаемся да Суражу. Аднак конь спалохана захрыпеў, а балагол заўважыў: «Да Суражу яшчэ 12 вёрст. Гэта ваўкі».

Не захаваю ад Вас, што мне гэтыя агеньчыкі спадабаліся на ўсё жыцьцё больш за караленкаўскія.

А ці чулі Вы калі-небудзь, як вые воўк на волі? Нават у прызвычайнага чалавека ад ягонае песьні пакоцяцца па сьпіне мурашкі. «Я тут і пляваць хачу на вашых сабакаў і на вашыя стрэльбы». Не дарма ні адзін зьвер не адбіўся гэтак у беларускім фальклёры, як воўк. Прынамсі, я асабіста ведаю аб ім блізу сотні прыказак ды дзясяткі казкаў. Ёй не кажу ўжо пра ваўкалака:

Буду вольным ваўкалакам.

Ты-ж на прывязі сабакам.

Вось і хочацца напісаць нешта накшталт гімна ваўку. Ёй больш, чым арлы ды ільвы, годны таго, каб стацца дзяржаўным гербам». (Ліст перахоўваецца ў архіве Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва (БІНІМ) у Нью Ёрку.)

Роля ваўка дваякая: ён і ахвяра, і паляўнічы. Матыў пагоні, у сваю чаргу, звязаны з хуткім рухам («Паўночы князь Усяслаў, як здань, хадзіў няраз у Тмутаракань»).

Пералічаныя здольнасьці выяўляюцца ва ўладзе над часам і робяць Усяслава Чарадзеём. Ё можа таму, што Коўш надае постаці князя такое значэньне, апавяданьне заканчваецца наступным чынам: «Калі памерла стомленае цела, магутны дух Усяслава Чарадзея трымае варту Беларускае Зямлі».

Разгледжаныя паданьні належаць да «элінскага» цыклу — апакрыфічнай, адраджэнскай міталёгіі. Ёхнымі крыніцамі можна лічыць літаратуру й рэальную гісторыю, а таксама пэўныя гістарычныя падзеі ў часе напісаньня. Пералічанае робіць зразумелым, чаму адзначаны тып міталёгіі адносна малады.

Напачатку разьдзела было згадана й пра другую плынь у беларускай літаратуры — фальклёрна-міталёгічную. Пра яе, у дачыненьні да Я. Баршчэўскага, Р. Падбярэскі заўважаў:

«Тое, што піша п. Баршчэўскі прозай, не датычыць непасрэдна ні гісторыі, ні літаратуры, ні мовы Беларусі, але рэчы больш важнай, а менавіта духу й паэзіі народу, адкуль выйшлі і гісторыя, і літаратура, і мова. Ухапіўся ён за самую жыцьцёвую аснову й вырашыў паказаць у мастацтве вялікі народны вобраз. Ён мае перад сабою народ, часта з усёю прывабнасьцю фантазію з паганскіх часоў, якія ён апраменьвае сваім беларускім гафманізмам. Як у балядах ён стараўся паказаць пачуцьцёвы бок паэзіі народу, так у апавяданьнях — яго творчасць і нібыта нейкую філізафічнасьць паняцьцяў пра быт, авеяных уласнай яго фантазіяй».⁶⁸

Разуменьне сутнасьці й зьместу фальклёрна-міталёгічных апавяданьняў грунтуецца на ўяўленьнях пра міталёгічныя істоты й чалавечыя зносіны са сьветам іррэальнага, якія трансфармаваліся ў літаратуры ў ідэю існаваньня некалькіх узроўняў жыцьця. Вера ў прадказаньні, сны

⁶⁸Пачынальнікі. Мн., 1977. С. 68.

таксама паслужыла крыніцаю народнай фантастыкі. Увогуле, тэма сну надзвычай істотная ў літаратуры. (Прыгадайма, напрыклад, паэму «Тарас на Парнасе», «Лябірынты» В. Ластоўскага, «Багіню» А. Гаруна й г. д.) Сны ў міталёгіі — гэта сувязь памяці з продкамі, генэтычная павязь нашчадкаў зь мінулым. Гэта й невядомае, часам варажае (бо непадуладнае). Фальклёрна-міталягічная проза адлюстроўвае сьветапогляд і характар народу, становіцца асаблівасьцю мясцовага калярыту, складоваю часткаю народнага побыту. І, што асабліва цікавіць нас, яна захоўвае рэшткі дахрысьціянскіх вераньняў.

У дачыненні да фальклёрна-міталягічнай прозы Каўша, у першую чаргу, трэба адзначыць уласьцівы аўтару антыэкзатычны падыход да сьвету міталягічных і дэманалёгічных пэрсанажаў. Апісаньне ідзе без захаваньня «дыстанцыі», быццам знутры, і рэчаіснасьць у творах успрымаецца як нейкая патрыярхальная еднасьць і натуральнасьць. Сьвет патаемнага, містычнага ствараецца перш за ўсё шляхам адбору і выкарыстаньня спэцыфічнай лексыкі:

«Чароўны сьвет забытых казак... Табой спавіта Беларусь. Цябе зраділі нашы пушчы, расой паілі вечары; ты зачарована ў курганах, за сьведкаў маеш камяні. Твой дух лунае над краінай: выходзяць цені з дамавін і паржавельмі мячамі яны пра сьмелы сьведчаць чын; у лёхах замчышчаў забытых заснула вояў чарада; на вежы старае званіцы звінняць апоўначы званы: іх парушае дух — званар стары... Выходзіць з вод чарга русалак і ў сьлёзным зорна-месячным сьвятле спраўляе гучны карагод. Чароўны сьвет забытых казак! — цябе сьпяваюць калыханкі, ты дрэмлеш у ленасьці палёў, гамоніш шумам каласоў».

Месца дзеяньня, адлюстраванае ў паданьнях, лякалізуецца звычайна каля вады — Ракі. Нават назовы твораў — «Белыя лілеі», «Чортаў вір», «Таямніца Сулы», «Сула шапоча» — паказваюць на гэта. А ў паданьні «Русальчына бальяда» згадваецца рэчка Вяльля, пра якую Віцьбіч напісаў: «Сама красуня Вяльля знайшла значны адбітак у паданьнях і мастацкай літаратуры трох народаў: белару-

скага, польскага й лятувіскага». Рака, адначасна з мовай, тэмай, настроем, аб'ядноўвае ў нешта адзінае нізку твораў, якія, здаецца, нічым між сабою ня звязаныя.

Абраньне Ракі месцам дзеяння вызначаецца сымбалікай міталёгіі. Менавіта Рака выступае мяжою паміж гэтым сьветам і *тым* — людзьмі й дэманамі, жыцьцём і сьмерцю. У славянскай (дый ня толькі славянскай) міталёгіі Рака — пэўны аналёг хрысьціянскага чысца. Ён уяўляўся продкам як змрочнае месца, дзе грэшнікі павінны адбываць пакараньне. Пасьля больш-менш працяглага знаходжаньня па той бок Сьвят-ракі (г. зн. паміж Жыцьцём і Сьмерцю — канчатковай сьмерцю) яны пераходзілі да Сварога.

Разам з тым, Рака выступае і як геаграфічная мяжа: рэкі ахоўваюць краіну. І ў гэтым выпадку пераход ракі асэнсоўваецца як сьмерць. (Напрыклад, неаднойчы прыгаданая Сула зьяўляецца мяжой у «Слове пра паход Ігараў».)

Сьвет прыроды ў паданьнях напоўнены жыцьцём, бачным і нябачным, відавочным і патаемным, прывабным і агідным. Духі прыроды — гаспадары багнаў і рэк — неаддзельныя ад прыроды, але сама яна не вычэрпваецца імі. У легендах сустракаюцца апісаньні прыроды, звычайна даволі ляканічныя. Падаюцца яны своеасабліва: разказваецца ня толькі пра тое, што можа бачыць чалавек, але і пра нябачнае для яго вака, уяўнае, містычнае. Так краявід набывае другое вымярэнне — духовае, якое адлюстроўвае сувязь прыроды з дэманалёгічным сьветам:

«Паміж пясчаных берагоў плыве Вяляля, плыве сягоньня, як плыла гадоў шмат тысячаў назад. У зялёнай тоні яе вод спраўляюць рыбы карагод: лускою зьяюць шчупакі, паважна плаваюць ліны. Уночы месячныя косы расьсьветляць пар белавалосы і на заснуўшыя лугі русалка вынырне з вады. Вада сплывае зь яе веек, у косы ўблыталісь лілеі, а вусны шэпчуць дзіўны сказ» («Русальчына балыяда»).

Асноўны дэманалёгічны пэрсанаж у паданьнях — русалкі, або, як яшчэ іх называлі, *жаліцы*, бо перарвалі сваё жыцьцё, няма ім сапраўднай сьмерці, няма ім супакою.

Сустрэчы зь імі прыносяць толькі няшчасьце. «Каханьне хлопцам абяцае, іх песьняю вабіць, красой, а возьме ў абдымкі — загубіць, нацешыцца так, як калісь хлапец насьмяяўся над ёй». Русалка — бадай што адзіная постаць у міталёгіі, што некалі была чалавекам, таму яна лучыць сьвет людзкі зь сьветам дэманалягічным.

Прысутнасьць духаў прыроды ў штодзённым жыцьці, зносіны чалавека зь імі — паўстаюць ў паданьнях Каўша ня проста як магчымае, але зьяўляюцца звычайнай формай існаваньня двух пачаткаў. І духі, і людзі ўключаныя разам у прыроду й нават культуру. У паданьнях амаль што не адлюстроўваецца праца людзей, іхны побыт. Творы населеныя людзьмі своеасаблівага лёсу, часьцей — ахвярамі жарсьці, якая прыводзіць спачатку да кантактаў з дэманамі, а пазьней — да непазьбежнай сьмерці. Так ці інакш, сутыкненьне чалавека з патаемным сьветам надзвычай небясьпечнае. Паданьне «Чортаў вір» менавіта пра гэта. (Цікава адзначыць распрацоўку гэтай самай тэмы ў баладзе Я. Баршчэўскага «Дзявочая крыніца».⁶⁹)

Каханьне млынаровай дачкі Галіны й вясковага хлопца Янука было сьветлае й ціхае. Маладым здавалася, што ня толькі іхнія ўласныя сэрцы, але і ўсё вакол пра любасьць шэпча. Нават заможны млынар, даведаўшыся пра іхнае пачуцьцё, даў згоду — дарма што Янук бедны.

Ды вось у панскі двор прыехаў госьць.

«Казалі — панін брат. Таемны быў ён, непрыветны. Дарма, што гожа быў сабою: яго ў палацы не любіў ніхто. У вачох нядобры бляск палаў. Глядзець у вочы іншым госьць нейк унікаў. Ня знаў ніхто, адкуль прыйшоў ён ды чаго, як доўга будзе і пашто начамі конна езьдзіць ён у лес».

Гэтага госьця баяліся і пан, і пані. Паступова чытач разумее, што перад ім — не чалавек.

Аднойчы, калі «пан» (узгадайма, што ў беларускім фальклёры так часта называлі чорта) прыехаў да млына, ён убачыў дзяўчыну.

⁶⁹Niezabudka. Petersburg, 1841. S. 223.

«[З таго часу] начны прыход палохаў Галю. Бо кожны раз, як сон змыкаў павекі, зьяўляўся Ён, спакусьлівы і злы. Прыходзіў і вабіў халодным поглядам вачэй, пагрозы позіркам кідаў або багацьце абяцаў ёй за каханьне. Будзілася Галіна зь цяжкім стогнам — здань зьнікала. Як гасьне сьвечка, так Галя гасла з кожным днём».

Аўтар акцэнтуюе ўвагу на адной агульнай патрэбе і для людзей і для духаў — патрэбе каханьня. Роля каханьня ў жыцьці й паводзінах — выключная. Менавіта гэтае пачуцьцё зьяўляецца рухавіком падзеяў у паданьнях. Подых пансэксуальнасьці ахоплівае ўсіх і нават, як бачым, самога д'ябла. Каханьне людзей, замілаваньне аднаго адным і гвалтоўны націск чорнае сілы — розныя праявы сэксуальнасьці. Звычайна яна вядзе да сьмерці, да павелічэньня зла (ператварэньне ў русалак). Аднакчасам каханьне становіцца галоўнаю перашкодаю для сьмерці (паданьне «Бірута»). Сэксуальнасьць духаў мацнейшая за чалавечыя пачуцьці, і накіраваная яна на сьмерць, а не на жыцьцё. Каханьне ж людзей можа стацца адзінай маральнаю сілай, якая дапамагае ім супрацьстаяць злу.

Паміж сьветам людзей і сьветам духаў існуе пэўны бар'ер. З аднаго боку, гэтыя два сьветы падзяляюцца прыродай, у прыватнасьці рэкамі, якія чалавек ня можа проста пераадолець. З другога боку, дом чалавека зьяўляецца ягонаю аховаю, пранікнуць у дом д'яблу няпроста.

«Было нейк раз... Шалела бура за вакном. Такое буры тут ніхто ня помніў. Праз гоман буры і дажджу выразны стук у дзьверы сенья чуўся. Галіна выйшла адчыняць. Назад бяз памяці яе ўнесьлі. Хто стукаў у дзьверы ў гэту пору? Аб чым Галіне ён казаў? Адкуль прыйшоў, куды ён зьнік? Галіна ведала аб тым, але яна бясслоўная ляжала».

Рачны госьць (Ён) ня здолеў увайсці ў дом, але думкі чалавека, яго сон (што адзначалася вышэй) яму падуладны. Пра тое, што дакладна ўбачыла й пачула Галіна, мы ня ведаем. Але Агата, жабрачка з блізкага сяла, бачыла бойку Янука з «панам»:

«Янук трымаў за чуб чарта, а чортам быў той панін брат. Зялёны бляск палаў у яго вачох і сьмех чартоўскім дробным рэхам рассыпаўся, калі парой гару ён браў над

Януком. Змагаліся яны так доўга, аж пакуль Янук магутным штурханцом зваліў у вір ракі праклятага панка».

Вядома, Ён не загінуў: вір ракі для яго — родны дом. Дый пазьнейшыя падзеі сьведчаць пра тое: Янук згінуў, млынар памёр, а млын сарвала вада (ці ня помста жыхароў патаемнага сьвету?). Аднак было б памылкай лічыць, што сэнс паданьняў (у тым ліку нізка легендаў пра русалак — дзяўчат, што скончылі жыцьцё самагубствам) можна зьвесьці проста да перамогі д'ябла. Так, старыя багі зьніклі, новых яшчэ няма, і здаецца, што адзіны прэтэндэнт на вакантнае месца — Валадар Цемры. У паданьнях Сьвятаслава Каўша робіцца спроба знайсці спосаб утрымацца па гэты бок Ракі: сапраўднае каханьне, разуменьне таго, хто я, адкуль прыйшоў і куды іду.

Чорт, Янка Юхнавец ды беларуская літаратура

Вобраз чорта даўно цікавіў дасьледнікаў нацыянальных культураў.⁷⁰ У першым беларускім міталагічным слоўніку⁷¹ чорт — па колькасці адведзеных яму старонак — займае ці ня першае месца. Ёсць працы пра вобраз чорта ў беларускай літаратуры, пераважна да пачатку ХХ ст.,⁷² раскрыццё ягонага характару ў апісаньнях М. Нікіфароўскага, Ч. Пяткевіча, Ё. Ляцкага. Дый тое зразумела, бо, як піша А. Фядосік, «асаблівасці ўяўленняў беларусаў аб міфалагічных вобразах раскрываюцца на прыкладзе аналізу аднаго з найбольш пашыраных у

⁷⁰В. Милорадович. Українська відьма. Київ, 1993; В. Baranowski. Pożegnanie z diabłem i czarownicą. Łódź, 1965; J. Leonard. Pelka. Polska demonologia ludowa. Warszawa, 1987; М. Pozek. Diabeł w kulturze polskiej. Warszawa—Kraków, 1993; С. Максимов. Нечистая, неведомая и крестная сила. СПб., 1994; А. Амфитеатров. Дьявол. Ташкент, 1993; Ф. Рязановский. Демонология в древне-русской литературе. М., 1915.; Ф. Буслаев. Бес. СПб., 1886 ды інш.

⁷¹Міфы Бацькаўшчыны. Мн., 1994.

⁷²І. Штэйнер. Беларуская балада. Мн., 1989; В. Каваленка. Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры. Мн., 1981; М. Шаховіч. Дэманічныя постаці і з’явы ў народным вераванні на стыку польскай і беларускай культур // Most przez wieki. Białyłstok, 1982. S. 127—137 ды інш.

міфалогіі і фальклоры славянскіх народаў вобразаў хтанічнага свету чорта». ⁷³ Вось толькі аўтарскае абагульненне наўрад ці адпавядае сапраўднасці:

«Ва ўяўленні старажытных палешукоў і ўсіх беларусаў чорт — звышнатуральная істота, здольная нарабіць нямала бед; адначасна — гэта істота, слабая розумам. Чорт у міфалагічна-фальклорных творах амбівалентны: валодаючы магутнай звышнатуральнай сілай, значна большай, чым чалавек, ён бяссільны ў супрацьстаянні чалавечаму розуму». ⁷⁴

Наўрад ці беларусы гэтак думалі пра таго, пра каго пісаў Памва Бярында ў сваім «Лексіконе» 1627 году: «Кудес, Кудеснік — чорт ілі чаровнік».

Чорт вядомы яшчэ з дахрысціянскіх часоў, пазней ён толькі ўвабраў у сябе адмоўныя рысы біблейскага д'ябла. Але яшчэ доўга ў людзкой свядомасці яны стаялі асобна. Да прыкладу, у «Аповесці пра Дракулу» знаходзім:

Бысть в мунтыанской земли греческия веры христiанин воевода именовем Дракула влашеским языком, а нашим дiавол. Толико зломудр, яко же по имени его, тако и житiе его. ⁷⁵

Натуральна, змяняліся ягоныя паводзіны, характар, нават выгляд. Якім чорт прыйшоў у літаратуру нашага часу, літаратуру беларускую? Часцей за ўсё, маючы справу з «алітаратурнымі» сюжэтамі, мы шукаем першапачатковы сэнс, сакральнасць тэксту. З нашым героем, здаецца, наадварт: мы больш ведаем пра ягонае мінулае, але ніяк не сучаснае.

Пачаткова чорт у беларускай літаратуры быў бланам, махляром-круцялём, згодна з тэрміналогіяй сучаснай міталогістыкі — *трыкстэрам*. ⁷⁶ Якія б высокія тэмы ні за-

⁷³А. Фядосік. Фальклор у фарміраванні нацыянальнай свядомасці беларусаў // Тэматычны зборнік. Беларусіка. Незалежнасць Беларусі: актуальныя праблемы — шляхі іх вырашэння. Мн., 1993. С. 91.

⁷⁴Тамсама.

⁷⁵Повесть о Дракуле. М.—Л., 1964. С. 117.

⁷⁶К. Леви-Строс. Структура мифов // К. Леви-Строс. Структурная антропология. М., 1985; Ю. Манин. «Мифологический

кранаў міт, ён заўсёды «заземлены», нездарма ж і ягоныя героі належаць да так званай ніжэйшай міталёгіі. Вось гэтую функцыю «заземленья» якраз і выконвае трык-стэр. Усё высокае — страх перад сьмерцю, перад багамі — можа ператварацца ў пародыю, набываць карнавальную форму. Белае становіцца чорным. Сьвет пярэваратняў. Антысьвет. Ё першым жыхаром ягоным, напэўна, можна назваць кульгавага д'ябла з аднайменнага твора гішпанца Люіса Вэлеса дэ Гэвара (1641).

Цэлую галерэю чартоў знаходзім у Караткевіча:

«Адзін жыў у вадзе, пасвіў шчупакоў, лінёў ды акунёў. Быў зялёны і калматы, вельмі падобны на купу твані. Звалі яго Вадзянік. Другі жыў у лесе, пасвіў аленяў і быў падобны на аброслы мохам пень. Калі сустрэнеш, то і не адрозніш. Звалі яго Лесавік. Але быў і трэці, што жыў па хатах і пасвіў цвыркуноў. Гэты быў самы шкодны. Рожкі ў яго былі, як у козкі, зубкі, як часначок, хвосцік, як памялцо».⁷⁷

Міт — гэта праекцыя чалавека навонкі ягонай псыхалёгіі й мысьленья. Таму сэміётыка міту антрапаморфная (чалавекападобная). Ё чалавек тут — пункт адліку. Натуральна, што ё чорт прыпадабняецца да чалавека як зьнешне, гэтак і ўнутрана: «Чорт у іх ва ўсіх не абы-хто — ня то на пана, ня то на папа падобен: у капелюшы, у палітоне з струкаватым каўняром. Так рызыкаўна адзеты, што — проша бачыць!»⁷⁸ Праўда, сыстэма спрацоўвае і ў другі бок: на людзей, якія нечым не дагадзілі, сталі перашкодай, пераносяцца рысы чорта. Вось, да прыкладу, радкі зь верша А. Дудара, дзе аўтар ганьбуе былых пап-лечнікаў:

*Страшыдлы, касыцякі з магільнікаў старых,
Што ўжо, здавалася, даўно згнілі і зьніклі,*

плут» по данным психологии и теории культуры // Природа. 1987. №7.

⁷⁷Ул. Караткевіч. Збор твораў. У 8 т. Т. 2. Мн., 1988. С. 472.

⁷⁸Лукаш Калюга. Творы. Мн., 1992. С. 397.

*Як вострыя нажы, бліснулі,
Забойства прагныя наставіліся іклы.*⁷⁹

Часам чорт паўстае ў змадэрнізаваным, эўрапеізава-
ным абліччы, не забываючыся нават на ўлюбёнае нямецкае:

«Прымракаваты сьвет прыкручанай лямпы на сталі даз-
воліў мне адразу разглядзець толькі цёмна-зялёны нямецкага
крою сурдут, ёмка сядзеўшы на доўгім, жылястым тулаве,
высунутыя зь недазволена кароткіх рукавоў цёмныя калма-
тыя рукі з чалавечымі пальцамі і цёмнымі кругла астрыжа-
нымі пазногцямі на іх канцах і голяя, але аброслыя
калматай шэрсцю, так што выглядалі, нібы ў футраных
нагавіцах, ценкія, але, відаць, моцныя ногі з нейкімі пяту-
шынымі ці індычымі лапкамі замест ступняў. Чорны фрыд-
рыхаўскі траярогі капялюш ляжаў на каленях, а на ім
адпачываў, скруціўшыся, як вужака, канец голага, ледзь
апушанага хваста. Асвойчыўшыся са сьветам, я разглядзеў і
твар. Цёмны, але не як мурынскі, даўгавіды, але не выцяг-
нуты, пажылы і абвеяны, але не паношаны, з цвёрдасьцю,
але не жорсткасьцю ў міне, ён, зьліваючыся ў барве з
гладкімі, коротка абстрыжанымі валасамі на галаве, выглядаў
пекнай рамкай для пары цёмна-нябескіх з чарнаватымі
зрэнкамі вачэй, зь якіх сьвяціліся ня то глыбокая думка, ня
то яшчэ глыбачэйшая журба і агромністы, шалёны, над-
людзкі розум».⁸⁰

Заўважым, што ў параўнанні з аналягічным зьяўлень-
нем да Адрыяна Левэркюна⁸¹ беларускі чорт больш ла-
годны, «цёплы» (што адчуваецца па тэмпературы ў па-
коі), разумны (!). Ён нават не такі страшны ў параўнаньні з
роднасным яму ўкраінскім чортам. (Прыгадайма, як памі-
рае ад страху Хама Брут у гогалеўскім «Вію», як палохае

⁷⁹Алесь Дудар. Ліст да рэдактара // Полымя. 1931. №10.

⁸⁰Алесь Гарун. Сэрцам пачуты звон. Мн., 1991. С. 257—258.

⁸¹Томас Ман. Доктар Фаўстус / Пераклад В. Сёмухі. Мн., 1989.
С. 235—236.

чорт у «Чырвонай сьвітцы»⁸²). Вельмі цікавым у гэтым кантэксьце падаецца назіраньне, выказанае Ё. Штэйне-рам:

«У цэлым у беларускай фантастыцы адсутнічаюць злавесныя тыпы надпрыродных сіл, кардынальна супрацьстаўленых свету чалавека, што было характэрным для ўсходняй і заходнееўрапейскай міфалогіі».⁸³

Дзеля справядлівасьці неабходна зазначыць, што воблік чорта знаў істотныя зьмены ў 20—30-я гг. XX ст., калі яму была адведзена агітацыйная антыроля. Менавіта такім ён паўстае ў Бядулевых «Палескіх байках»: «злы нячысьцік», «чорт з рагамі, з хвостом і худы, як той хорт. Чорт — гідкі і сьлізкі, нібы жаба», «шальмец», «малпа дурная».⁸⁴ У той час, калі беларускіх пісьменьнікаў, таксама ня вельмі выбіраючы доказы, абвінавачвалі ў шпіянажы на карысьць Японіі, чорта вінавацілі ў патураньні царкве: «Чорт снуе, як павук. Ён усё — храк і храк. Вылез поп зь яго ляпы паганай. Поп калматы такі».⁸⁵

Чаму гэтак адбылося? Барацьба з «панскім бізуном і націскам рэлігіі»? Ці толькі? А можа таму, што беларускі чорт быў сапраўды беларускім? Таму, што чытаў «Беларусь», таго ж Зьмітрака Бядулю, цікавіўся дзейнасьцю Рады БНР?⁸⁶ Ці таму, што прадказваў незайздросную будучыню, «калі толькі Полацак ня стане Ерузалім або

⁸²Сваё бачаньне расейскага чорта ў С. Аверинцева. Ён піша, прыгадваючы расейскія прымаўкі «где смех, там и грех», «и смех и грех»: «Самы звычайны эўфэмізм для чорта (бес) — 'шут' ці, на больш фрывольны манер, 'шуцік'. Гэтая папулярная дэманалёгія сама па сабе, несумненна, не спэцыфічная для Расеі; унікальная толькі энэргія, зь якой сама мова звязвае 'чорта' й 'жарт', 'грэх' і 'сьмех'» (С. Аверинцев. Бахтин и русское отношение к смеху // От мифа к литературе. М., 1993. С. 341).

⁸³Ё. Штэйнер. Беларуская балада. С. 27.

⁸⁴Змітрок Бядуля. Збор твораў. У 5 т. Т. 1. Мн., 1985. С. 226, 230.

⁸⁵Тамсама. С. 232.

⁸⁶Алесь Гарун. Сэрцам пачуты зvon. С. 258—259, 262.

Вялікі, ня будуць дзеі Сапраўднасцый усяўладнай»⁸⁷ Напэўна, там трэба шукаць падставы вобраза чорта-выгнанца, чорта-ізгоя (Ул. Караткевіч «Аповесьць пра беднага д'ябла»). І наўрад ці можна пагадзіцца зь цьверджаньнем, што «фігура чорта ня страчвае сваёй традыцыйнай міталягічнай сутнасьці ні ў фальклёры, ні ў літаратуры. Гэта па-ранейшаму ўвасабленьне ўсяго нізкага, разьліковага, практычнага і здрадлівага ў жыцьці».⁸⁸

Якая ж сутнасьць чорта? Паэма Юхнаўца «Калюмбы» — нэаміталягічны твор, дзе рэальны пэрсанаж, Скарына, суіснуе зь мітам. Можа, гэта казка пра выпрабаваньні героя ў пошуках чароўнага прадмета, а чорт — добры памагаты? Менавіта добры, бо як інакш, пасья Коласавага «Сымона-Музыкі», Бядулевага «Салаўя», «Музыкі» Багдановіча, «Страшнага музыкавай песьні» Гарэцкага зразумець Юхнаўцовы словы: «І я ня ведаю, ці Музыка — Чорт, ці я Чорт ад волі Боскай».⁸⁹ Ягоная шчырая гутарка са Скарынам пачалася таму, што той не зьбянтэжыўся, пабачыўшы капыты, не адцураўся ад ізгоя, вымушанага, як у свой час хворыя на праказу, насіць адзнаку сваёй чужасьці, адрынутасьці ад грамадзтва. І чорт кажа: «Па вашаму, людзкому, я адзінокі ёсьць».⁹⁰ (Што ён хоча сказаць: на вашу, людскую, думку ці праз вас, людзі, я самотны? Хутчэй другое, бо «памажы ці не памажы, усёдна вы, людзі, грэхам назавяцё»⁹¹). Развагі чорта (а гаворыць ён, «усьміхаючыся добрасьцяй») у «Калюмбах» можна было б уклаьці ў вусны героям «Крывічоў» М. Зарэцкага, ці «Дзьвюх душ» М. Гарэцкага, ці «Лшона Габоо Бірушалайм» Ю. Віцьбіча, настолькі яны прасякнутыя замілаваньнем да сваёй гісторыі, культуры — і нелюбоўю да новых, прышлых: «Музыка пра радасьці вясёлыя і пра

⁸⁷Я. Юхнавец. Калюмбы. НЁ., 1967. С. 4.

⁸⁸В. Каваленка. Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры. Мн., 1981. С. 86.

⁸⁹Я. Юхнавец. Калюмбы. С. 5.

⁹⁰Тамсама. С. 7.

⁹¹Тамсама.

балючыя нядолі граў. І я, слухаючы, падумаў, пераканаўся па-люцыпарску: добра, што Музыкі на сьвеце водзяцца. Яны і для Чорта добрае»,⁹² «А вось пра казкі народу свайго забыліся. У іх Боскасьць і праўда людзей зямлі ўсёй; кожная рэч, жыцьцю прычасная, названая імём сваім і месцам».⁹³ Ці такі маналог:

*Можа гэтага заўтра ня будзе.
Але люблюся будынкам стройным.
Бы зь неба апушчаныя прастакутнікі,
сьцены выпаўзылі над ракой.
я ня думаю ў мроі кідацца,
буду тады: бядняк і бяздомнік.
Хачу таксама пасяліцца тут,
уладнасьць замець між сьцен чатырох.
Ад часу, зямля калі стала ведаць
маё імё зь імёнамі іншымі,
Жыцьцё я люблю называць ня Жыцьцём,
а сыціпла: існаваньнем.
За гэтыя сьцены яно не праб'еца,
як трава між пустэльных пяшчынаў.
Там Новыя мніхі сабраліся
слаць жыцьцю праклёны з паклонам».⁹⁴*

Няхай не бянтэжыць, што чорт можа быць добрым і быць беларускім. У Гарэцкага, да прыкладу, мерцьвякі, духі, што таксама належаць да ніжэйшай дэманалёгіі, зьбіраюцца на сход, заклапочаныя лёсам роднай Беларусі: «з расьцерзаным да краю сэрцам» Скарына, «сьцень вусатай постаці» Багушэвіча, «глабаўся з-пад груд трупай брацкай магілы ў Коўне Лявон Гмырак», «празрыстабелы Сяргей Палуян зь сінім шнурам на шыі».⁹⁵

Нарэшце можна паспрабаваць сфармуляваць праблему свае/чужыя. (У міталягістыцы часам яна падаецца, як чалавек/не-чалавек, што звужае й спрашчае праблему.)

⁹²Я. Юхнавец. Калюмбы. С. 7.

⁹³Тамсама. С. 8.

⁹⁴Тамсама. С. 13—14.

⁹⁵Максім Гарэцкі. Творы. Мн., 1995. С. 117—119.

У літаратуры, шырэй, у кантэксьце культуры чалавеку супрацьстаіць нейкая сіла. Гэта можа быць таксама чалавек-дэман, сьмерць («Ладзьдзя Роспачы» Ўл. Караткевіча), д'ябал і г. д. Уявім сабе прыкладную дэманалёгічную сыстэму, якая складаецца зь дзвюх катэгорый пэрсонажаў. Да першай належаць звычайныя людзі, якія валодаюць незвычайнымі здольнасьцямі (доктар Фаўст), да другой — уласна дэмань (гэта і вобразы рэальных памёрлых людзей, як у Гарэцкага (гл. вышэй), і ваўкалакі, і чарты, і г. д.). Першая група — больш аморфная, размаітая, бо, згодна міталёгіі, незвычайнымі здольнасьцямі валодаюць, акрамя ведзьмакоў, і млынары, і кавалі, і музыкі — валодары Звышулады, Веды. Чалавек можа трапіць у гэтую катэгорыю й не па ўласным жаданьні, калі ў яго на загад чараўніка ўваходзіць злы дэман. «Ці ня чорт тут часам падлятае? Я так і думаю, што — ніхто іншы — ён выносіць маё дабро! Гіну я празь людзкія варагі. Згубіў мяне блгі чалавек — наслаў чорта на невінаватую душу».⁹⁶

Схема свае/чужыя не зусім супадае з дэманалёгічнай сыстэмай. Так, да «чужых» належаць дэмань і людзі іншых паглядаў, чужаземцы, псыхічна хворыя, часам нават проста іншыя. Інакш кажучы, «чужасьць» вызначаецца ня толькі паходжаньнем ці прыналежнасьцю да іншага сьвету, але й нутраным жыцьцём пэўнае супольнасьці. І стаць «чужым знутры», маргіналам, можа практычна любы чалавек, нават калі ён раней быў «сваім». Для гэтага дастаткова проста валодаць нейкім эзатэрычным веданьнем ці ўменьнем, апынуцца ў надзвычайнай сытуацыі. Адрозненьне схемы свае/чужыя ад чалавек/ не-чалавек яшчэ ў тым, што чалавек нясе ў сабе адначасова і Боскае, і дэманічнае.

Калі падагульніць вышэйсказанае ў адносінах да чорта, можна вывесці наступнае. Чорт заўсёды належыць да дэманалёгіі, але ў схеме свае/чужыя ён пераходзіць з адной катэгорыі ў другую ў залежнасьці ад сытуацыі ці,

⁹⁶Лукаш Калюга. Творы. С. 383.

шырэі, грамадства: ён свой і папу (у Бядулі), і Скарыне (у Юхнаўца), ён можа быць і «добры», і «злы».

У межах схемы свае/чужыя людзі й чарты нават могуць мяняцца статусам. Чужынцам у сваім горадзе, у Вільні, стаўся Альхэмік (імя, разам з адсутнасцю іншай характарыстыкі героя, гаворыць пра чалавека Пасьвечанага) з твора Ф. Аляхновіча «Круці, ня круці — трэба памярці». ⁹⁷ А Чорт-1 стаецца выгнанцам у сваім, чортавым, асяродзьдзі. (Агульнасьць чалавека й не-чалавека падкрэсьліваецца тым, што Сьльвук і Чорта закаханья ў Агапку, маладую ведзьму.) Апісаньне жыцьцёвага канца Альхэміка (натоўп вядзе яго на вогнішча) адсылае да хранікальных і агіяграфічных тэкстаў, дзе сьвятога забівае натоўп блізкіх яму людзей (сваякі, знаёмыя і г. д.). Забойцы — ня людзі, пярэваратні (прынамсі, гэтак яны малююцца ў прыгаданых тэкстах), і забойства адбываецца калектыўна (стадна; паленьне — нібы закланьне). Гэткім чынам, адзін (Альхэмік) застаецца «сваім», усе ж астатнія — чужымі.

Цікавую заўвагу выказаў у сваіх успамінах Л. Галяк:

«...Лютар пад апекаю мясцовага князя займаўся перакладам Бібліі ды змагаўся з чортам, які яму ў гэтым перашкаджаў. Лютар кінуў быў у чорта чарнільніцай, але, відаць, ня трапіў, бо на сьцяне засталася вялікая пляма. *Я спаткаўся недзе зь цьверджаньнем, што гэтым чортам меў быць Франьцішак Скарына*». ⁹⁸

⁹⁷Сюжэт «сцэнічнага гратэску», як і твораў З. Бядулі «Палескія былі» і «Сярэбраная табакерка» (сьмерць ня можа сысьці з лавы, зь яблыні, з торбы, з табакеркі), зафіксаваны ў: П. П. Андреев. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Л., 1929. №330А. Казкі з аналягічным сюжэтам прыводзяцца А. Афанасьевым (Народные русские легенды. Казань, 1914. 16а, б, с), Д. Зелениным (Великорусские сказки Пермской губернии. Пг., 1914) ды інш. Таму наўрад ці мае рацыю І. Навуменка, калі піша пра адсутнасць фальклёрнай першакрыніцы ў З. Бядулі (І. Навуменка. Змітрок Бядуля. Мн., 1995. С. 131).

⁹⁸Леанід Галяк. Успаміны. Кн. 2. ЗША: Летэпіс, 1983. С. 10.

Ці ня ў творах Юхнаўца? Цалкам верагодна, бо ў кнізе «Запіскі і зацемкі, напісаныя ў працягу некаторых гадоў перад траўнем 1996» ёсьць такі запіс: «Паданьне ёсьць: Лютар кінуў чарнільніцу ў сыяну пасья сустрэчы з Скарынам. Уявіце чалавека адукаванага, Скарыну, сустрэцца зь Лютарам?»⁹⁹

Чорт Юхнаўца «ў суладзе неабыякавы з людзьмі». Яму падабаецца, што людзі...

«...раны крывяточныя нясуць на суд Гісторыі пазнаць сябе... Богам створаны я. Даў крылы на зямлю зьяцець постацям несамавітай, але з голасам у казках — мяне ўсюды чуюць. З хваль-жыцця падскокваю паплаўком заўважаным. Я Боскія тварэньні падцікавіў, як зло і памальнае дабро ў адну здабычу зводзіцца».¹⁰⁰

А ў апаবাদаньні, якое і называецца «Чорт», маленькі Віця пытаецца: «...а чартом і чарцякам баліць, калі іх б'юць, ці не?», нягледзячы на тое, што ягоны бацька, па словах маткі, на вайне б'ецца з чартамі, а цётка праз тых самых чартоў захварэла ды памерла.¹⁰¹

Незразумелы чорт, нейкі шматузроўневы, рознакаляровы. А галоўнае — незвычайны. То свой ён ці чужы?

«Як гэта наагул часта бывае, глыбіннасьць тая і ў Юхнаўца можа абарочацца цямінёю, няяснасьцяй. Ён запраўды, талент Юхнаўцоў, асабліва на дадзенай ступені ягонага развіцця, у вялікай меры, казаў той, «цёмны» талент, у тым сэнсе, у якім звалі калісь «Цёмным» гэткага глыбокага філёзафа антычнасьці, як Гэракліт Эфэскі. Ды сьпяшацца на гэтай аснове з адмоўнымі ацэнкамі й асудамі Юхнаўцовага таленту, ці хоць-бы дадзенага боку яго, могуць хіба судліўцы павярхоўныя, асабліва з тых, што жадаюць ад паэзіі не індывідуальнасьці, прыватнасьці дазнаньня, а якраз наадварот — максымальнае публічнае дыскрымінабельнасьці яго, «ясна-

⁹⁹Я. Юхнавец. Запіскі і зацемкі, напісаныя ў працягу некаторых гадоў перад траўнем 1996. НЁ., 1996. С. 107.

¹⁰⁰Я. Юхнавец. Чорт і Сталін // Дань майго часу. НЁ., 1993. С. 167.

¹⁰¹К. Юхневіч. Чорт // Беларуская моладзь. 1962. №16. С. 20—24.

сьці, зразумеласьці» ўсім адразу і дарэшты, не здаўмяючыся, што гэткам падыходам ужо ў самым прынцеппе адмаўляецца якраз аснова спэцыфічнасьці паэзіі, літаратуры, супраць іншых галінаў духовае дзейнасьці як навука, публіцыстыка й г. д.»¹⁰²

Калі кажуць пра паэзію Юхнаўца, звычайна падкрэсьліваюць яе незразумеласьць, «дзікасьць» (як ён сам піша: «Дзікім аставаўся я»¹⁰³), беручы пад увагу і зьмест (мова-зьмест, мова-сутнасьць), і абалонку (мова-сувязь, мова-я). Нехта ставіцца да ягоных экспэрымэнтаў як да моўнай гульні, адарванай ад рэальнай карціны моўнага сьвету; у яго мы знаходзім ня толькі дыялектызмы, але і аўтарскія наватворы, аказіяналізмы. Гэта нібы лексычны хаос — мінулага, сучаснага, будучага, *магчымага* ў беларускай мове.

Спрэчкі вакол творчасьці Юхнаўца пачаліся зь першага зборніка — «Шорах моўкнасьці». У газэце «Бацькаўшчына»¹⁰⁴ была надрукаваная рэцэнзія К. Рамановіча (псэўданім Р. Казака, больш вядомага як Рыгор Крушына), які залічыў паэта да «катэгорыі мадэрністых», голас якога мае «экстравагантна ненатуральны тэмбар». І далей:

«І гэтак скрозь ува ўсёй кнізе Юхнаўца гучаць вершы, як незразумелая замова паўночных шаманаў. У гэтым паэтычным хаосе, відаць, таксама ёсьць эмацыянальная сіла ўзьдзеінічаньня на чытача. Напэўна, знойдуцца аматары і прыхільнікі такой паэзіі».¹⁰⁵

З артыкулам «Пра незразумеласьці ў творчасьці Юхнаўца» ў палеміку ўступіў Мікола Панькоў. Па невядомых сёньня прычынах рэдакцыя «Бацькаўшчыны» артыкул адхіліла, і ён праляжаў у Панькова да 1995 г., калі той, прадчуваючы сваю сьмерць, перадаў яго паэту, а Юхна-

¹⁰²П. Склот [Ант. Адамовіч]. Пад зорамі белымі — Шорах моўкнасьці — Ля ціхай брамы. Крытычны нарыс // Конадні. 1953. №3. С. 79.

¹⁰³Я. Юхнавец. Творы. Т. 2. С. 191.

¹⁰⁴Бацькаўшчына. 1955. №30—31 (260—261).

¹⁰⁵Тамсама.

вещ, у сваю чаргу, аддаў у 1996 г. аўтару гэтых радкоў. Паколькі артыкул-рэцэнзія існуе, відавочна, у адным экзэмпляры й мае значную цікавасьць, падамо яго цалкам.

«Неспакоем жыцьця імкнуцца абняць дый зьдзейсьніць «навакольную пустэчу». Сама «шорахнасьць» — унутрымоўканае жыцьцё, як вадаліў гэтага-ж жыцьця. Прываблівае прыгаство — мэта жыцьця, з усялякімі згубамі, узнаўленьямі із збытаных формаў існаваньня. Але ёсьць Прамежак у самім Жыцьці, бадай дзьверы, мяжа, ад якой толькі «памяцый глядзяцца рэчы». Трэба ўнікнуць у гэтую моц уяўленьня паэта, і тады вам раскрыецца зьмест, не экстравагантны сэнс, а прысутнасьць цэлае сям'і здарэньняў, прылукаў асноўнасьці ўлады дый вялікомасьці самога жыцьця. Значнасьць жыцьця цяжка азначыць. Яно — утойна, як сьмерць. Таму Юхнавец стараецца знайсці мамэнт да «вадаліву жыцьця, пакіненага сярод пустэчы». Ё гэта: унікнуць ва ўзровень памяці, у зборнік жыцьцёвых досьведаў, што можа і ўваскросіць «пакінутае сярод пустэчы», быццам унутрана мерыць усялякія жыцьцёвыя спады, каб бачыць, «як памяцый глядзяцца рэчы».

«Шорах моўкнасьці» — вадаліў жыцьця — гучыць жаданьнем узьнесьціся бруеньнем струменю да пералікаў звычайных і нязвычайных здабыткаў жыцьця. Вось, прынамсі, у папярэдніх радках перад прыведзенымі К. Рамановічам цытатамі Я. Юхнавец піша:

Сунімаецца млява сьлякотнае лета.

Побач песьня — кліч сьмерці:

— Ідзі! Ня прыходзь!

І абяцаны аванс ня зьвернецца,

і крык гандляра: Ня зводзь!

Яно аддаецца чытачу пэсымістычнай імпрэсіяй і адначасна адольваецца агульнай рэальна-сымбалічнай зразумеласьцый усёй існасьці людзкага існаваньня. Усё родніцца: і «крык гандляра: Ня зводзь!», і «кліч сьмерці: Ідзі! Ня прыходзь!». Усё ў вобразе паэта Юхнаўца злучана ў тлумачэньні ўтойнага, усярэдняга жыцьця на вонкавае захаваньне і дбайнасьць.

*...азіраецца памяць — шасьцяньнем мерыць
свой спад із дрэва ліст.*

Паэт турбуе сваю моўкнасьць. Яна знаходзіць веру і спадзеў у памяці, якая толькі і можа натхніць, узбагаціць самую рэальнасьць жыцьця. Ён хоча быць у сваяцтве з ёй, бо толькі адно што магчымець выявіць чалавеку ягонае мінулае і адчуць будучае. Гэтыя ўзаемаадносіны паэт Юхнавец, бадай, поўнасьцю выказаў у вершы «Вобразы з утулу акіяну». Вось некалькі радкоў з яго:

*Ня позна ім ламаць узлоні!
Бы даланямі на узлонь далін
бераг уздымаць і пеніцца узроняй:
нятратай пырскаў з ухопінай жарсьцін.*

Або некалькімі словамі:

*Жыцьцё ясьніць нат' кроплямі малымі.
Пытаешся: Ці жыць хоць ішчасьцімі благімі?*

Гэтак скрозь увесь зборнік «Шорах моўкнасьці» паэт ня ўхіляецца свайго голасу: памятнай узроні, што мусіць быць і знаходзіцца і ў «прокмеці», і ў «вокмеці», і ў «сузьмені», і ў «скратках». Словы звычайныя — беларускія й выразныя ў мэтафарычнасьці, хоць для Рамановіча чамусьці яны незразумелыя.

Юхнавец адчувае ды бачыць у «шчызе» (гусьціні) вольнасьці падзьмуху «спакметнасьць» часінаў, якія пасяля, у канцы твору, даводзяць чытачу: «Жыцьця карцінасьці само жыцьцё зьбірае». Бо жыцьцё гэткае, ізноў прыходзіцца ўтвараць словамі паэта Юхнаўца зь верша «Яму жадалася»:

*Зьбіраюцца на выган дзеці.
У карагодзе шчодро мігаюцца пяткі.
Дзядок сівы іх радасьці абняты,
жадае небу сказаць усё:
— Мой дзень яшчэ — бы зьніч.*

Так што цяперака, здаецца, ня трэба даводзіць спадару Рамановічу, што значаць словы ў вершы «Сакратава» або «Шорах моўкнасьці» — вадаліў жыцьця.

*Ціхінь мінулае — разьмётны крылаў асыярожныя
тайніцай атулі разгаданай ня імі.*

Спадар Рамановіч мусіць уцеміць: у большасці людзей некаторыя ўтойнасьці, чыста прыродныя, зьяўляюцца часткай іхняга сьвету, часткай уяўнасьці апынёных у саміх сабе. Надвышэйшае над чалавекам за ўсё — заставалася ў паэзіі і застаецца творчай наканаванасьцяй, якая як-бы зроньвае, дапаўняе рэальную існасьць жыцьця, а можа і стварае яе. Бязь яе чалавек мог-бы згубіць бясконцасьць пачуцьця жыцьцёвае волі.

У вершы «Сакратава» паэта Юхнавец любіць «ціхінь мінулую» — мінуласьць. Параўноўвае яе да «разьмётаў крылаў асьцярожных», ня інакш толькі; дый убожваецца ёй: «тайніцай атулі разгаданай ня імі» — інакш і ня можна. У вершы «Сакратава» паэт даў арыгінальную станьву сучаснасьці й мінуласьці. Ёсьць штосьці адвечнае ў Сакратавым — нашым жыцьці.

*Існасьці вускрос карэньнямі даўгімі
забары граніт і часьлінкі душы парожняй.*

І калі прыйдзецца самому паэту Юхнаўцу чытаць маю зацемку, не пачуе ад мяне рады — *што і як* пісаць. Я толькі хачу выказаць маю ўцешнасьць, што паэт Юхнавец ухіліўся ў паэзіі сухіх фактаў рэальнай «зразумеласьці», у якой, як тут, на эміграцыі, так і там, на Беларусі, усё чытаеш пра камбайн, вечарынку, сенакос з думкай пра Сталіна або пра бярозы, крушыны. Мабыць, вельмі добра ёсьць, што паэт Юхнавец ня робіцца паэтам-статыстам у літаратурным Наргас-уліку. Ягоны ўзронізм вельмі карысны ў літаратуры, бо адказвае нашай беларускай нацыянальнай псыхіцы:

*...дзе станьвай замкнёнай, апрычонай
цярплівасьці згубленых мрой
пакінуцца вокмецяй новай,
я вечны адпусьнік — жыцьця няўтой.*

Шмат спрыяльнага і вялікага ў паэта ёсьць, калі ён у сваёй творчасці любіць тое, што ён любіць, і што можа любіць паміж намі і жыцьцём напатканае. Гэтакім некалі жыў наш Максім Багдановіч, гэтакім быў і Язэп Пушча. І вядо-

ма, як сталася: Багдановіч «выратаваў» нашу родную паэзію, а Пушча «зацьвердзіў» ейнае існаваньне». ¹⁰⁶

Дык што, творчасць Юхнаўца можа быць зразумелая адно крытыкам, але не «аматарам паэзіі»? Ці мы можам казаць пра задаткі «геніяльнасьці», але не пра паэта як здзейсьненую асобу, асобу творцы-мастака, і тады міжволі аналіз скіроўваецца ў рэчышча псыхалёгіі, псыхіятрыі? Ці геніяльнасьць усё ж характарызуе творчасць? Тады, да каго б мы ні залічылі аўтара — да «клясыкаў», «авангардыстаў», «дзівакоў-дзікуноў», — пажадана зразумець зробленае адэкватна.

Нягледзячы на вонкавае адрозьненне мовы Янкі Юхнаўца ад, прыкладам, мовы Петруся Броўкі ці каго іншага, магчыма выявіць і іхнюю агульнасьць. Абедзьве моўныя плыні заснаваны на цэльнасьці знакаў і прадугледжваюць перавагу формы над зьместам. У абодвух выпадках функцыяй мовы зьяўляецца не адлюстраваньне рэчаіснасьці, а яе падмена, стварэньне «сюррэальнасьці». Тым ня менш, хаця абедзьве плыні мовы аднолькава бяруць пачатак ва ўтопіі, іхнія мэты — супрацьлеглыя. Калі БССРаўская дасягаецца шляхам рэдукцыі й спрашчэньня, зводзіць мову да ўзроўню мінімальнага ўсярэднанага дэнамінатара, мова Юхнаўца прэтэндуе на ўнівэрсальнасьць, ахоплівае ўсё шматаблічча культуры індывідуальнага досьведу ў паэтычным сынтэзе. Гэтым мова Юхнаўца стварае духоўную апазыцыю і Дзяржаве, і ейным песьнярам. Словатворчасць Юхнаўца не стварае свой варыянт мовы, у адрозьненне, скажам, ад моватворчасці Янкі Станкевіча, не засяроджваецца на дыалектызмах, як у Алеся Змагара, а набліжаецца, як думаецца, да сутнасьці беларускай мовы. Мова Юхнаўца — бадай адроджаная беларуская паэтычная мова, мова ва ўтопіі.

Юхнавец-жывапісец, Юхнавец-скульптар і ў паэзіі стварае ўласны ўтапічны сьвет, што можа быць зьведзены

¹⁰⁶Рукапіс артыкула перахоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

да хранатопу Саду («Адам і Ева», «Урачыстасьць у Садзе», «Невядомы Бог і анёл») — працягу Эдэму («О вышыні! Нябёсныя вышыні! Мяне зямны ня страшыць рогат перамогаў пад вашай цёмнай або сьветлай зналіцай...»¹⁰⁷). Там, у Садзе,

*Ёсьць мір між пахучых кветак
(і смутак мо' — напэўна, здарыцца),
усьмехам будзе ён,
разгледжана, праведна ад дваіх
(усё паміж дваіх)
далёкая ад вачэй іншых.*

«З народнага»¹⁰⁸

Цікавай уяўляецца сувязь паміж утопіяй Юхнаўца й той народнай традыцыяй, прадметам апісаньня якой зьяўляецца «будучыня», дзе зьнітоўваюцца ў адзінае элемэнты казкі й элемэнты рэлігійнай культуры, дзьве ўлюбёныя паэтавы тэмы. Як у казках, лес у вершах Юхнаўца набывае поўную сэмантычную аўтаномію, атрымлівае дадатковыя значэньні (што ідзе зь міту й народнай традыцыі):

*Лес. Уваходжу ў тваю сьвятыню.
У шчырасьці людзкай.
Кілімы з моху там.
Утомленыя сухадолам ногі
мякнуць моўкнасьцяй лясной.*

Пераход прыроды ад аднаго парадку да другога моўна ствараецца, рэалізуецца ў мэтафары «калоны ў лесе», дзе «лес» зьяўляецца мовай, а «калоны» — прадметам апісаньня.

*Замкавыя калоны — лес.
Ды над ім, ад пажараў, хмары
па сіняве нябёснай торуць.
Як ня былі сабой уцешанья*

¹⁰⁷Я. Юхнавец. Творы. Т. 1. С. 155.

¹⁰⁸Я. Юхнавец. Дань... С. 62.

зводлесыцяй кароткага жыцьця —
днём зноў і ўночы азіраемся:
узбоччы сьцежак да лясных
вядуць калон...
...Сыцяной гусьціліся калоны лесу.
Да іх з боем не падступіцца...
Непераможаны Чалавек у сьмерці
нешапотна вуснамі сыцярог цішынь.¹⁰⁹

Лес ператвараецца ў іншы сьвет, са «званіцамі», са сьвятарамі, а «калоны» цалкам адыходзяць у сьвет расьлін, іншымі словамі, у сэмантычны абсяг «лесу» з усімі адпаведнымі канатацыямі. Тут «лес» ёсьць іншая краіна — лясное валадарства народных казак, беларускі архетып Саду. Стаўленьне да прыроды й архаічнага сьвету ажыцьцяўляецца праз моўны ўчынак — змадэляваны, выказаны словам сьвет зьяўляецца для аўтара рэчаіснасьцю, якая, да таго ж, на цэлую вершаліну вышэйшая за нашу, рэальную. Натуральна з гэтым лучыцца і тэма вандроўніцтва (тэма пошуку далёкіх, бадай што недасяжных зямель — даўня тэма беларускай літаратуры):

*Зьяўлюся незнаёмым я вандроўнікам,
дзе нары пераступалі людзі
ўжо багатыя, някрыху шанюнасьцей вядомыя.
І словы чутныя скажу:
— Да вас убогім заўтра, як і сяньня,
не вярнуся.¹¹⁰*

*І я ваўком плятуся на чужыне,
ад болю ран ня чую сваіх ног.*

Шэраг твораў адлюстроўвае ўплыў на Юхнаўца асобных ідэяў Ніцшэ, пра цікавасьць да якога паэт неаднойчы пісаў. У прыватнасьці, думкі Ніцшэ пра розныя ідэалы розных народаў, што кожны імкнецца да зьдзяйсненьня сваёй ідэі дабрыні й зла, пра свой уласны, апрычоны шлях:

¹⁰⁹Я. Юхнавец. Творы. Т. 1. С. 12.

¹¹⁰Тамсама. Т. 2. С. 20.

Ён штодня няхай дагадваецца
мальбу да Бога, ці да чорта...
Сусед, зайздросць!
Жыві, як хочаш,
але паміж маіх пракосаў
не хадзі.¹¹¹

Можа, таму моватворчасьць-мітатворчасьць мусіць разглядацца як адзін са шляхоў да разуменьня твораў пісьменьніка? Зрэшты, нельга сказаць, што Юхнаўцу ўвесь час спадарожнічала адно неразуменьне. Вось, да прыкладу, некалькі вытрымак зь лістоў Ю. Віцьбіча да Ант. Адамовіча й самога паэта, якія сьведчаць пра адваротнае.¹¹²

24.7.51. Часам мяне наведвае Юхнавец. Люблю яго як паэта. Ня ведаю, ці чытаў ён Апакаліпсіс, але гэтая кніга сугучна яму.

30.9.52. У мінулую нядзелю Юхнавец наведваў мяне і аж занадта хваляваўся з тае прычыны, што ёсьць два Юхнаўцы — празаік і паэт. Калі першы, на ягоную думку, знойдзе сваё месца на старонках пэрыядычных выданьняў, дык на другога рэдактары пазіраюць скоса, як на нейкага дзівоснага, як на незразумелага. Мне чамусьці здаецца, што ён мае хваляваньне зусім беспадстаўнае. Запраўды, Юхнавец як паэт не для шырокіх колаў. Між іншага, гэтая трапна падкрэсьлена ў эпіграме:

У яго зусім другія скрыдлы,
Ён ні на кога не падобны з нас.
Руінаў моўкнасьць — яго Парнас.
А куст крапівы — Азарыс.

Юхнавец зьяўляецца адзіным і разам з тым тыповым прадстаўніком сюррэалізму ў нашай эміграцыйнай паэзіі. Калі ня ўсім, дык шмат каму ягоныя вобразы даюць эстэтычную насалоду.

17.4.54. А ўсё-ж, нягледзячы на тых ці іншых недахопы, «Паэма пачаткаў» мацнейшая за ўсё. Можа, сам назоў штуч-

¹¹¹Я. Юхнавец. Творы. Т. 1. С. 166.

¹¹²Лісты захоўваюцца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

ны, аж занадта літаратарскі. Але гэткае мастацкае прозы яшчэ ня бачыў ні адзін літаратурны часопіс на эміграцыі.

28.12.51. У сувязі з набіваньнем на матрыцы «Шыпшыны» маю няшмат вольнага часу, але хочацца хаця-б крыху напісаць наконт Вашае аповесці «Чалавек бяз сьветача». Прачытаў яе з аднаго подыху. Яна сьведчыць аб тым, што як прэзаік стаіць ня ніжэй, а, магчыма, і вышэй за Юхнаўца-паэта. Ва ўсякім разе, гэта адзін з найлепшых прэзаічных твораў, які зьявіўся ў часе эміграцыі.

6.1.52. Мне спадабаліся Вашыя апавяданьні «Сьледчы Гаевіч» і «Пасьля гутаркі». Першае зь іх, на маю думку, мацнейшае за другое, а разам і паасобку ўзятыя, яны лепшыя за «Карнавуха» — яны не эпізядычныя і не на анекдоце пабудаваныя. Мне асабліва спадабаўся «Сьледчы Гаевіч» таму, што боскае ў ім перамагло д'ябальскае. Мне падабаецца таксама, што Вы знайшлі ў Гаевіча тую боскую іскру, якая не пагасла пад попелам. Добрае апавяданьне.

У мяне ёсьць толькі некаторыя заўвагі наконт мовы. Мне думаецца, што, цалкам захоўваючы свой своеасаблівы лексыкон, Вы разам з тым мусіце пазьбягаць паланізмаў, якіх усе мы тут на эміграцыі набраліся ад беларусаў-заходнікаў. Мне таксама думаецца, што, цалкам захоўваючы свае стылёвыя своеасаблівасьці ў сэнсе пабудовы сказаў, Вы, разам з тым, мусіце пазьбягаць цьмянасьці.

Закранутае пра паэзію — слушнае і ў дачыненьні да прозы, тым больш, як любіць паўтараць сам спадар Юхнавец, «розьніцы паміж паэзіяй і прозай няма». Проза паэта — гэта ня толькі нізкі апавяданьняў, надрукаваныя ў часопісах «Шыпшына», «Сакавік», «Конадні», «Беларуская Думка», іншых. Проза паэта — гэта таксама вялікі, на 250 старонак, рукапіс рамана «Яно».

Выглядае, што аўтар «Яно» пазычыў у Фройда, нягледзячы на вельмі адмоўнае стаўленьне да вучэньня апошняга, тэзу пра схільнасьць (цягу, памкненьне) я да самазахаваньня (жыцьця) і да самаруйнаваньня (сьмерці), ускладненае ўзаемаадносінамі Эраса й Танатаса, а таксама ягоны пагляд на маральную функцыю *Звыш-я*. Можна сказаць, што героі рамана адчуваюць варожасьць ад усіх

трох Фройдавых небясьпекаў — зьнешняга сьвету, лібідо яно й суворасьці *Звыш-я*.

Своеасаблівымі праявамі Эраса (любаві—нянависьці) і Танатаса зьяўляюцца лініі Цярэма і Міхася, да таго ж у абодвух дамінуе «інстынкт сьмерці». Адзін зь сюжэтаў «Яно» насьледуе лёгіку Фройдавай думкі пра «зьняцьцё засьцярогаў» культуры, уседазволенасьці, пра сутыкненьне адных і тых індывідуальных схільнасьцяў у абставінах зьняцьця гэтых засьцярогаў і ў сытуацыі тырана-дыктатара. Канфліктная схема рамана абумоўленая гэтымі ідэямі — узаемаадносінамі я й *Звыш-я*. Згодна з Фройдам (у працы «Я і яно»), энэргія агрэсіўнасьці пераходзіць ад сфэры я ў супрацьлеглую ёй сфэру *Звыш-я*, выклікаючы ў я маральныя імпульсы, пад ціскам якіх я можа нават загінуць. Фройд прапануе тую частку нашай псыхікі, што не супадае з нашым я, назваць яно — гэта тая цёмная стыхія жаданьняў і памкненьняў, якую мы гостра адчуваем у сабе й якая актыўна супрацьстаіць розуму. *Яно* — жарсьці. *Я* — розум і памяркоўнасьць. Для яно існуе адзін прынцып — насалоды, я — носьбіт прынцыпу рэальнасьці. Можа, эпіграфам да рамана маглі б стаць словы Фройда: «Прырода чалавека як у адносінах дабрыні, гэтак і ў дачыненьні зла далёка пераўзыходзіць тое, што ён сам ведае ў сабе, іншымі словамі, тое, што вядома яго я пры дапамозе сьвядомага ўспрыняцьця».

*Споведзі нябывалыя слухаеш,
ад сьвятароў, судзьдзяў ці
палічнікаў?*

*Споведзь лепшую і наганяй
псыхіятары нам даюць.*

«Новая Элегія»

Аўтар вызначае жанр «Яно» як аповесьць у начырках, але твор можна назваць і ўспамінамі, сярод пратаўпаў якога — і былыя знаёмыя зь вёскі, і Ермачэнка, Сабаленка ды іншыя. Рэальны час, падзеі, месца. Але ж адкуль гэта?

«Ніколі раней, як тады, ён адчуваў сваё адзіноцтва, адзіноцтва чалавека, якому застаецца толькі чагосьці спадзявацца або жыць ільлюзіямі жыцьцёвых сноў, ці мо' інакш: упрыгожваць самога сябе мрояй выпуклай і магчымай. У словах мрояў няма формы, але ёсьць будучыня, што возьме ад іх сваяформная — праўдзівая сапраўднасьць у душэўным хароме чалавека, безь якой блудзіў-бы або поўзаў, як чарвяк, у падзямельлі».

Чалавек XX стагодзьдзя стаіць на парозе духовага сьвету, і ў напаўсьвядомасьці, у снах, мроях бачыць-адчувае свайго «вартаўніка парога» — таго самага «Антыхрыста» Ніцшэ. Адсюль і зацікаўленьне чортам — характэрная рыса перажываньня на парозе як разуменьне ўласнай незавершанасьці, недасканаласьці. Перажываньне свайго дваініка — гэта як дыскусія з чортам. Хто ён будзе, чалавек ці не-чалавек, свой ці чужы? Ці перамога яго, ці, як у Ніцшэ, дасьць авалодаць сабой Арыману?

У пошуках адказаў Юхнавец задумваецца над прыродай сноў:

«Што такое сны? У астралягічныя разважаньні ня кінуся. Я вяртаюся ад будзённага, учарашняга да мамэнту магчымасьці неабманнага, але яно часта прыводзіць да зусім іншага. Знаходзіцца штосьці незайменнае ў азначанай частцы думаньня. Яно творыцца сваёй формай мастацтва, з узмоцненымі вывадамі пазбаўленьня сэнсу, або наадварот, дадаюць сапраўдныя сцэны, выцягнутыя ўласным жыцьцём. Сны, хто любіць гэта чуць, — трагедыя падказная. Яўна заўсёды падказвае: як ад трагедыі пачынаецца жыцьцё — вярнуцца да свайго бытаваньня».¹¹³

Ці ў іншым месцы:

«Кожную ноч сьняцца сны. Дыктуюцца нават вершы. Пакідаюцца ўрыўкі. Хвалююць раніцай. У снах я выходжу на падмосткі тэатру. Мае вобразы ўяўныя не адчуваю жыцьцём, а скалечаныя бязжаласьлівай формай, а я люблю зьмест. Зьяўляюцца дзікаабразныя асобы, ня прывучаныя любіць чалавечай любоўю. Можа, гэта ад балючага жыцьця.

¹¹³Я. Юхнавец. Запіскі... С. 33.

Нешта ёсьць, што ў мінуласьці фізычна не адолена, раптам вырашаецца ў падсвядомай сіле — снах». ¹¹⁴

Ёсьць у вершах ды думках Юхнаўца і сум, і туга. Толькі ня тая туга па радзіме, што перашкаджае бачыць, адчуваць навакольнае жыцьцё й часам выкарыстоўваецца ў палітычных мэтах. Туга Юхнаўца ў адчуваньні, што беларусы на Беларусі — таксама выгнанцы. Няма ў ягонаі паэзіі й дэкларацыйных патрыятычных вершаў:

...«событіе» здарылася.

*Чорт мітычны, горды,
скінены зь нябёсаў у чорнай вопратцы,
але з абліччам белым, як у нас, людзей,
адчуў усё ад самага пачатку спаду
трагічнасьцяй снавацца ў Маўзалеях.
Вясёлку каляровую — боскае прыгоства летам
чорнай аркай над людзьмі зрабіў.
Вельмі хутка навучыўся
апускацца на зямлю,
чымся лётныя сэрафімы,
моўкна стоячыя перад Богам*

(не асудзі суро́ва, паэзія Айчынная:

пра Чорта ўспамінаць!?).

Ледзь крыху аддзяляюся ад твае сучаснае патрэбы.

*Але прывычка ў чалавека ёсьць
свайго трымацца, калі ня дзейнасьцяй,
дык думкай урасьці ў цела і душу,
можжа некаму да мяне падобнага. ¹¹⁵*

Усё і прасьцей, і складаней. У паэзіі Юхнаўца, якую часта параўноўваюць з паэзіяй А. Разанава, выказваючы тым самым неразумьне паэтаў, — філязофія, сусьветная па глыбіні й беларуская па мэнтальнасьці. Філязофія ня Ф. Ніцшэ ці Ж. П. Сартра, ня Поля Элюара ці Эзры Паўнда. У паэта Янкі Юхнаўца філязофія Янкі Юхнаўца:

¹¹⁴Я. Юхнавец. Запіскі... С. 64.

¹¹⁵Я. Юхнавец. Дань майго часу. С. 163—164.

...сябе ніколі не прапаноўвай на 'т да сьціплага
пінаньня
за няздольнасьці ў жыцьці.
На люба прапаноўваць — разьбі акно
ў сваім уласным доме.
І яно разьбітае.
У яго паўзуць пачвары,
бы сказакі ад Яна Баршчэўскага.
На стол сядваюць, прычэпляюцца да столі.
А ў мяне намеры волі
не палохацца.
Пазбаўляюся, сялю ў стадэле парожняй,
якую ад людзей сваіх купіў.
Падпалю! Страхоўку атрымаю.
Янка Юхнавец з Полаччыны пасяліўся ў сваёй
душы
з пачварамі Баршчэўскага.¹¹⁶

¹¹⁶Я. Юхнавец. Запіскі... С. 31.

Паэзія й праўда жыцця: Янка Юхнавец

У амэрыканскай паэзіі — Эзра Паўнд, Томас Эліат. У летувіскай — Мікалоюс Чурлёніс. У расейскай — Велемир Хлебніков, Іосиф Бродскі. У беларускай — Янка Юхнавец. Такое збліжэньне й супастаўленьне вельмі адрозных аўтараў, бязумоўна, «прыцягнутае», умоўнае, але, разам з тым, дазваляе празь вядомае зьведаць нязьведанае, убачыць месца паэта ў літаратуры. Праз чужынскае — сваё.

*Геніямі й генамі чужымі захапляемся.
Пазьдзеленыя ступкі ўсёткі,
паміж імі ёсьць — наша,
атрыманая ад Часу вечнага.*

[186]¹¹⁷

Так, менавіта нязьведанае, бо нягледзячы на тое, што ймя мысляра, паэта, празаіка, драматурга, перакладчыка, мастака, скульптара, выдаўца Янкі Юхнаўца трывала ўзгадваецца побач зь імёнамі іншых пісьменьнікаў-эмігрантаў, ягонае творчасць па-ранейшаму застаецца *terra incognita*. Нават горш — *прыблізнаўяўленая*, бо выдадзены на Беларусі зборнік «Сны на чужыне» стварае ў чытача памылковае ўражаньне веданьня пісьменьніка. Астатнія ж зборнікі, выдрукаваныя ў ЗША, — хутчэй размножаныя

¹¹⁷Усе цытаты ў гэтым нарысе са зборніка «Дань майго часу».

машынапісы, бо выдаваліся самім аўтарам па 5—10, зрэдку 15 асобнікаў, і бачылі-чыталі іх лічаныя асобы.

Знаёмства з творчасцю пісьменьнікаў беларускага замежжа адбываецца звычайна адначасна са знаёмствам зь іхнымі біяграфіямі, пэрыпэтыямі лёсаў, жыцьцёвымі шляхамі, што сваёй пакручастасьцю недзе паўтараюць гістарычны шлях Беларусі.

Зь Юхнаўцом адбылося інакш. Па сёньня вядомыя адно агульныя рысы ягонай біяграфіі, як кажуць, пункты адбыцьця й прыбыцьця. Свой жыцьцёвы маршрут паэт раскрываць ня хоча, хавае ад староньняга вока, як хавалі ў свой час геаграфічныя мапы першапраходцы ў пошуках зямлі запаветнай, абяцанай. «Нарадзіўся-памёр»,¹¹⁸ — адказвае ён на неаднаразовыя просьбы напісаць аўтабіяграфію. «Мая біяграфія — у вершах, у зацемках». У гэтым, па ягоным уласным прызнаньні, — нелюбоў да ацэнкі творчасці на ўзор «жыў-быў».

А ўсё ж патрэба больш-менш падрабязнага апісаньня жыцьця й творчасці паэта адчуваецца востра. Бо «Біябібліяграфічны даведнік беларускіх пісьменьнікаў» ужо ўзаконіў фактальгічныя недакладнасьці. І «міт» Юхнаўца, народжаны на эміграцыі, знайшоў працяг ужо на бацькаўшчыне.

*Я ніжуся быць паэтам, а ня мітам,
у Часе апрацованым майго жыцьця...*

[188]

Зрэшты, у сваёй працы «Жыцьцё паэта» Лоўрэнс Кіпкін вылучыў тры моманты жыцьця-біяграфіі, калі паэт уступае ў дыялёг зь лёсам і ўласнай творчасцю, «канстатуе жыцьцёвы вопыт»: 1. Момант прарыву, ініцыяцыі (initiation); 2. Час падрахованьня, «збору камянёў» (cartonium); 3. Момант пераходу (tombeau), калі паэтычны набытак, ягоная душа, сутнасьць перадаюцца нашчадкам,

¹¹⁸ 'In my beginning is my end' (T. Eliot).

пераемнікам.¹¹⁹ Можа гэтыя «пункты» і ёсьць адзіная сапраўдная біяграфія, якую нам трэба ведаць, якая адна толькі й важная для гісторыка літаратуры — для мадэляваньня таго псыхалогічнага асяродку, у якім высьпявалі творы? Мусіць, мелі рацыю паэты, калі гаварылі пра пачатак-канец?

Згодна з канцэпцыяй Кіпкіна, празь ініцыяцыйны твор паэт упершыню знаходзіць сябе, надае свайму жыцьцю эпічны сэнс. У Юхнаўца такім творам стаўся верш «Вежы стрункія ўзвысіў замак», упершыню надрукаваны ў часапісе «Шыпшына». Па сутнасьці гэта невялікая паэма:

*Пад далінаю з куртатымі лясамі,
між скалаў сівых, абгрызеных вятрамі,
дзе лісьце клёны скідваюць увосень,
плачучы на лету рыжымі сылязьмі, —
мінуўшынай паніклай у прарэхі хмараў
вежы стрункія ўзвысіў замак.
Яго спакой і сьвятасьць мараў
вартуе толькі вольны вецер.
Уноч маўклівую калісьці
у роў глыбокі із вадою
зыходзіў месяц, каб із хмараў
ныраць у хвалі з галавою.
І тысячай залатых вачэй
ноч ціхая на яго глядзела.
І зоркаю дрыготнаю ярчэй
сьвяціліся празорцы вежаў.
Гады тут чынна гартавалі
мячы адважнейшых людзей.
І век для іх прыволья, славы
гады бяз жалю аддаваў.*

[189]

Ужо першыя радкі Юхнаўцовых вершаў сьведчаць: гэта — сапраўднае. Нават калі ў чытача няма поўнага

¹¹⁹L. Kipkin. The Life of the Poet: Beginning and the Ending Poetic Careers. Chicago, 1981.

разуменьня, ёсьць адчуваньне. Ї яшчэ — алюзіі да пачаткаў нашае літаратуры, да Трышчана, да Ластоўскага, да паэмы Купалы «На Куцьцю».

*Ды сьмерць тваю —
аплаціць сьмерць.
Ён цепліць сам агні ў пекле.
Яго прысуд,
што быў табе,
багіня Парка
сьціпла, пекна
яму самому прачытае.
А між тым,
з другіх плянэтаў
(якім 'шчэ сьніцца абарона латаў),
зь зямлі сьцюдзёнае,
памёрлай
сьмяецца, вылупішысь, атам, —*

пісаў у 1947 г. у сваім першым творы малады паэт.

Неразуменьне крытыкамі паэзіі Юхнаўца часта-густа прыводзіла да стварэньня вобразу гэткай надсусьветнай асобы, што вандруе па-за жыцьцём, над ім, або зводзіла яго паэзію да ілюстрацыі ідэяў знакамітых заходніх мысьляроў.¹²⁰ Ах, якая спакуса знайсці філязофскія або паэтычныя аналёгіі: сюррэалізм, мадэрнізм, імажынізм... Ну, сапраўды, ці ж нельга, гаворачы пра паэзію Юхнаўца, прыгадаць знакамітае з Кручэных:

«Расейская літаратура да нас — футурыстаў — была сьпірытычнаю й танклява-румзьліваю. Яна круцілася ў коле чорта — ухапіць чорта, выкрыць, праклясьці ці прынамсі

¹²⁰Пра Я. Юхнаўца напісана параўнальна няшмат. Першая на Беларусі праца — артыкул А. Бяляцкага «Цішыню не растлумачу анікому» (Роднае слова. 1993. №6). Тамсама варта адзначыць разьдзел у кнізе Я. Чыквіна «Далёкія і блізкія» (Беласток, 1997) і нізку матар'ялаў у часапісе «Крыніца» (1996. №2).

нудна ўхваляць! Выратаваць некага й прадбачыць поўны й рашучы канец сьвету гэтага!..»¹²¹

Ці не пра тое ж кажа і Юхнавец: «Мяне папракалі, што не пішу патрыятычнай лірыкі. А для каго яна тут патрэбна, калі ўсе сьвядомыя». Але Юхнавец — не футурыст, гэта відавочна.

Шмат гаварылася пра Юхнаўцову мадэрновасць, нават штучнасьць, але Юхнавец настойліва паўтарае, што ўсё ў ім — ад фальклёру. У ягоных вершах больш фальклёрнага, народнага, чым у лубочных творах шмат якіх сучасных (і ня вельмі) паэтаў. Наўрад ці будзе перабольшаньнем сказаць, што паводле паэта быцьцё выяўляе сябе праз фальклёрна-міталягічную традыцыю. У складаным фальклёрным палілёгу пераплятаецца мноства галасоў і пазыцый, розныя культурныя наслаенні адбываюцца адно ў адным, бы ў люстэрку. У іх выяўляецца нешта агульнае — сьлед міталягічнай сьвядомасьці. І суразмоўе культураў адбываецца ўжо на вэрбальным узроўні. Нават у перакладах — Паўнда ці каго з антычных аўтараў — заўсёды застаецца юхнаўцоўскае, нацыянальнае, першаснае. Гучыць хор — у антычным яго значэньні, — як вызначальны голас, што ўзвышаецца над голасам кожнага асобнага ўдзельніка трагедыі. Беларускі голас Юхнаўца.

Ужо выказвалася думка пра пошукі-стварэньне Юхнаўцом Эдэму, страчанага Раю, Саду. Гадамэр вызначаў мову як «усахопную перад-тлумачальнасьць сьвету»,¹²² што па сваёй генэзе ўзыходзіць да хайдэгераўскага азначэньня мовы як разьбіцьця сьвету. Мова ёсьць разьбіцьцё (Aufriß) сьвету ў тым сэнсе, у якім мы гаворым пра закладаньне саду. Закласьці Сад ня значыць проста «рас-тлумачыць» яго, быццам ён існуе ўжо і нам застаецца адно спасьцігчы ягоную будову. Закласьці Сад — значыць

¹²¹А. Крученых. Апокалипсис в русской литературе. М., 1923. С. 3.

¹²²H. G. Gadamer. Die Sprache ist die allumfassende Vorausgelegt-heit der Welt. Begriffsgeschichte als Philosophie: Kleine Schriften. Bd. 3. Tubingen, 1972. S. 237—250.

стварыць яго й пры гэтым зруйнаваць, перайначыць тое месца, на якім мы яго пасадзім. Зь іншага боку, закласыці сад — ня значыць зрабіць па падрыхтаваным праекце такое, чаго няма й не было ў задуме-плянах тае зямлі, якой і прызначана стаць Садам. Мы не прыдумваем Сад, як і абстрактны плян ягонага жыцця; яны існуюць, хоць іх яшчэ й няма. Ён закладзены ў зямлі, бо зямля мусіць стацца Садам. Зямля бяз Саду — не зямля яшчэ.

Той Сад — Беларусь. Ён — Беларусь. Ён Юхнавец ня першы, хто зьведаў гэта. А хто быў першы?

*Ён, Хрыстос! Забыўся, можа?
Абвясцьіўся найперш у стадоле зь веткаў
між лесу Беларускага.*

[182]

Юхнаўцоў Сад бачыцца яшчэ — а мо' пераважна — як далучэньне да традыцыі, якую страцілі беларускія паэты, трапіўшы пад «жаронцы лёсу», як далучэньне да традыцыі, зь якой яны ня былі злучаныя. У сваёй працы «Традыцыя й індыўідуальны талент» (1919) Т. Эліат сьцьвярджае, што традыцыю нельга насьледаваць, атрымаць у спадчыну; за авалоданьне ёю трэба змагацца, працаваць. Гэта пагляд на культуру аўтсайдэра, эмігранта, ДП, якому анічога ня дорыцца, які мусіць усё пачаць спачатку.¹²³

З аднаго боку — Традыцыя, да якой імкнецца паэт. З другога — фармальныя прыкметы відавочна другасныя ў традыцыі. Як зазначыў Кэнэр, «пакаленьне Паўнда ды Эліата навучылася па-новаму асэнсоўваць мову».¹²⁴ Паэт-

¹²³ДП (ад ангельск. *displaced persons* — перамешчаныя асобы) — людзі, якія ў выніку вайны аказаліся па-за межамі свае краіны. Цікава, што выраз «перамешчаная асоба» Эліат выкарыстоўвае таксама ў артыкуле пра Энэіду (Т. S. Eliot. *Virgil and the Christian World* // Т. S. Eliot. *On Poetry and Poets*. NY., 1961. P. 143). Ёнужываецца ў дачыненні ангельска-амэрыканскай культурнай мяжы — мяжы традыцыі.

¹²⁴Н. Kenner. *Ezra Pound // Voices and Visions: The Poet in America*. NY., 1987.

мадэрніст (а мо' проста *сучасны паэт?*) заяўляе свае правы на спляценьне гісторый, культур, імёнаў, і для яго аднолькава роднасным набыткам стаецца Эсхіл, Скарына, Гусоўскі, Сартр, Ніцшэ... У вершы «Пра мастацтва» (1950), з эпіграфам з Цвэйга «Абавязак у мастацтве — выкажы свае перакананьні», Юхнавец піша:

*Пятнялы Час разьвіць у сіле Боскай
не маляваць краіну Беларускую
знакамі, прыклеенымі із цэмэнту
да помнікаў.*

[114]

Так праз чужынскія рэаліі, праз словы, што ўяўляюцца чужымі (а мо' толькі забытымі?), паўстае вобраз Беларусі. Юхнаўцовай Беларусі, дзе вызначальным стаецца не ручнік, не васілёк, ня песьні жалбы на жалейцы.

Малады чалавек, які як паэт нарадзіўся на чужыне (мабыць, варта падкрэсьліць — адзіны з усіх беларускіх пісьменьнікаў на эміграцыі), асэнсоўвае сябе:

*Я чужынец.
Прыгаство захоплівае кляштор.
Я палоньнік красатосьці.
...Я палоньнік у лягеры Гасподнім.*

[172]

Можа, напісаны ў 1947 г. у Баварыі верш «Нобэлеўскія прэміі» падаўся б некаму сьмяхотным, але гэта быў шлях паэта, на дзіва ясны (але не празрысты). Шлях узвышэньня творцы, якому пашчасьціла адразу знайсці, зразумець сябе — і далей адно ня здрадзіць. Абраны шлях дазволіў шмат пазьней напісаць:

*...цярплівым рыбаловам прывучыўся жыць.
З паплаўком блізу, абліччам-позіткам у вірох,
плыву і плыў
лавіць, што злоўлена не было
ў вазёрах Айчыны.
Мова злоўленая (беларуская наўвеце)*

*трымалася ў памяці і з задавальненнем
яе багацьце разьдзяліць далёка ад Айчыны.*

[187]

Ужо ў першым творы Юхнаўца прысутнічае плынь сьвядомасьці, маналёгі-разважаньні — для сябе, дзеля сябе, калі чытач аказваецца ў ролі *падслухача*. Аўтар — не суразмоўца, ён нават ня вельмі клапаціцца, каб яго разумелі. Адсюль, магчыма, і такая адметнасьць ягонае паэзіі, як яе *празаізм*. Зрэшты, Юхнавец сам кажа, што для яго няма розьніцы між паэзіяй і прозай.

*Вершы твару бліжэй да прозы —
люблю, што люблю, але ўмэт
ўздымаю крылы вольнага Пэгаса.*

[186]

У прозе, створанай за межамі Беларусі, па сваёй значнасьці мэмуары, успаміны займаюць ці ня першае месца. Акрэсьленьне мэмуараў як жанру — даволі плыткае. Як заўважыў Поль дэ Мэн, «і тэарэтычна, і эмпірычна аўтабіяграфіі зь цяжкасьцю можна акрэсьліць адзіным азначэньнем; кожны прыватны выпадак падаецца выключэньнем з правіла».¹²⁵

Час — адзін з асноўных герояў у рамане (а мо' ўспамінах?) Я. Юхнаўца «Яно». Апроч рамана й шэрагу апавяданьняў ёсьць яшчэ «Запіскі» — успаміны-роздумы па жанры (а мо' раман?), якія ахопліваюць падзеі духовага жыцьця аўтара:

«Мне было 10 год узросту (можаце верыць), я зразумеў недругарадным значэньнем жыцьцё ня толькі маіх бацькоў, а ўсяго агулу людзкай масы беларусаў у ваколіцах маёй вёскі. Кожнадзённае жыцьцё сялянаў ня ішло ў адпаведнасьць (на кароткі час) устаноўленай Кастрычніцкай рэвалюцыяй у Расеі, і няпрылучаных да яе «нацмэнаўскіх» тэрыторыяў. Я чуў ад бацькі, ад бацькоў свайго роду: «З хутароў уцяклі тыя, тыя». Мне было цікава (калі пасьвіў жывёлу зь вяско-

¹²⁵P. de Man. *Autobiography as Defacement // The Phetoric of Romanticism*. NY., 1984. P. 67—81.

вым пастарам) аглядаць пакінення сялібы. У блізасьці лес, крынічныя рачулки (падземныя ключы), уежджаныя дарогі да сялібы, пакінутыя вульлі для пчол і роўныя палеткі, зарослыя цяпер пустазельем. У мяне было адно цікавасьць бяз патрэбнасьці нейкай справядлівасьці (саплявак яшчэ быў), карысьць вартасьці гэткай гістарычнай дзейнасьці ўладаў. Магчыма, я стаўся тады дарослым чалавекам. Некаторы час аставаўся прыхільнікам уладаў. А пазьней перамяніўся. Стаўся замкнёным у сабе адпраўнікам. Вось гэтак ствараюцца асабістасьці ня «здробезных паступкаў».¹²⁶

Асэнсаваць творчасць Юхнаўца ў кантэксьце беларускай літаратуры нялёгка, як і зразумець, а, галоўнае, прыняць яе — гэтаму не ў апошнюю чаргу замінае яе «замкнёнасьць», што неаднаразова і закідалася паэту. Але ён ідзе сваім апычоным шляхам. У лісьце да Юхнаўца Віцьбіч пісаў:

«Маеце рацыю, калі асабліва не пераймаецца з прычыны абыякавасьці некаторых да Вашае творчасці. Вы маеце сваіх чытачоў, кола якіх пашырыць час. Давялося мне таксама чытаць і Вашу прозу — няблага. Між іншым, надыйсь у часе гутаркі зь дзядзькам Міхасём (Міцкевічам), які часта мяне наведвае, мы аднамысна прыйшлі яшчэ раз да выснаву пра нязвычайнасьць Вашага запраўднага таленту. Прынамсі, ні да параўнаньня з Вамі розныя «агульназразумелыя» паэты. Ёдзеце з Богам сваім шляхам»¹²⁷.

Таму й гаворыць Юхнавец у адным са сваіх вершаў:

*Крытык мой, ты не ўзьнясеш мяне
да лёту птушак у паднябёсах.*

*Паэтычнай шумнасьці ў воддалях Радзімы
ня было.*

*Хто яе паслухае на чужыне?
У снох хадзіў між ніў і селішчаў,
ледзь расплятаючы вузлы і з добрага і злага.
...дзіцём-маленцам навучаўся —*

¹²⁶Янка Юхнавец. Запіскі... С. 87.

¹²⁷Ліст Ю. Віцьбіча да Я. Юхнаўца ад 17.05.1968, перахоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

на зямлю ўпаўшы, радасна ўзняцца.
 І першы верш запаланіўся
 каля падолу Мацеры-Айчыны.

[186]

Лістак календарны: Радасны Календарны

Устаўляючы гэты Радасны Календарны — на годзе
 не забывайцеся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 ужо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 і ўжо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 і ўжо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 і ўжо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 і ўжо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 і ўжо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 і ўжо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 і ўжо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе
 і ўжо з'явіліся і тамтэйшыя календарныя з'явіліся ў годзе

Даруйце, калі ласка,
 гэты лістак
 і ў годзе
 і ў годзе
 і ў годзе

Гэты лістак календарны на годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе

Гэты лістак календарны на годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе
 і ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе з'явіўся ў годзе

Апостал каханья: Рыгор Крушына

Унікальнасьць паэзіі Рыгора Крушыны — ня толькі яе жанравая й тэматычная своеасаблівасьць, але й выразная эмацыйна-пачуцьцёвая накіраванасьць — ужо зьвярталі на сябе ўвагу дасьледнікаў.¹²⁸ Прымаючы відавочнае, паспрабуем разгледзець адметнасьць мастацкіх сродкаў адлюстраванья эратычнага ў вершах паэта й зробім гэта пераважна на матар’яле зборніка Крушыны «Выбраныя творы»,¹²⁹ дзе сувязь паміж вобразам, мовай і эрасам найбольш відавочная. Менавіта ў гэтай кнізе Крушыны бясполая беларуская літаратура губляе сваю цнатлівасьць.

*Эрот са мною. Прызнаюся,
Ён неразлучны сябра мой.
Мы разам зь ім на Беларусі
Дуэт наладжвалі іграй.*

[136]

Герой паэзіі Крушыны на самоце аддаецца ўспамінам (*марам, снам, летуценьням, мроям* — паэт выкарыстоўвае вялікі сынанімічны рад найменьняў) пра мінулыя

¹²⁸М. Скобла. Па акропалі казачных сноў // Роднае слова. 1993. №8; В. Рагойша. Душа беларуса — крышталь // Беларусь. 1993. №6.

¹²⁹Р. Крушына. Выбраныя творы. НЁ.—Мюнхэн, 1957. Нумары старонак падаюцца ў прастакутных дужках.

экстазы, адначасна актыўныя й пасыўныя, фізычныя й духовыя, паэтычна пераадолюе трагічную рэальнасць расстання. Ё, мабыць, тут бярэ свой пачатак адметная нота эратычнай паэзіі паэта.

Гэта адчуваньне «каханка-пераможцы»: «Ты моцна тулішся. Ты згодная» [65], «Ціхі шэпат вуснаў пульхных, Супраціву, просьбы жменькі: — Кінь, ня трэба! Не, ня слухай... Ах, яшчэ... Яшчэ... дурненькі» [166]. Жаданьне быць першым і адзіным: «Ты ўся мая — ад скроні і да пят» [68], «Ё ты цяпер, твой сьпеў дзявочы // Раскрытай кнігай на стале. // Я хочу першым кнігу гэту // У рукі ўзяць і прачытаць» [135], «Я да цябе прыходжу першым» [142]. Адстойваньне свайго права на блізкасьць: «Ня трывожце маю маладую спакусамі, Не чапайце рукамі, паглядам, замоваю. Гэта я маю права гарачымі вуснамі Пражыць ейнае цела пругкое, вясновае» [64].

Нават Беларусь-Радзіма, незабыўная, пакутная, зняволеная, вобраз якой у эмігранцкай паэзіі нязьменна быў узьнёсла-вызначальны, у вершах Крушыны паўстае перш за ўсё як вобраз Жанчыны, Маці (са сьвятым у беларускай паэзіі значэньнем), Сястры (з хваляваньнем за лёс роднага), Каханкі: «Сястра, каханка, мая маці, мой вобраз сьветлы і сьвяты»¹³⁰ [160].

Менавіта каханьне й зьвязаныя зь ім радасьці й страты зьяўляюцца тым акном, празь якое паэт бачыць сьвет: «Я пакінуў хату бедную, бы няўцешную ўдаву» [30], «бусел удовы» [23], вішня — «яна, як маладая» [56].

Каханьне ў Крушыны заўсёды адкрыта эратычнае. Жанчына вабіць яго прыгажосьцю формаў, чаканымі магчымасьцямі, нарэшце — даступнасьцю.

¹³⁰Параўнай:

*Ты ляжыш неакрытая,
Бессаромна-прынадная.
Мне чужая і ўсё-ж такі родная,
Бо нагадваеш Случчыну.*

Р. Крушына. Вячорная лірыка. 1963. С. 56.

*Ці ня раз плячыма
Паціскала:
Тут усё магчыма
Ў гордых скалах.
Тонкі шоўк бікіні
Скраў твой сорам...
Мора пену ўськіне, —
Мы паўторам,
Лясьнем даланямі
На тэй хвалі,
У якой мы днямі
Пал хавалі.*

«На пляжы»

Трагічна, што жанчына прыцягальная ня толькі для лірычнага героя, але й для захопніка-гвалтаўніка: «Красуню лашчыць Квазымода На паняволенай зямлі» [149].

Але паэт адштурхоўваецца ад трагічнага. Нездарма апошні прыжыццёвы зборнік паэта «Сны і мары» (1975) распачынаецца вершам «Я жыў на акропалі казачных сноў» [7]. Як атрымалася гэта ў паэта-выгнанца — жыць у казачных снох? А як жа страта сваякоў, паняверка Бацькаўшчыны, усьведамленьне, што не пабачыш яе вольнай, няпростае жыццё на чужыне? Адказы знаходзім на старонках таго ж зборніка. Крэда Крушыны: «Я ня хочу бачыць хмары, Верадзіць мой чысты зрок» [15], «Ня кіну адно — будаўніцтва прыгожых паветраных замкаў» [88]. Паэт называе сябе летуценьнікам, фантазёрам, носьбітам сноў [86]. Ён дазваляе сабе быць «у спакоі і цяпле» [58].

Калі ж прыгадваецца Бацькаўшчына, Крушына гаворыць: «Я ўстрываю памяці гангрэну» [48]. Сапраўды, «бываюць, крыў Божа, благія мінуты», прызнаецца паэт, калі немагчыма ўцячы ад непрыемнага:

*З газэтнае хронікі злыя навіны:
Піраты ў паветры.. Паўстаньні.. Разбой..
Ці можна сьмяяцца ў такія хвіліны?
Ці горкі настрой адпадзе сам сабой?
Я ў смутку нямею на гэтым пытаньні:*

— Чаму часта плодзіцца зло на зямлі,
А людзі маўчаць у душэўным хістаньні,
Насупраць нічога зрабіць не змаглі.

[174]

Гэта радкі зь верша «Элегія». А на наступнай стэронацы — верш «Масты пачуццяў»:

*Хараство, чысьціня, цяплыня!
І ня хочацца думаць пра тое,
Што ёсьць войны і зьлёт груганья, —
Непатрэбнае нам і пустое.*

[75]

Адсюль і жыцьцесцьвярджальнае: «Жаданы час надыззе... Стаяцьме зноў ля родных весніцаў Былая белая нявіннасьць» [33].

Крушына часта выкарыстоўвае слова «каханьне» й вытворныя ад яго (у зборніку «Выбраныя творы» ўжытыя 74 разы), слова «любоў» і вытворныя ад яго «люба», «любянятка» (67 разоў).

Эратычнае перадаецца ў мастацкім творы літаратурнымі найменьнямі, пазалітаратурнай лексыкай, эўфэмізмамі, мэтафарычнымі фігурамі. Эратычныя мэтафары Крушыны грунтуюцца звычайна на сутыкненьні нэўтральных назоўнікаў мужчынскага й жаночага роду, што ў адпаведным кантэксьце спараджае дадатковыя сэнсавыя адценьні.

Так, фон, на якім адбываецца дзеянне верша «Ля ракі» [66], надзвычай прасты: Ён (верш ад першай асобы) і Яна на беразе ракі вудзяць рыбу. Лексыка нэўтральная: *рака, вада, човен, плотка, навучок, кручок, патанаць, плыць, водная гладзь* і г. д. Ё вась на гэтым фоне пачынаецца любоўнае збліжэньне — ад «ціхенькага пытаньня» да «ты патанула ў абдымках маіх». Сутыкненьне назоўнікаў мужчынскага й жаночага роду *вада* — *плавучок, плотка* — *кручок* стварае адкрыты эратычны падтэкст: «Над вадою трымцеў плавучок. Можа плотку падчэпе кручок?» Тут кантэкстуальнае значэньне *кручка* — фалічнае. Верш

завяршаецца дзеяннем: «кручок» «патанае ў вадзе» — мэтафара coitus'у.

Такія вобразы нярэдка ў Крушыны: «Їдзе ў мае абдымкі ўпасыці, Трымцець, як човен на вадзе» [141].

Прыкладна гэтаксама будуюцца верш «Каштаны» [67], дзе першыя чатыры радкі ня што іншае, як разгорнутая мэтафара, створаная зноў жа на сутыкненні назоўнікаў мужчынскага й жаночага роду: «Сьпелы плод *кастрычнік* з дрэва рве. *Копаецца* мяккая *шкарлупка*. *І*, падскокваючы, карыя каштаны *У* густой хаваюцца траве». Апошнія строфы верша — пранікнёныя мужчынскага ў жаночае:

Дарагая, ў добры час прыйду!
Па вясье ў дні шумнае наводкі
Я, нязломны ў бурах, прабяруся
Да цябе, як промень праз ваду.

Вобразы «хвалі», «пены» ў паэтычным арсэнале Крушыны — адныя з найбольш любімых аўтарам, і, у першую чаргу, дзякуючы сваім магчымасцям сэмантычнага пераасэнсавання. На такім разьвіцьці сэнсу і грунтуецца верш «Марская скала» [55], які пачынаецца апісаньнем уяўнай недаступнасьці герайні: «Кінь залёты рупныя! Я — з граніту скала, Надта недаступная», а завяршаецца натуральным збліжэньнем:

Мне руку сьціскала:
Бура падымалася,
І на ўзмор'і скала
Хваляй сагравалася.

Разгорнутай эратычнай мэтафарай зьяўляецца паэма «Эротавая скрыпка». Як у музычным творы (як і ў coitus'е), у паэме вытрыманы этапы:

Увэртура:

Кроў закіпае. Я хмялю...
Я ў палынеючым агні,
Агонь сьвятарнага алею
Душу працяў да глыбіні...

*І моцна струны ўжо напяты
На ціхай ліры на маёй.*

[136]

Разьвіццё тэмы:

*Пад Эротаву іскрыпку
Імправізуе песьнятвор.
Вулкан свой жар хаваў глыбокі,
А потым зрынуў на прастор.
Я твой Вэзуві, ты — Пампэя,
Імпэтнай лявай абыму...*

[138]

Момант coitus'у:

*Пяюнька-скрыпка аж дрыжыць,
А смык узняты. Гукаў бура
Во-во на струнах прабяжыць.*

[143]

Кульмінацыя-«аргазм»:

*Эрот гатовы да фіналу.
Ізноў узняўся смык старчма,
Даткнуўся іскрыпкі, і памалу
Вакол рассоўваецца цьма.*

[144]

Фінал:

*Эрот узрушаны дазваньня.
Ірдзее кропелькамі кроў.
.....
Адразу змоўклі струны-чары,
Схіліўся стомлены Эрот.*

[145]

Сапраўды, «і як можа хто-небудзь, хто бярэ пад развагу гэтак аграмадны матэрыял і маральныя моцы, як боскія асобы, ня бачыць бога ў Эрасе, які злучае ўсе рэчы?»¹³¹

¹³¹Вэрнэр Егэр. Тэалёгія грэцкіх думаньнікаў / Пераклад Яна Пятроўскага. Флярыда, 1980. С. 18.

Пакараны вершам: Алесь Салавей

*Нечакана парвецца жыцьцё,
больш ніколі яно не ўваскрэсьне.
Колькі думак нязбытых бярэ да сябе
падысподная цьма!*

Алесь Салавей. Максіму Багдановічу

«Вучань Максіма Багдановіча, мастак нятусканае красы, наш салавей...» Такім зь лёгкае й разумнае рукі Антона Адамовіча, аўтара найбольш грунтоўнай і глыбокай працы пра Алесья Салаўя,¹³² якая й па сёньня зьяўляецца першакрыніцай — ня толькі фактаў, але і ідэяў — для кожнага, хто б ні пісаў пра творчасць паэта,¹³³ — увай-

¹³²Поўны тэкст працы Ант. Адамовіча перахоўваецца ў архіве БІНІМу. Частка яе надрукаваная ў: Алесь Салавей. Нятуская краса. НЁ.— Мэльбурн, 1982.

¹³³М. Мішчанчук. «Я прыйшоў ад зямлі, ад людзей...»: Нататкі пра жыццё і творчасць Алесья Салаўя // Чатыры партрэты беларускіх паэтаў-эмігрантаў. Мн., 1993. С. 51—65; Т. Грамадчанка. «За любоў да цябе я пакутаваць мушу...» // Вяртаньня маўклівае споведзь. Мн., 1994. С. 258—277; А. Марціновіч. «За любоў да цябе я пакутаваць мушу...» // Дзе ж ты, храм праўды?. Мн., 1996. С. 171—190; В. Рагойша. Беларускі санэтарый // Роднае слова. 1994. № 4. С. 25—31; Я. Бялькевіч. Жыццё і творчасць Алесья Салаўя / Магістэрская дысэртацыя. Кіраўнік праф.

шоў у беларускую літаратуру й сьвядомасьць чытача А. Салавей. Так і мы называем яго сёньня, прыўносячы ў гэтыя найменьні й сваё разуменьне паэзіі Салаўя.

Бадай што гётэўская сузіральнасьць, сьвядомая адмежаванасьць ад віру падзей. Ёмкненьне да адпаведнасьці клясычнага верша клясычнасьці жыцьця...

Сапраўды, такім і паўстае паэт са старонак сваіх кніг. Але за клясычнасьцю й сузіральнасьцю паэтычных радкоў крыецца трагэдыя чалавека...

Пачынаў Алесь Салавей (сапраўдн. Альфрэд Радзюк), як усе, ці, прынамсі, як большасьць:

«Студэнты Беларускага Пэдагагічнага Тэхнікуму ў Менску прыехалі з розных куткоў Беларусі, пераважна зь вёсак. Усюды чулася беларуская гаворка, дух ува ўсіх быў чыста беларускі. І калі ў 1939 г. прайшла чутка, што хочучь замяніць выкладаньне прадметаў зь беларускай мовы на расейскую, усе студэнты страшэнна абурыліся. У клясах адкрыта выступалі, маўляў, як гэта так: Беларускі Тэхнікум, у цэнтры Беларусі, а выкладаць хочучь па-расейску! Я ня ведаю, ці тое дапамагло, ці што іншае, але-ж далей выкладаньне ішло выключна па-беларуску — аж да пачатку вайны.

Было ў Тэхнікуме на той час некалькі прафэсараў (як Пратасевіч, Гурыновіч, Чайко), якіх студэнты вельмі любілі, проста адчувалася штосьці роднае, беларускае ў іх.

Вось у гэтай атмасфэры знаходзіўся і Алесь Салавей. Ужо зь першага курсу ў 1938 г. яго вершы пачалі зьяўляцца ў насыщенной газэце, вядома, па-беларуску». ¹³⁴

Год першага верша быў і годам арышту бацькоў — годам духовага злому. Арышт бацькоў паэта, па сьведчаньні Зінаіды Кадняк, жонкі Салаўя, падбіў яго на ўсё жыцьцё. Было яму ўсяго 16. Наступныя гады да эміграцыі — у перадваеннай «ліхаманцы будняў», у ваенным ліхалецьці, калі няма часу на роздум ды развагі, калі рэфлексіі саступаюць месца рэфлексам. І толькі на пачатку эміграцыі, у лягеры ДП прыходзіць час роздуму, асэнсавань-

А. Баршчэўскі. Варшаўскі унівэрсітэт. Кафедра беларускай філалогіі. Варшава, 1996 ды інш.

¹³⁴Валя Яцэвіч. Успаміны // Беларус. 1996. №439. С. 3.

ня свайго выбару, страх за будучыню. Тузін лістоў Алеся Салаўя,¹³⁵ адрасаваных у 1946—48 гг. доктару Вітаўту Тумашу,¹³⁶ сьведчыць пра гэта.

1946 год паэт правёў у Зальцбургу. Тут ён ажаніўся, тут нарадзіўся ягоны першы сын — Міхась. Гэты час быў самы плённы ў творчым вымярэнні. Здавалася, адначасна са свабодай павінна было прыйсці шчасьце. І разам з тым: «Маё асабістае жаданьне — выбрацца любой цаной з Аўстрыі ў Нямеччыну. Хоць і ў Нямеччыне спаткаюся зь перашкодамі на сваім жыццёвым шляху, але разам са сваімі людзьмі, мабыць, лягчэй будзе перамагаць гэтыя перашкоды» (4.11.1946).

Побач не было духоўна блізкіх людзей. Пэўна, ужо ў той час зразумеў, што ажэнства было памылкаю й зрабіла няшчаснымі адразу траіх: яго самога, жонку й Аўгена Кавалеўскага. Нараджэньне сына не абудзіла бацькоўскіх пачуцьцяў, ня зблізіла з жонкай.

Усё, што заставалася, што трымала й пераймала, было звязана зь беларускаю грамадою:

«Радуюцца сэрца, што наша беларуская справа не замірае, што, паводля магчымасьцяў, робіцца ўсё добрае і карыснае. [...] Шчыра прызнаюся: мне вельмі цяжка напісаць Вам аб беларускім жыцці ў Аўстрыі, бо, праўдзіва кажучы, няма аб чым пісаць. Адзінае, чым можна пахваліцца, — гэта нашы такія-сякія выданьні. У Аўстрыі знаходзіцца тэарэтычна 5000 беларусаў, практычна — чалавек 300. Што да тэарэтычнай і практычнай колькасці — частка з былое Польшчы, а частка — пераважна зь Віцебшчыны ды Смаленшчыны. Праз рэгістрацыю, праведзеную летась Беларускаім Таварыствам у Зальцбургу, прайшло 315 чалавек. У самым Зальцбургу пашчасьціла нам згуртаваць мала ня 200 чалавек. З такой колькасцю асобнага беларускага лягера стварыць не давялося. Цяпер бальшыня з гэтых людзей

¹³⁵Арыгіналы лістоў Алеся Салаўя, урыўкі зь якіх прыводзяцца ў артыкуле, перахоўваюцца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

¹³⁶Вітаўт Тумаш (1910, в. Сьпягліца на Вялейшчыне — 1998, Нью Ёрк) па адукацыі лекар, доўгі час быў дырэктарам БІНІМу, дасьледнік жыцця й дзейнасьці Ф. Скарыны.

разъехалася і засталася трoшкі больш за паўсотню. Чалавек пятнаццаць умее гаварыць па-нашаму, астатнія шчыра прызнаюцца, што яны — беларусы, але па-беларуску гаварыць ня ўмеюць.

З нашай інтэлігенцыі ва ўсёй Аўстрыі — чалавек 6—7. З добрай інтэлігенцыі — чалавекі чатыры. Астатняя колькасць — работнікі і сяляне. Каб было тут больш нашай інтэлігенцыі і каб было каму арганізаваць нашых людзей, тады былі-б і нашы лягеры, а каб былі лягеры, інакш выглядала-б і ўся справа. Мы яшчэ летась білі трывогу і ў Мюнхэне, і ў Рэгенсбургу. Нічога не памагло. Нас, трох чалавек, сумела навязаць зь імі лучнасьць, а яны, сотні, яшчэ да гэтага часу ня сумелі зрабіць гэтага. [...]

Мне пашчасыціла адведаць ангельскую і французскую зоны Аўстрыі. У Вільяху ў польскім лягеры жыве 200 беларусаў. Я затраціў мала ня тры дні, каб знайсці там хоць аднаго беларуса. Урэшце я выпадкова спаткаўся з мянчанінам, пабраным зь беластачанкай. Жонка мянчаніна ўзьняла крык, чаму ейны мужык гаворыць зь незнаёмым чалавекам «у кітайскай мове». Муж не паслухаў сваёй жонкі. Ён паказаў мне кватэры, у якіх жылі людзі з Баранавіччыны, са Слонімшчыны, зь Белавежы. Ніхто ня прызнаўся, што ён беларус, і ніхто ня прызнаўся, што ён умее гаварыць па-беларуску. Ня глядзячы ні на што, я пакінуў людзям адрас нашай рэдакцыі. Ніхто нічога не напісаў і не падпісаўся на газэту. Вось да чаго давялі людзей страх перад рэпатрыяцыяй і наагул палажэньне ў Аўстрыі. Калі ўспомню аб гэтым — не магу стрымаць сваёй болесьці. Людзі на вачах адракаюцца ад свайго сапраўднага нацыянальнага імя. А ў французскай зоне я спаткаў беларусаў, якія ўважаюць сябе за расейцаў і якія страцілі ўсякую людзкасць, і за кожную спробу пераканаць іх можна атрымаць, прабачце, па мордзе.

У нас праводзіцца запіс на выезд у Аргентыну. Першы транспарт мае адысьці праз паўтара месяца. Я не запісваюся. Вы самі добра ведаеце, як цяжка выязджаць за край сьвету з чужымі людзьмі. А можа нашы людзі з Баварыі выедуць да Аўстраліі? Дык тады мне паміраць у Аргентыне сярод чужых людзей?

Вельмі паважаны спадару доктару! Маю да Вас просьбу. Ці не маглі-б Вы мне дапамагчы пераехаць да нашых людзей

у Баварыю? Я магу выехаць і ў ваш лягер, у ангельскую зону. Мяне ня цікавяць лепшыя жыцьцёвыя ўмовы, і я на іх не спадзяюся. Я падрыхтаваны да найгоршых цяжкасьцяў і ўмоваў. Я толькі хачу аднаго — трапіць да сваіх людзей. А разам са сваімі людзьмі я пайду куды хочаце, хоць і ў пекла. А з чужымі і ў рай не хачу ехаць. [...]

Будзьце ласкавыя, станаўлюся на калені і прашу Вас, не адмоўце маёй просьбы. Няхай ня дасьць Бог спаткацца Вам зь немагчымым. Дапамажыце мне — гэтым самым выратуеце маё жыцьцё. Я спадзяюся яшчэ пажыць трохкі, і колькі буду жыць, буду ўдзячны Вам і буду маліцца за Вас перад Богам» (14.12.1946).

У той самы год дваццацічатырохгадовы паэт піша верш, які называецца «Employ»:¹³⁷

*Ня жыцьцё, а пекла. На кватэры
Вось ідзе яно — сьвятло й цяпло.
А ў маіх пасьпісаных паперах
Піша й піша строгае: «Employ».
І цікавіцца: ці ёсьць я ў хаце?
Што раблю? Нічога не раблю.
Буду рад калодкам і лапаце,
Буду рад капейцы і рублю.
І старанна я на гідкіх малпаў
Буду гнуцца ў холад і ў сухмень.
Пот пралью, ахвярай стаўшы гвалтаў.
З ног скалечаных — крыві струмень.
Напісаў-бы сотню я паэмаў,
Тысячу-б я вершаў напісаў,
Каб жыцьцёвых нудных тэарэмаў
Цень-сьцігун за мною не гайсаў.
Змог-бы, збочыўшы хаос сусьветны,
Па нязьезджаных ісьці шляхах.
Быў-бы я вялікі і славуты,
Несьмяротным нават быць-бы мог.
А цяпер — нішто. Есьць косьці шашаль.*

¹³⁷Employ — анг. служба, наёмная праца. У зборніку «Нятускная краса» гэты верш не апублікаваны, хаця зазначаны ў бібліяграфіі (пазыцыя 91).

*Рад жы вот вадзе — бы малаку.
Грудзі рве сухі, калючы кашаль,
А іду — ледзь ногі валаку.
Добрая сучаснасць не ў кватэру
Жыць мяне ўсадзіла, а ў дуло.
І ў маіх нясьнісаных паперах
Запісала строгае «Employ».*

В. Тумаш рабіў — наколькі гэта было ў ягоных сілах — адпаведныя захады, якіх, на жаль, было недастаткова. Алесь Салавей працягваў пісаць, прычым ня толькі вершы — напісаў два разьдзелы аповесці «Пад нагамі гарыць зямля», але, як сам прызнаваўся, не было ні ўмоваў, ні крыніцы натхнення: «Адсутнасць магчымасці працаваць на карысьць таго, чым жывеш, — трагедыя, ведама, ня толькі адзінкаў, але дзясяткаў і сотняў, а разам — і ўсяго народу» (12.02. 1947).

І тут жа, быццам спалохаўшыся, што сказаў зашмат, што ягоныя словы могуць быць перакручаныя, вытлумачаныя інакш, гарача, нэрвова (згадаўся 1938-ы?) сам тлумачыцца:

«Я гавару пра ўсё, што думаю, шчыра і адчынена, не затушоўваючы нічога штучнай напышлівасьцяй і туманам фальшывай бадзёрасьці. Гэта, зразумела, не павінна быць падставай да таго, каб думаць, што я — бедны й нешчаслівы, няздольны да жыцьця. Наадварот, я шчаслівы, бо я жыву, змагаюся за жыцьцё, перамагаючы перашкоды, не замоўчваю іх, і гэта дае мне больш сілаў да змаганьня зь імі. І тады адчуваеш, як спадае са сьпіны цяжар, як зьяўляецца натхненьне да працы, да творства. І хоць цяпер у нас яшчэ больш пагоршала, хоць на душы пацяжэла, а ў жываце (ён, зразумела, на заднім пляне) папусьцела, я паўтараю ўсьлед за Вамі Вашыя словы: раней-пазьней спаткаемся ізноў усе разам на сьцежках-дарожках вялікага сьвету!» (12.02.1947).

Пра якія складанасьці піша Салавей, якія перашкоды? Што напаткаў ён такое ў Аўстрыі, чаго ня зьведалі астатнія ў Нямецчыне? Так, не было працы, неставала харчаваньня, але хіба хто разьлічваў на іншае? Чаму ў наступным лісьце ён піша: «Сам я цікавых навінаў ня

маю. Думкі аб самагубстве робяцца ўсё больш і больш актуальнымі» (23.02.1947). Адчуваецца, што Салавей губляе веру ў рэальную магчымасць перабрацца да сваіх. Адзінота й страта хоць нейкай надзеі на выезд — ці ня ў гэтым прычына?

«Шмат чаго зыначылася ў нас ад таго часу, калі я атрымаў пасьведчаньні аб тым, што ў Вашым табары жывуць бацькі маёй жонкі. Калі ў той час такія паперкі з амэрыканскае зоны вельмі добра маглі дапамагчы ў выездзе адгэтуль, дык цяпер нішто ня можа дапамагчы. Цяпер справа ўсіх нас даволі беспасьпяхова вырашаецца ў Маскве. Ува ўсякім разе тут нас не пакінуць. Нас куды-небудзь вывезуць або выганяць. У вадваротным выпадку самі людзі рынуцца на злом галавы. Мне засталася пакінуць ранейшыя думкі, што да выезду, і падрыхтаваць сябе да ўсяго, што чакае наперадзе. Цяжка будзе, калі не давядзецца далучыцца да сваіх людзей. Гэта будзе трагедыяй для мяне.

Зь іншага боку, Нямецчына — адзіная краіна, на пасяленьне ў якой я магу разьлічваць, каб прадаўжаць сваё існаваньне. Трошкі надзеяў маю і на Францыю. Ні ў якую іншую краіну я не змагу выехаць, бо ніякая іншая мяне ня возьме з прычыны майго здароўя. А таму заставацца ў Аўстрыі ўбаку ад свайго гурту я не магу і не павінен заставацца. Чакаю і буду чакаць таго, што прынясе мне мой лёс» (3.04.1947).

Жыцьцё ўскладнялася і канфліктамі, непаразуменьнямі між сваіх, у асяродзьдзі той «добрай інтэлігенцыі», якой так нестала паэту. А. Салавей разам з А. Грыцуком і Ўл. Дудзіцкім выдаваў часопіс «Пагоня».¹³⁸ Пасьля выхату чацьвертага нумару паўсталі вострыя разьбежнасьці між супрацоўнікамі, у выніку якіх улады забаранілі распаўсюджваць часопіс па-за тэрыторыяй лягеру. А тут яшчэ выявілася нястача грошай, выкліканая малой колькасьцю падпішчыкаў. Паміж Салаўём і Дудзіцкім адбылася непрыемная размова з узаемнымі абвінавачваньнямі ў спрычыненасьці да заняпаду беларускага жыцьця ў Зальцбургу. У выніку часопіс спыніў сваё існаваньне.

¹³⁸Вольга Грыцук. 1945, Аўстрыя // Беларус. 1998. №450. С. 7.

У той жа час Салавей скончыў паэму «Зьвіняць званы Сьвятой Сафії», у якой выявіў перажываньні Ёсяслава Чарадзея — палоньніка. Зьяўленьне паэмы супала з пікам змаганьня «крывічоў» з «зарубежнікамі». У шэрагу беларускіх лягераў ДП прыхільнікі «крывічоў» палілі паэму, не прачытаўшы яе, не зразумеўшы, з-за аднаго толькі прысьвячэньня Віцьбічу, на той час вельмі актыўнаму ў палітыцы, аднаму зь ідэолягаў зарубежніцтва. Усё гэта паглыбляла духовы надлом паэта.

«У Койданаве жыў Радзюк Альфрэд і ня было там Салаўя Алесь», — сказаў паэт у адным зь вершаў.¹³⁹ Ё вась чарговы ліст да Тумаша:

«Калісьці ў маленстве, вывучаючы геаграфію, я лятуцеў аб замежных і заморскіх краінах, што паўставалі ў маіх уявах у поўнай велічы сваёй і красе, думаў пра стромыя Альпы, і найлепшым маім жаданьнем было пабачыць зманлівыя тады далёкія краіны, прыгажосць іхнае прыроды і абвешчаныя славаю помнікі іхнае мінуўшчыны. Сёньня я жыву каля тых самых, выпешчаных раней у думках, Альпаў. Але яны цяпер ня прывабляюць маёй увагі, і ня цікавіць мяне краіна, у якой я жыву. Усё пахмурнае, нуднае й халоднае, і да ўсяго я абыякавы... А сэрцу сьняцца аксамітныя раўніны роднае й каханае Койданаўшчыны, блакітная Вуса, каля якой працякалі найшчаслівейшыя, хоць вельмі рэдкія й кароткія, дні маленства. Сьніцца задумна-ўважлівы і прыхільна-прываблівы любы Менск, «беларускі Каўказ» — Лагойшчына зь сінявокаю Гайнаю, дзе адшумелі, хоць вельмі балюча й сурова, дні юнацтва.

Яна, адна-адзіная яна, Радзіма, стаіць у маіх вачох і ўдзень, і ўначы; я ўкленчваю штодня перад Ёю і малюся Ёй так, як умею. Ё ня бачу я ні асьнежаных Альпаў, і ня быў нават у тых ведамых сьвету мясьцінах, куды за вялікія грошы прязьджалі людзі з розных канцоў зямлі, каб пабачыць тое, што іх цікавіла, можа, больш, як некалі цікавіла мяне... Я не магу, паверце мне, не магу пабываць там, дзе трэба

¹³⁹Алесь Салавей. Нятускная краса. С. 224.

было-б пабываць. Кажная адведзіна якой-небудзь мясыціны яшчэ больш будзе распальваць мае ўспаміны... Можна закінуць мне празмерную прывязанасць да свайго грунту, якая вывела мяне з раўнавагі, пазбавіўшы і пачуцця, і розуму. Але такое цвёрджаньне было-б няправільным... Нялюдзкае існаваньне забрала ў мяне ўсё. Не змагло толькі забраць таго, на што нельга забыцца, чаго нельга забраць» (21.05.1947).

Алесь Салавей зноў шукаў працу. Прапанавалі збіраць грошы зь лягернікаў (кожны з ДПістаў мусіў плаціць пэўную суму за сваё пражываньне). Ён адмовіўся, матывуючы тым, што лепей варочаць камяні, як займацца канцылярскаю працай. Наўрад ці гэта быў шчыры адказ: здароўе ягонае не дазваляла працаваць нават на зборы лекавых расьлінаў — настолькі пагоршылася. Ён спыніў свой выбар на мэблевай майстэрні, дзе выконваў розную дапаможную працу. Зарабляў 20 шылінгаў на тыдзень. На тыдзень для ягонай сям'і, якая зноў павялічылася, каб выжыць, трэба было мець мінімум 23 шылінгі.

А людзі выяжджалі. Зьехаў у Вэнэцуэлю Дудзіцкі. Рыхтаваліся Грыцукі. Усё цяжэй пісаліся лісты — гэтая, па словах Салаўя, адзіная нітэчка, што звязвала са сьветам, трымала на зямлі: настолькі мізэрным і нікчэмным бачылася ўласнае жыцьцё. Колькі лістоў было не дапісана, бо пачыналі душыць сьлёзы...

У 1947 г. Алесь Салавей пераехаў у другі лягер, у якім жылі пераважна летувісы й латышы. Зь беларусаў — толькі сям'я Салаўя:

«Яшчэ раней, выезджаючы ў няведамы сьвет, я добра ведаў аб тым, што мяне чакае наперадзе. Я быў падрыхтаваны да нямінучае й хуткае пагібелі, да пагібелі бяз катняе рукі над галавою, і гэты шлях для мяне быў выгаднейшы, чымся іншы шлях. З волі Божае жыцьцё маё склалася зусім інакш. Шлях да пагібелі не кароткі, а доўгі й вельмі складаны. Пры такім існаваньні ён разьлічаны на пэўны час. У іншым месцы, калі давядзецца выехаць, ён будзе яшчэ даўжэйшы. І я часта думаю — ці ня лепш заставацца на месцы, спадзяючыся на пагібель хутчэйшую? На пагібель мізэрных астаткаў колішняга жыцьця, бо сам я, уласна кажучы, ужо

загінуў, пазбаўлены магчымасці працаваць на карысьць таго, з чым сэрца й розум.

Думкі — думкамі. Але гэныя мізэрныя астаткі — усё роўна нявольнікі свайго мізэрнага існаваньня. І хацелася-б ім хутчэй куды-небудзь паехаць, ды з малымі дзецьмі нікуды не бяруць. Нават у Чылі і ў Аўстралію» (16.11.1947).

Не, ня быў А. Салавей барацьбітом. Прызнаваўся: «Усё залежыць ад таго, што прынясе жыцьцё. Сам чалавек бязрадны нічым не дапаможа: ні ўпартаю працаю, ні заробленымі грашыма» (16.11.1947). Яму й выпрабаваньні цяпцець лягчэй было ў гурце, разам, дзе адказнасьці меней, дзе ня так цісьне цяжар рашэньня. Калі ж усё надзеі на пераезд у беларускі лягер зьніклі, калі ўсе навокал — добрыя знаёмыя й знаёмыя-ворагі, як Ул. Дудзіцкі, зьехалі, калі застаўся сам-насам, тады ўся распач, жах, безвыходнасьць выліліся, не, хутчэй выбухнулі ў вершы, які рэдактар Ант. Адамовіч не ўключыў у зборнік «Нятускная краса» «дзеля ягонае нецэнзурнае лексыкі»: ¹⁴⁰

Блядзі

*Тры вадаплавы адплылі
У далеч, далеч морскай гладзі.
А я застаўся на зямлі.
Паплыць хто здолеў? Хто? Вы, блядзі!
І ўноч, і ўдзень — пры ўсім, пры ўсіх —
Вы грэшным целам гандлявалі.
Народ, радзіму і сваіх
За хуй салдацкі прадавалі.
Цяпер — і гонар вам, і слава.
Вы ўсё займелі. Пакрысе
Вы дапаўзлі й да вадаплава.
Куды-ж, куды ўсе паплылі?
У цэнтр культуры, у Эўропу?
У вас жа пізды пагнілі —
Ябаць ня будуць там у жопу!*

¹⁴⁰Алесь Салавей. Нятускная краса. С. XV.

У 1948 г. Алесь Салавей атрымаў працу на будаўніцтве. Трэба было ездзіць за 20 км ад дому, таму мог прыяжджаць дахаты адно на суботу-нядзелю. І хоць радаваўся самой працы, пісаў: «Іншым — лягчэй, яны па-за працай умеюць «камбінаваць». Мяне-ж Усявышні пакараў вершам» (19.05.1948).

Праз год паэт зь сям'ёю выехаў у Аўстралію. І на працяглы час нібы згубіўся: не адпісваў на лісты, не дасылаў свайго адрасу, не друкаваўся. Бадай адзіны, хто меў на той час кантакт з паэтам, быў Віцьбіч. Менавіта таму апошні і браў на сябе справу абароны Салаўя (як некалі Салавей абараняў Віцьбіча, змагаючыся за сваю паэму «Зьвіняць званы Сьвятой Сафії»), якому закідалася бязьдзейнасьць у беларускай справе. У лісьце да С. Хмары ад 4.07.1955 г. Віцьбіч піша:

«Пераходжу да Алеся Салаўя. Перш за ўсё мушу зазначыць, што ён, як чалавек, бадай зусім пазбаўлены жыцьцёвага гарту Ёладзімера Дудзіцкага. На ўсіх, хто зь ім блізка сутыкаўся, ён рабіў уражаньне кволасьці. Нават нягледзячы на свае часам вельмі гострыя памфлеты, прысьвечаныя «думніцам», да якіх ён і дагэтуль ставіцца з пэўнай засьцярогай. Салавей як паэта абраў сабе сугучны псеўдонім. [...]

Алесь Салавей шмат піша, але тымчасам для сябе, не для друку. Алесь Салавей па самай сваёй наскрозь паэтычнай натуры ніколі ня станецца Альбэртам Кадняком вылучна. Тое-ж, што будзе для сваіх дзяцей дах над галавой, трэба ўсяляк вітаць. Мімаволі прыгадваецца, што падлетак Алесь Салавей вымаў з пятлі няжывым свайго дзеда, які забіў сябе пасля ссылкі бальшавікамі Алесявых бацькоў. Таксама прыгадваецца, па прыездзе ў Аўстралію Алесь Салавей на нейкі час псыхічна захварэў, а ў сувязі з гэтым патрабуе цяпер далікатнага падыходу з боку сваіх сяброў».¹⁴¹

У 1978 г. у лісьце да сям'і Найдзюкоў у ЗША Ларыса Геніюш пісала:

«Пра сьмерць сьвятой памяці Алеся Салаўя мы ведаем ад ягонай жонкі і сяброў. Жаль адносна маладога яшчэ паэта, адзінокага і абяздоленага Беларуса. Аўжо-ж, ня Ён адзі-

¹⁴¹Летапіс Беларускай Эміграцыі. 1989. Лістапад. С. 131.

ны... Некалі пісаў мне, што пакінуў Беларусь у 22 гады і на чужыне стаў ужо дзедам, гадуе ўнукаў. Няхай спакойна яму сьпіцца ў гэтай далёкай гасьціннай зямлі».¹⁴²

Сярод папераў Алеся Салаўя застаўся накід¹⁴³ — пачатак верша? эпітафія?

*Ды можа сам, як чалавек, схіліўся,
а ў вершах быў я шчырым ад душы.
Усьцяж быцця шляхі перасякліся —
гамонкі шлях і шлях глухой цішы.*

¹⁴²Ліставаньне Л. Геніюш перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

¹⁴³Арыгінал накіду перахоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

III

Айцы марыяны

«Збіраючы накрысе ўсюды раскіданы матар'ял аб нашай старасьвеччыне, ня раз думаю, што гэта-ж нашы аграмадныя скарбы, за якія мы нясём адказнасць перад Богам і перад народамі, каб сабраць аб іх усё, што агулам яшчэ магчыма сабраць. Думаю, што нават сухое пералічэнне гэтых памятак ужо будзе мець сваю вартасць. Падобна як мучаніцкая кроў зьяўляецца таёмным удабрэннем для непераможнае веры, так помнікі духовае культуры, нават іхнія руіны падтрымоўваюць духовы рост народу».

Айцец Леў Гарошка

Зарганізаваны ў 1693 г. у Польшчы сьвятаром Станіславам Папчыньскім, забаронены пазьней царскімі ўладамі, ордэн марыянаў быў адроджаны на беларускай зямлі біскупам Юрыем Матулевічам (Юргіс Матулайціс). У 1923 г. у Друі намаганьнямі Матулевіча быў закладзены кляштар беларускіх марыянаў. Сродкі на яго заснаваньне зьбіраў у Амэрыцы (1921—1923) супэрыёр айцец Андрэй Цюкота, у будучыні генэрал айцоў марыянаў (1933—1939), закатаваны бальшавікамі ў 1952 г. Дапамагла таксама княгіня Магдалена Радзівіліха, ахвяраваўшы сваё дзямянтавае калье. Праіснаваў кляштар нядоўга — да канца 30-х, але законьнікі кляштара, ягоныя клерыкі й вучні, а таксама тыя, хто пазьней увайшоў у Ордэн, адыгралі не-

малую ролю ў разьвіцьці беларускай нацыянальнай ідэі ня толькі на Беларусі, але й на эміграцыі.

Першым быў прыняты ў Друіскі кляштар айцец Казімер Смулька (1894—1965). Потым прыехалі айцец Язэп Дашута (1891—1966) і айцец Віталіс Хамёнак (1889—1972). Пасьля ліквідацыі польскімі ўладамі кляштару яны ўтрох пераехалі ў манастыр гораду Скужэц каля Седлец у Польшчы. Астатнім пашанцавала менш: айца Фабіяна Абрантовіча зьнішчылі бальшавікі; айца Антона Ляшчэвіча й айца Юрыя Кашыру — фашысты. Толькі адзінкі змаглі выехаць на эміграцыю: айцы Ф. Журня, Т. Падзява, Я. Малецкі (у ягоных успамінах «Пад знакам Пагоні» колькі радкоў прысьвечана Друі), некаторыя іншыя.

Адной з найбольш прыкметных постацяў сярод айцоў марыянаў у Друі й на эміграцыі быў айцец Язэп Германовіч (1890—1978). Пра пачатак ягонай сьвятарскай дзейнасьці ў мястэчку Лужкі расказвае Васіль Стома (1911—1992; псэўданімы В. Сініца, В. Наддзьвінскі) ва ўспамінах «Маё мястэчка»:

«Аб адным з рэзыдэнтаў клябаніі, гэта аб а. Язэпу Германовічу, у мяне засталіся самыя добрыя ўспаміны. Будучы ўжо дарастаючымі хлопцамі, я й мае сябры часта наведвалі а. Язэпа, нібы «прыпадкова» зайшоўшы ў клябанію. Дзеля гэтага, ідучы са школы, мы «скарачалі» дарогу, а фактычна рабілі кілямэтра паўтара кругу, абы толькі зайсьці да а. Язэпа. Ён-жа заўсёды спатыкаў нас з прыветнай усьмешкай і для кожнага зараз-жа выносіў вялікую лусту хлеба, насмараваную духмяным мёдам, і спорны чырвонабок і яблык. Мы, ведама, ня вельмі адмаўляліся ад пачастунку, пасья якога а. Язэп жартаваў з намі, апавядаючы сьмешныя гісторыі, дэ-клямуючы беларускія вершы або і тлумачачы нам, хто мы такія і чым мы рознімся ад палякоў ці расейцаў. Уканцы, як бы штосьці прыпомніўшы, ён неяк ласкава ўсьміхаўся і казаў:

— А можа-б вы зайшлі ў касьцёл і памаліліся, малітва нікому не зашкодзіць.

Тады некаторыя з нас адказвалі, што мы праваслаўныя. А. Язэп на гэта адказваў з мілай усьмешкай, што для Хрыста няма ні праваслаўных, ні каталікоў, абы толькі моцна ве-

рыць у Яго, а Ён сам разьбярэцца, якая вера больш праві-
ловая й справядлівая.

— Ну, а як будзе з Адам [габрайскі хлопчык]? — ня ўні-
маліся мы. — Ён-жа ня верыць у Хрыста.

Айцец Язэп на хвілінку задумваўся, а пасья з прыем-
най усмешкай казаў:

— Аба няхай моліцца свайму жыдоўскаму Богу, Ён па-
чуе ягонья малітвы і ў каталіцкім касьцэле. Толькі няхай не
забудзецца зняць шапку, уваходзячы ў касьцёл, — дадаваў
ён.

Часта ў сьвяточныя дні, праходзячы каля касьцёлу,
можна было пабачыць на *цэвінтары* групу людзей, якія ча-
мусьці не заходзілі ў касьцёл, хоць там адбывалася Божая
Служба. Праз некаторы час яны, як-бы кімсь пакліканья,
гурмам валілі ў касьцёл. Справа тлумачылася вельмі проста:
гэта мясцовыя ўрадаўцы, панкі і падпанкі, а таксама іх пад-
пявалы выходзілі з касьцёлу, калі а. Язэп пачынаў белару-
скае казаньне, і вярталіся назад, калі ён гэтае казаньне
канчаў.

Апрача нацыянальна-ўсьведамляючай працы, а. Язэп
праводзіў таксама і дабрадзеіную, хоць і моцна агранічаную,
дзякуючы мясцовым спэцыфічным умовам і ваража настаў-
ленай да яго пануючай, а тым самым і больш заможнай кля-
сы, ад якой ён у сваю чаргу ня мог чакаць ніякай дапамогі.
Так што гэтая дзейнасьць апіралася выключна на яго ўлас-
ныя матар'яльныя сродкі. І трэба зазначыць, што ён ніколі
іх не шкадаваў для патрабуючых [гаротных, бядотных].

Лужэцкая рымска-каталіцкая парафія была аднэй з
найбольшых у акрузе, бо да касьцёлу ў Гарманавічах было
больш дванаццаці кілямэтраў, у Задарожжы каля пятнацца-
ці, а ў Язьне і цэлых дваццаці пяці. Так што пробашчы, якія
былі перад ім і пасья яго, жылі, можна сказаць, больш чым
заможна. Часта іх можна было бачыць едучых на парцы коні
і з фурманом, і наагул у клябаніі аж мітусілася ад службы [ад
колькасьці прыслугі], а ў а. Язэпа была заўсёды пацыраваная
сутана й стаптаныя чаравікі. Але калі ў мястэчку здарылася
камусь бяда, то ён у першую чаргу ішоў да а. Язэпа й, нягле-
дзячы на тое, ці ён быў каталіком, праваслаўным, ці нават
жыдам, заўсёды атрымоўваў дапамогу ў меру магчымасьцяў
гэтага сапраўды Добрага Пастыра.

Ясна, што пробашча з такім характарам не маглі цярпець ані сьвецкія, ані духоўныя ўлады, і ён неўзабаве апынуўся ў Друі, а крыху пазьней у Харбіне, аб чым ён дакладна апісаў у сваёй кніжцы “Кітай—Сібір—Масква”.¹⁴⁴

Імя айца Язэпа Германовіча добра вядома, як і ягоныя літаратурныя творы, падпісаныя псэўданімам Вінцук Адважны: «Байкі», «Князь і лапаць», надзвычай каштоўныя ўспаміны, зьмешчаныя ў часопісе «Божым Шляхам». А вось зь ліставаньня айца Германовіча зь Віцьбічам мы даведваемся пра існаваньне п’есы «Беларусь у крыві і ў вагні», пра яе гісторыю, а таксама асобныя факты з жыцьця аўтара.

«Мае «ўспаміны» маюць некалькі пайсьці ў пераклад на ангельскую. Спадарыня Бачалёр, ангелька, згадзілася тлумачыць з польскага перакладу, які быў аўтарызаваны й даволі добра прыняты ў польскім грамадстве. Пры гэтым перасылаю копію маёй драмы-трагедыі «Беларусь у крыві і ў вагні» і прашу ласкава, але моцна яе скрытыкаваць, а нават паправіць мову. Мушу прызнацца, мяне добрыя людзі ўсцяж папраўляюць, бо я сам моцна-нямоцны ў роднай мове. Нарадзіўся і гадаваўся ў мястэчку Гальшаны, у якім мова беларуская, на дзіва, ня згодная з навакольлем: у нас усё кіруецца на «і», напрыклад, *паліцеў, пасідзеў, біроза, сікера*. Цікава, што такую мову я спаткаў у Прыдзруйску. Магчыма, што жыхары Гальшан і Прыдзруйску зьнекуль былі Сапегамі прывезены. А Гальшанскі замак сьведчыць аб Сапегам, а Гарадзішча ў дзвюх вёрстах ад мястэчка сьведчыць аб князёх Гольшах. А вучыўся я ў школах расейскіх і ў духоўнай спольшчанай сэмінарыі ў Вільні. Працаваў сьвятаром спачатку ў мазуроў у Беластоку і толькі ад 1919 г. у Ваўкавыскім, пасяля ў Слоніўскім, далей у Дзісьненскім і нарэшце ў Браслаўскім павеце. Далей 14 гадоў у Кітаі (там у мове расейскай у школе-гімназіі), пасяля ў Сібіры — 6 з паловай год, і яшчэ ў Польшчы — 4 з паловай, далей Рым, Амэрыка, Лёндан... Як бачыце, паўстала такая мікстура розных моваў і ўплываў, што маю абавязак прасіць людзей практычных папраўляць маю граматыку. Ёй пакорна прашу вашае

¹⁴⁴Васіль Стома-Сініца. Маё мястэчка // Польшча. 1998. №12.

ласкава сьці ня цырамоніцца, а добра парадзіць і памагчы аўтару ў ягоных слабасьнях, зусім зразумелых. А пісаць па-беларуску я пачаў, маючы блізка 36 гадоў пад націскам ксяндза Адама Станкевіча і сп. Гарэцкага, які мяне проста прымушаў да гэтага, кажучы: «Табе, айцец, грэх будзе, калі ня будзеш пісаць!» З таго я пачаў пісаць у 1919 і ўжо далей «грашыў», пішучы розныя разнаякасьці, пакуль ня перарваў мяне Харбін.

Драму пасылаю пакуль у брульёне: калі яна пройдзе этап крытыкі і адляжыць крыху спакойна, тады вазьмуся яе перарабіць на чыстую да выданьня ў кніжцы — зразумела, калі крытыка яе не збракуе цалкам! І яшчэ прашу звярнуць увагу на змест гістарычны і лёкальны ў Росіцы, ці няма там аніякіх памылак? Нават можа штосьці патрабуе папраўкі у адносінах немцаў да беларусаў і ў ваенных нямецкіх формах, чынох, назовах. А мястэчка Росіца ёсьць тая самая, а ня іншая Росіца. І я рады, што Вы памаглі мне ўстанавіць тэрмін знішчэньня той Росіцы, бо якраз законьніцы гаварылі аб месяцы лютым і аб днях аўторак, серада, чацьвер — гэта супадае з канцом лютага і з датамі, якія я ўжо прызнаў фактычнымі» (22.09.1967).

«Адносна маіх «паветалізмаў Гальшанскіх» хачу зацеміць, што яны ня дужа сходзяцца з такімі-ж Францішка Багушэвіча, бо мае слаўныя Гальшаны, на дзіва, маюць зусім адметную мову ад ашмянскіх — да таго, што нават аб Ашмяне (гэта нашае паветавае-раённае места) у Гальшанах гавораць: «Там жывуць мужыкі, бо кажуць «ня трэба!»». Бо тое ў Гальшанах пануе «і», як дразьняць наўкол нашых: «Альшанец узьў сікеру і паліцеў па бірэзьнічку». Я-ж, праўда, ужо адвык ад таго ўпартага «і», але засталася ў мяне маса ўсякае мешаніны...

І вельмі крыўдна, калі кажуць аб слаўных гістарычна Гальшанах, што яно «село». Я сам яшчэ помню, як у гальшанскім замку на Замкавай вуліцы (афіцыйльна называлася Вішнеўская, але ніхто ў нас яе так не называў) на загад памешчыка генэрала Гарбанёва зьбівалі чатыры вежы па рагох парку. А ўласнікамі замку былі князі Гольшы, пасыля — Сапегі, наступна — Корсакі, пасыля паўстаньня 1863 г. генэрал Гарбанёў і нарэшце новая «хвігура» расейская Ягмін, хоць прозьвішча ягонае летувіскае. У Гальшанскім касьцёле

быў маўзолеум-помнік Паўла Сапегі, фундатара касьцёла — чатыры ляжачыя фігуры: князь і тры ягоныя жонкі (пэўна-ж, паступова іх меў) — вялікая, сярэдняя і найменшая. Цудоўная мастацкая разьба — у разьмеры больш нармальнага росту чалавека, у шэрым мармуру. Ператрывала войны і рэвалюцыі, але што зь ёю цяпер, ня ведаю, бо касьцёл абвернены на склад...» (8.11.1967).

«Дзякую Вам за ліст і за Вашу, як кажаце, «гутарку» аб маёй ня зусім здатнай, а таму і сапраўднай асабістай трагедыі. Найперш важна тое, што Вы дакладна акрэсьлілі месца тае дзеі, а таксама апісалі нямецкіх і савецкіх дзеячаў.

Тут хачу адразу зазначыць, што падзеі ў маёй драме ня выдуманя, але ў аснове ўзятыя з пратаколу, які прывёз з Польшчы адзін з нашых айцоў (Ф. Журня). Ён дакладна апытаў адну сястру-законьніцу, якая сама перажывала ўсю трагедыю і сьпісаў зь яе словаў, і яна пасля ўсё падпісала: там паказаны дні й гадзіны і іншыя факты. Між іншым, яна паказала, што ўласна афіцэры былі немцы, а пры іх перакладчык быў латыш. Яе справаздача заслугоўвае на поўны давер, бо айцец Кашыра, які быў зьнішчаны ў канцы, які адвёз сясьцёр у Друю, дасказаў ім, што дзеялася ў мястэчку падчас забойства людзей, бо ён сам належаў да групы возчыкаў, што перавозілі народ з касьцёла да назначаных пунктаў. І нарэшце па пару тыдняў гэтыя-ж законьніцы адведалі пажарышча і там пазналі руку айца Кашыры з ружанцам, а таксама і другія знакі злачынства тае экспэдыцыі. Значыць, усе падзеі, уціск народу, замкнёнага ў касьцёле, — гэта ўсё сапраўднае: народ там маліўся, плакаў, спавядаўся ды чакаў пэўнае свае згубы.

Айца Ляшэвіча я знаў асабіста ў Харбіне: ён часткова працаваў у нашай школе і быў маім прыяцелем, дык ён у мяне апісаны зусім натуральна і аўтэнтчна. Айцец Кашыра быў маім вучнем у Друйскай гімназіі і пасля яшчэ я спатыкаўся зь ім у Друі ў гадох 1936—38, калі меў перапынак між першым ды другім сваім знаходжаньнем у Манчжурый. Тады Кашыра быў маладым сьвятаром, і я таксама яго апісаў дакладна. Законьніцаў я даў сапраўды зашмат для трагедыі (10); яны працавалі ў Росіцы і другіх парахвіях, але пры аказіі яны ўсе былі сагнаныя ў самую Росіцу і там перажылі катастрофу. Не захацелі пакінуць пляцу сваёй духоўнай і

самарытанскай місіі, хоць адклікала іхняя Генэральная Матка і выпраўлялі немцы ў Друю. Вядома, дэталі ў мяне выдуманя, але надта асьцярожна, каб ня выйсьці задалёка ад ведамых фактаў. Думаю, што трэба будзе ва ўступе абгаварыць і абаснаваць гісторыю тых дзён.

П'еса зусім ня мае прэтэнзіі да тэатру, а больш мае надзею трапіць у рукі чытачоў, каб маглі даведацца аб такім выдатным фрагмэнце, які ілюструе агульны стан беларускага народу падчас II сусьветнай вайны» (1967).¹⁴⁵

Язэп Германовіч меў намер напісаць другую кнігу ўспамінаў «Учора—сягонья—заўтра», пачатак якой друкаваўся ў часопісе «Божым Шляхам», але занялася рэдактарскай працай, а неўзабаве заўчасная сьмерць не дазволілі завяршыць успаміны.

Айцец марыянін Леў Гарошка (1911—1977) ня быў выхаванцам Друйскага кляштару; наваткі навукі ён атрымаў у ня менш знакамітай беларускай вучэльні — Наваградскай гімназіі. Пра свайго настаўніка Аляксандра Орсу, пра мітрапаліта Шэптыцкага, Парыж, арганізацыю беларускага школьніцтва ў арміі Андэрса ды яшчэ багата пра што — у ненадрукаваных да сёньня ўспамінах айца Льва (як, дарэчы, ненадрукаваныя і зборнік беларускіх прыказак, і матар'ялы да грэцка-лацінска-славянска-беларускага слоўніка). Добра вядомыя ягоныя навуковыя, тэалягічныя працы, мастацкая проза, жыцьцяпісы беларускіх сьвятароў Талочкі, Станкевіча, Неманцэвіча.

Менш вядомае някідкае жыцьцё самога айца Льва. Вось колькі вытрымак з прыватнага ліставанья айца Гарошкі, якое перахоўваецца ў БІНІМу й дае прыблізнае разуменьне, чым і як жыў гэты чалавек:

«18.10.1967 памёр мой бацька ў роднай вёсцы на Беларусі. Паўгоду перад тым памерла маці. І гэта сталася ўсяго дзень пасья таго, як я ў Парыжы адзначыў свае 30 гадоў сьвятарства і тыдзень пасья таго, як выйшла з друку мая кніжка. Хоць бацька меў ужо 83 гады, але я вельмі балюча адчуў ягоную сьмерць. Ён быў чалавек нязвычайны. Нават

¹⁴⁵Лісты перахоўваюцца ў архіве БІНІМу.

трапіў на старонкі літаратуры: Янка Брыль успамянуў яго у сваёй кнізе «На Быстранцы» — аповесць «У сям'і», — дзе гаворыць аб фэльчару Юрку Пятровічу: гэта мой бацька Юрка Пятровіч. Цяпер ужо крыху хаўтурны настрой праходзіць, і зноў мушу брацца за працу. Пазаўчора перадрукаваў колішні мой рэфэрат аб Слуцкім паўстаньні як асобную брашуру і выдаў яе на рататары...

Я на працягу гэтых 20 гадоў пісаў залішне многа і да таго быў перамучаны, што нават на лісты было цяжка адказаць. Цяпер ужо крыху лепш. Але баюся, каб зноў не перацягнуць струны, бо тут, у нас, у Лёндане, гэткая небяспека існуе заўсёды. Тут-жа у нас даволі моцны беларускі цэнтр, які мае царкву, манастыр, школу, бібліятэку, музэй, ну і даволі вялікі агарод. А людзей малавата. Дык працы ёсць заўсёды болей, чым яе магчыма зрабіць...

Калісьці ў часе мае бытнасьці ў Парыжу мне давалося пачуць ад аднаго місыянэра такую прыгожую думку аб працавітасьці. Гэта быў італійскі сьвятар, які доўгія гады працаваў місыянэрам у Кітаі. Адтуль яго выкінулі камуністы ў 1958 г. Ён прыехаў у Парыж да айцоў лязарыстаў, дзе жыў і я. Нягледзячы на свае 80 гадоў, ён заўсёды быў нечым заняты. Заўважыўшы, што я нікуды ня выходжу на рэкрэацыі, прыйшоў у мой пакой і пытае, што я раблю. Я расказаў яму аб сваёй працы і паказаў на стол, завалены рознымі паперамі і кнігамі. Ён кажа:

— Можа, я Вам магу у чым-небудзь памагчы?

— Ойча, я бачу, што Вы і так заўсёды чымсьці заняты, — адказваю. — Вам, маючы 80 гадоў, ужо належыцца заслужаны адпачынак.

— На адпачынак маем цэлую вечнасьць, — адказаў, смяючыся, і з ахвотаю ўзяў перапісваць на машынцы вялікі французскі тэкст».

Апошнім на эміграцыі, чый лёс зьнітаваны з Друйскім кляштарам, быў Часлаў Сіповіч. Ён нарадзіўся 8 сьнежня 1914 г. на Вялейшчыне, у вёсцы Дзедзінка (адсюль ягоны псеўданім А. Дзядзінка або А. Дз-ка, якім падпісваў артыкулы, прысьвечаныя Ю. Віцьбічу, а. Я. Германовічу, а. Л. Гарошку). Вучыўся ў Друйскай гімназіі, там жа атрымаў навіцыят у айцоў марыянаў.

Духоўную асьвету здабываў у сэмінарыях Вільні й Варшавы, потым у Рыме, дзе і стаўся сьвятаром. Па сканчэньні Грыгарыянскага Ўнівэрсытэту чатыры гады наведваў Пантыфікальны Інстытут Вывучэньня Ўсходу, напісаў доктарскую дысэртацыю пра кіеўскага мітрапаліта XVIII ст. Язона Смагарэўскага. У 1947 г. пераехаў у Лёндан, дзе стаўся заснавальнікам і першым рэктарам Беларускай Грэка-Каталіцкай Місіі.

Не ў апошнюю чаргу дзякуючы намаганьням Сіповіча, у 1951 г. на кангрэсе «Рах Романа» ў Рэймсе было афіцыйна прынятае ў сябры гэтай арганізацыі Беларускае Акадэмічнае Каталіцкае Аб'яднаньне «Рунь». Суправаджалася гэта парадам і вялікімі ўрачыстасьцямі. За колькі дзён перад тым БАКА «Рунь» мела першы ў гісторыі Тыдзень Беларускіх Каталіцкіх Інтэлектуалістаў.

Ч. Сіповіч ня цураўся й палітыкі. У 50-х гг. у Раду БНР уваходзіў зарганізаваны ім Беларускі Незалежніцкі Народны Хрысьціянскі Рух.

У сан біскупа й на становішча апостальскага візытара для беларусаў Ч. Сіповіч быў узьведзены ў 1960 г. Папам Янам XXIII. Хіратонія адбылася ў Мюнхэне падчас XXXVII Міжнароднага Эўхарыстычнага Зьезду.

З 1963 да 1969 г. уладыка Часлаў займаў становішча генэрала ордэну марыянаў і жыві у Рыме. У гэтым званьні ён здзейсніў два падарожжы вакол сьвету па беларускіх мясьцінах. Быў актыўным удзельнікам Другога Ватыканскага Сабору.

Унікальным прэцэдэнтам сталася арганізаванае Сіповічам сьвяткаваньне 25 Сакавіка ў парлямэнце Вялікабрытаніі. У прысутнасьці парлямэнтарыяў, у залі, упрыгожанай бел-чырвона-белым сыягам, прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык прачытаў даклад, потым адбыўся канцэрт.

Тытанічных высілкаў патрабавала арганізацыя знакамітай сёньня Скарынаўкі — Беларускай Бібліятэкі й Музэю імя Ф. Скарыны, — дзьверы якой адчыніліся ў 1971 г. Дзе толькі магчыма, Часлаў Сіповіч шукаў кнігі,

рукапісы для яе папаўнення. І здабываў сапраўдныя каштоўнасці! У лісьце да спадарства Галякоў ён піша:

«Вярнуўся я шчасліва ў Лёндан 29 лістапада 1973 г. Прывіз і перадаў у сховішчы Беларускай Бібліятэкі імя Францішка Скарыны Статут Вялікага Княства Літоўскага, які Вы мне перадалі ў Вашым памяшканьні ў Стамфардзе дня 22 лістапада. Перадаў я таксама ад Вас ва ўспомненую Бібліятэку: 1. Урадавы Веснік Генэральнага Камісара Беларусі за гады 1941-44; 2. Рукапіс «Różna Miłość Boga», опэра ў двух актах Дуніна-Марцінкевіча, 1860».

Для бібліятэкі біскуп выдаў *The pontifical liturgy of Saint Chrysostom: a manuscript of the 17th century in the Slavonic text and Latin transliteration together with The Life of Theodore Scuminovic, Bishop of Gratianopolis, Suffragan and Archdeacon of Byelorussia* (1978).

Ч. Сіповіч зрабіў багата, каб памяць па беларускіх сьвятарох ня згінула. Ём, беларускім сьвятарам, прысьвечаны апошнія некалькі нумароў часапісу «Божым Шляхам», рэдагаваньне якога Сіповіч узяў на сябе пасля сьмерці айцоў Л. Гарошкі й Я. Германовіча. На старонках часапісу ён дзяліўся выдавецкімі праектамі, якія, на жаль, засталіся не рэалізаванымі.

Памёр біскуп Часлаў Сіповіч 4 кастрычніка 1981 г. падчас сьвяткаваньня 10-годзьдзя Скарынаўкі. Ажыцьцявіць згоныя задумы, выдаць успаміны беларускіх сьвятароў, напісаць кнігу пра самога ўладыку — значыць ушанаваць памяць айцоў марыянаў, аддаць належнае зробленаму імі дзеля Беларусі.

Тавізаўцы

*Кожны дзень прыходзіць расьцьвітаць,
Каб пасья памерці за гарамі.
Мы ня хочам радасьці вітаць,
Што чужымі дадзена рукамі.*

Максім Лужанін

«Узвышша», «Маладняк», БелАПП, «Пробліск»... Знаёмыя назвы, за якімі стаяць людзі, творы й зь якімі ў кожнага, знаёмага зь літаратурай тых гадоў, звязана ўяўленьне пра гарачыя дыскусіі, суровыя абвінавачваньні, бескампрамісную літаратурную барацьбу. І здаецца часам, што дзейнасьцю афіцыйных літаратурных аб'яднаньняў вычэрпвалася рэалізацыя тагачасных пісьменьнікаў. Якія пачуцьці — акрамя «бурапеннага»? Ці былі іншыя памкненьні, як «у рожкі са старымі»? Вось з выключнаю цеплынёй згадваецца сяброўства ў Беларускам Пэдагагічным Тэхнікуме, сьпіс гадаванцаў якога можна параўноўваць са сьпісам сяброў Саюзу Пісьменьнікаў. Як і з мартыралёгам. Што было яшчэ?..

У прыватных архівах беларускіх пісьменьнікаў у ЗША часта можна сустрэць нечаканыя звесткі й факты пра мінулае, даваеннае жыцьцё ў Менску. Яны выводзяць за рамкі прывычных, традыцыйных уяўленьняў і ўводзяць

у скрытае ад знешняга зроку нутранае жыццё пісьменьнікаў¹⁴⁶

¹⁴⁶Зь лістоў Ю. Віцьбіча да Ант. Адамовіча:

«Гарыс пра Эдуарда Самуйлёнка я распачаў і, магчыма, неўзабаве скончу. На мой асабісты пагляд, гэты выдатны пісьменьнік стаўся ахвярай бальшавізму, які перакруціў яго як пісьменьніка і забіў як чалавека. З гэтым паглядам супадае загаловак — «Спадманулі русальчыны сьцежкі». Бязумоўна, на пагляд таго артадокса, што, поркаючыся ў Нью-Ёркскай Публічнай Бібліятэцы, шукае ў пісьменьнікаў колішніх блохаў, Э. Самуйлёнак на 120% савецкі пісьменьнік, аб чым сьведчыць ягоная афіцыйная творчасць і ордэн. Нажаль, такі артадокс не разумее, што простая лінія ў жыцці — ад калыскі да труны — уласывая толькі сьвятым і недарэкам. Аднак, калі няма геамэтрычнае простае, затое існуе адзіны напрамак з тымі ці іншымі тымчасовымі зрывамі... Мне здаецца, што ні адзін добра-сумленны крытык не пачне абагульніваць творчасць ці жыццё таго ці іншага пісьменьніка на падставе вылучна ягоных зрываў. Хочацца прывесці адзін прыклад, што сьведчыць аб тым, як камечыла савецкая рэчаіснасьць душы «інжынэраў чалавецкіх душаў».

Мхась Багун меў заўсёды нападковае 5—6 вершаў «На сьмерць правадэра». Калі хто-небудзь зь іх здыхаў, дык ён, падставіўшы адпаведнае імя, як хутчэй бег са свае Даўгабродзкае ў «Зьвязду» ці «Чырвоную зьмену». Адночы, калі памёр Дзяржынскі, пабег ён з прачулым вершам у «Зьвязду». Прыбег, аж засопся, а зь яе выходзіць Тодар Кляшторны і ўсьміхаецца: «Дарма, братка. І тут, і ў «Чырвонай зьмене», і ў «Работніцы і сялянцы», і ў «Піянэры Беларусі» ідзе маё». Хто ў стане кінучь камяём у гэтых двух, што сталіся ахвярамі бальшавізму?» (21.1_54)

«Заўчора даведаўся пра сьмерць Андрэя Александровіча. На разе спрабую прыгадаць яго чым-небудзь добрым і... ня ў стане. І спрва тут палягае не ў асабістым, не ў ягоным сталым іканваньні мяне (ягоны-ж подпіс першы пад артыкулам у «ЛіМе» «Нашы абвінавачваньні Віцьбічу»). Між іншым, характэрна, што не пісьменьнікі-гэбраі, а жонка А. Александровіча заўважыла «герэтычнасьць» назову «Лішона Габоа Бійрушалайм». Перадусім згадваецца подлы вершаваны данос «Цені на сонцы», што шалкам супадаў з невершаванай жыццёвай практыкай —

Так, у багатым ліставанні Ю. Віцьбіча неяк напаткалася назва невядомага мне літаратурнага аб'яднання ТАВІЗ.¹⁴⁷ Абрэвіатура расшыфроўвалася ў лісьце да Ант. Адамовіча, які ў той час працаваў над кнігай пра беларускую літаратуру. ТАВІЗ — Таварыства Аматараў Выпіць і Закусіць (вынайшаў назву Міхась Багун). У назьве выразна адчуваецца немалая доза адкрытага эпатажу, насьмешкі над заарганізаванасьцю тагачаснага літаратурнага жыцьця. Да таго ж не было сумненьня, што ўсякія афіцыйныя й неафіцыйныя ахоўнікі чысьціні ідэалігічных радоў успрымуць аб'яднаньне з такой назвай як зборышча алькаголікаў.

Дык чым жа быў ТАВІЗ? Па сьведчаньні Віцьбіча, гэта была спроба аб'яднаць беларускую багему, стварыць пэўную апазыцыю «пісьменьніцкаму калгасу»:

«Беларуская багема, бадай, нічим не адрознівалася ад багемаў іншых нацыянальнасьцяў. Яна зьяўлялася пратэстам супраць існуючага «Пракрустава ложа». На паседжаньнях багемы без старшыні і сакратара за кухлем ці кілішкам чыталіся творы, якія пісалі для сябе, а не для друку. Тут кожны адчуваў сябе самім сабой, тут скідваліся тыя «маскі», пра якія прыгадваў Язэп Пушча».

У ТАВІЗ у розныя часы ўваходзілі Тодар Кляшторны, Уладзімер Хадыка, Васіль Каваль, Алесь Дудар, Міхась Багун, Валеры Маракіў, Эдуард Самуілёнак, Сяргей Дарожны ды іншыя. Атмасфэра ТАВІЗу была, верагодна,

Александровіч добра ведаў, як адчыняюцца дзьверы ў ГПУ, і не адзін пісьменьнік загінуў дзякуючы яму. «Эх, Андрюша, Вырвіглаз. Налетай, рабочы клас», — так трапна ахарактарызаваў яго незабытны Уладзімер Хадыка.

Таму, калі дайшла чарга да Александровіча, дык, наколькі я чуў, ніхто ў душы не спачуваў яму з гэтае прычыны. У часе допытаў яму зламалі два рабры, але й на Ёгарцы ён заўсёды выхваляў «вялкага» і «мудрага» Сталіна (успамін Тодара Лебяды), чым узброіў супраць сябе большасьць з паняволеных...» (1963 г.)

Арыгіналы лістоў перахоўваюцца ў архіве БІНІМу.

¹⁴⁷Лісты Ю. Віцьбіча зьмешчаныя ў: Архіўная кніга / БІНІМ. НЁ., 1996.

незабыўнаю, бо й праз гады паўставала як жывая; да яе апэляваў і знаходзіў у ёй аргумэнты для літаратурных дыскусіяў ужо немалады Віцьбіч:

«І нечакана мне згадваецца Менск, ТАВІЗаўскія часы, шашлычная на Камсамольскай, Тодар Кляшторны і Міхась Багун. Вельмі таленавіты паэта з Божае ласкі, мой асабісты сябра Тодар Кляшторны вырашыў адзначыць у шашлычнай выйсьце ў сьвет свайго, нажаль, халтурнага зборніку вершаў з гучным назовам «Праз шторм на штурм», на які Міхась Багун адгукнуўся артыкулам «З дарогі, крот і кракадзіл». Ці хіба гэты артыкул зьяўляўся толькі і вылучна памыямі? Як цяпер бачу ды чую, што Тодар Кляшторны (у маёй прысутнасьці) моцна паціснуў руку Міхасю Багуну і сказаў:

— А ты меў рацыю, Міхась».¹⁴⁸

«Зьбіраліся звычайна або ў каго-небудзь на кватэры (пераважна ў Багуна), або ў 2-ой гасьцініцы, калі я прыязджаў зь Віцебску, або ў шашлычнай на вуліцы Камсамольскай, або ў маленькай піўнушцы — уніз па вуліцы Савецкай, або (у крайнім выпадку) у сутарэньні Дома Письменьніка, дзе меўся пэўны час рэстаран. У сувязі з апошнім меў няпрыемнасьць: у адказ на заўвагу Эдуарда Самуйлёнка — «паграбок Аўэрбаха» — заўважыў: «А можа паграбок Авербаха?»¹⁴⁹ У той-жа дзень меў афіцыйную сустрэчу з Андрэем Александровічам, які даводзіў мне геніяльнасьць Леапольда Авербаха».

Як і чакалася, афіцыйныя напады на ТАВІЗ ішлі «па лініі» абвінавачваньняў у «злоўжываньні алькаголем». За ўдзел у ТАВІЗе Тодар Кляшторны нават ня быў прыняты ў сябры Саюзу Савецкіх Письменьнікаў Беларусі, а толькі ў кандыдаты. Менавіта нефармальнасьць ТАВІЗу выклікала асаблівую насьцярожанасьць і незадаволенасьць уладаў. У той час, калі ўлады дабіваліся кантролю над кож-

¹⁴⁸Зь ліста Ю. Віцьбіча да Ўл. Сядуры // Летпіс жыцьця беларускай эміграцыі. 19. 1984. Чэрвень. С. 5.

¹⁴⁹Сутнасьць насмешкі лёгка зразумець, калі прыгадаць, што адна зь дзеяў «Фаўста» Гётэ адбываецца ў піўніцы Аўэрбаха ў Ляйпцыгу, а Леапольд Авербах быў галоўным ідэолягам БелАППу, начотнікам з вузкасэктанцкімі паглядамі, ахоўнікам «пралетарскай чысьціні» літаратуры.

ным крокам пісьменьніка, існавала нейкае быццам бы штукарскае, непадкантрольнае аб'яднаньне. Ужо тое, што тут чыталіся творы, якія й не былі разлічаныя на афіцыйны друк (такія творы заўсёды выклікалі падазронасьць уладаў, хаця «самвыдату» ў тых гады яшчэ не было), рабіла ТАВІЗ «несавецкім». На тавізаўцаў сыпаліся ўдар за ўдарам. Зразумела, што ўдзел у ТАВІЗе быў толькі адной з прычын нападкаў. Але характэрна, што ледзь ня ў самым пачатку існаваньня Таварыства Андрэй Александровіч у адным са сваіх разгромных артыкулаў у газэце «Зьвязда» навешваў тавізаўцам такія палітычныя цэтлікі: «Уладзімер Хадыка — прадстаўнік кулацтва, Юлі Таўбін — старое, несавецкае інтэлігенцыі, Юрка Віцьбіч — дваранства». То быў толькі пачатак. Чым усё скончылася, сёньня добра вядома. ТАВІЗ, праўда, праіснаваў да самага пачатку вайны, хоць некаторыя тавізаўцы скончылі свае жыцьцёвыя шляхі значна раней. І калі згадваеш іх, задумаеся, чаму іхныя горкія, зламаныя лёсы вядомыя нам болей за іхную паэзію.

Тры тавізаўцы, тры лёсы, адна — Паэзія.

Народжаны ў 1909 г. пад Менскам, Валеры Маракоў быў адным з самых таленавітых паэтаў канца 20-х — першай паловы 30-х гадоў. Ён хутка ўзыходзіў: зборнікі «Пялёсткі» (1926), «На Залатым Пакосе» (1927), «Мая паэма» (1929), «Вяршыні жаданьняў» (1930), іншыя. Беларускі Пэдагагічны Тэхнікум імя Ўсевалада Ігнатоўскага, дзе з 1927 да 1930 г. вучыўся В. Маракоў, спрыяў фармаваньню яго і як паэта, і як беларуса. Дарэчы, тут, у літаратурным гуртку пры тэхнікуме, ён рэдагаваў часопіс «Крыніцы».

Моладзь любіла вершы Маракова. Яе чамусьці вабілі ягоны пэсымізм, непрыхаваны сум. Магчыма, настрой паэзіі адпавядаў настроям чытачоў? Гэта была паэзія каханьня, надзей і расчараваньняў, паэзія адыходу ад грамадзкага й афіцыйнага ў сьвет хараства, у сьвет чалавечнасьці.

Паэтызацыя суму, рамантызацыя прыроды зліваліся ў паэта з думкамі пра родную Беларусь:

*У казках, і ў песьнях, і ў думках,
у шуме і звоне дарог
сэрца, сагрэтае сумам,
роднаму краю збярог.*

Прырода для Маракова была схованкай ад рэчаіснасьці, лекамі й апраўданьнем свайго паэтычнага шляху. Ягонья малюнкi прыроды былі поўныя сардэчнага агню й натхненьня:

*Ліпнёвы вечар дагараў
Ў абдымках ласкавых і кволых.
І танкагубы вецер граў
Над дальлю ніў,
Палёў і сёлаў
Такою дзіўнаю гаворкай,
Такою дзіўнаю красой,
Як гэта даль,
Як гэта зорка
Над гэтай буйнай паласой.
Хтось кінуў ружы на закаце
Жывой і сонечнай рукой,
І нібы казачная маці,
Ноч навявала ім пакой.
Ў адзеньні змроку, забыцьця
І сну,
Бяссонья і трывог
Сюды прыходзіў зь небыцьця,
Хто пакахаць, хто верыць мог.*

Трагічная гісторыя Беларусі таксама была крыніцай суму й безнадзейнасьці:

*Руйнуў мінулых дзён галгофу,
Дзе сэрца краю Мураўёў
На жах,
На крыўду ўсёй Эўропы
Мячом Расіі пракалоў.
Пракляцьце, кат, табе — і злодзей.*

*Цябе пракляў
Мой родны край.
Такім, як ты, сказаў ён:
— Годзе,
Даволі сэрца надрываць!
Так я стаяў,
Так марыў у нівах
Маіх прастораў залатых.
І ў глыбіні душы шчасьлівай
Зьнікаў туман, праходзіў дым.*

Усё больш змушаны пісаць «па-маладнякоўску» пра апрыкрае будаўніцтва, пра зьнелюбелыя «посьпехі», Маракоў траціў талент. Ягонья творы помсьцілі сваёй нежыцьцёвасьцю самому аўтару, які губляў сябе, сваю апрычонасьць. Расчараваньне паэта выявілася ў вершы 1931 г. «М. Лынькову», дзе паэт гаварыў пра боль, пра «даўнія раны ў душы»:

*Але, зьнікаючы ў туман,
мы з кажным годам ўсё нэрвовой
ў душы сьмяемся з даўніх ран
і спатыкаем сотні новых.
Сябе ня ўмеем зьберагчы,
і зьберагчы ня ўмелі нас.*

Не зьбераглі Маракова, на'т і ня думалі. У 1936 г. падчас масавых лістападаўскіх арыштаў ён быў схоплены й сасланы на катаргу, дзе й загінуў.

Народжаны ў 1909 г., Зьмітрок Астапенка набывае асьвету ды становіцца нацыянальна сьведамым у Пэдагагічным Тэхнікуме ў Мсьціславе, пазьней у Менску. Ён рана адчуў сваё прызваньне і як паэт, і як празаік. Ягонья зборнікі «Краіне» (1931) і «На ўсход сонца» (1931) сьведчаць аб ім як рамантыку, што шукаў у кожнай праяве жыцьця адзнакаў адметнай прыгажосьці. Выхад з будзённай шэрасьці жыцьця навакольнага? Хіба так, бо бадай на ўсіх вершах Астапенкі ляжыць пячатка эстэтычнай апалітычнасьці, што перасьледавалася ў Савецкай Беларусі:

*Узорныя ліштвы на доме,
На ліштвах рукою гарэзнай
Якісьці мастак невядомы
Цудоўных фігур навыврэзваў.
А там, у акне за фіранкай,
Дзяўчына глядзіць і сьмяецца,
І штосьці таўчэ без прыстанку
Ў бліскучай мядзянай мажджэрцы.
Ударыць, і ўдар мэталёвы,
Як музыка, чуцен адгэтуль,
І песень вясёлыя словы
Раджаюцца ў сэрцы паэта.*

Калі ціск савеччыны рабіўся асабліва нясьцерпны, паэт шукаў выйсьця пачуцьцям у гістарычнай тэматыцы, пісаў такія творы, як «Сьлед Херсонісіта», або ў спробах вырвацца з самоты сяду на ўяўны цягнік рамантычнага вандраваньня (верш «У вагоне»):

*Я еду далёка, далёка, стары!
Ў далёкія далі, другія краі...
Цягнік прамінае — сьпяшыць на начлег.
Яшчэ не закончаны ночны прабег...
Ягоная справа — вязі і гані!..
Мне сумна ў вагоннай сядзець цішыні.*

Цягнік Зьмітрака Астапенкі не пасьпеў скончыць свой прабег: са старонак «Маладняка» (1932, №5—6) крытыка ў асобе Паўлоўскага параіла паэту сысьці зь цягніка, каб не сумаваць, і аддаць сябе стваральнай працы на карысьць сацыялізму.

Тады паэт распачаў раман «Вызваленьне сіл», які нават пасьпеў зьявіцца ў двух нумарох «Маладняку». Гэта меўся быць твор пра вызваленьне атамнай энэргіі, дзе аўтар рабіў спробу ўявіць будучыню. Герой рамана Якуб Майсіеня хавае сваё вынаходзтва — атамны апарат Атамір — у адным з касьцёлаў Заходняй Беларусі. Пра вынаходзтва становіцца вядома ў Нямеччыне і СССР. Вынаходнік мусіць перахоўваць сваю машыну на тэрыторыі Бела-

русі й Заходняй Эўропы. Раман пачынаўся захапляльнымі сцэнамі ў зьвярынцы:

«Дужы агніста-рыжы арангутанг біў сябе ў грудзі. Ад гэтых удараў плыло гулкае рэха і заціхала ў змроку. Здавалася, нехта б'е ў вялізны тугі бубен, і гул бубна плыве здалёк праз густы лес, трывожны і ўзбуджаны».

І раман сьведчыў пра спробы пісьменьніка ўцячы ад рэчаіснасьці. Але ўцячы не ўдалося. У 1933 г. Зьмітрака Астапенку саслалі на тры гады ў Сібір. Неўзабаве пасьяля вяртаньня ў лістападзе 1936-га яго зноў арыштавалі й асудзілі на 10 год зьнявольеньня. Падчас вайны паэт трапіў у штрафны батальён. Потым — палон, ён едзе на Захад і па дарозе, у Славаччыне, гіне, па некаторых звестках, ад рук СМЕРШу.

Юлі Таўбін, як і Зьмітрок Астапенка, належаў да «мсьціслаўскай пляяды». Ён вылучаўся сярод паэтаў таго часу высокай культурай творчасьці, веданьнем клясычнай літаратуры, арыгінальнасьцю думкі. Яго можна назваць прадаўжальнікам «багдановічаўскай лініі». Да таго ж ён выдатна валодаў паэтычным пісьмом, моваю, якая пад яго пяром станавілася гнуткаю, плястычнаю. Сапраўдным майстрам ён заявіў сябе ў цыкле «Лірычнае хваляваньне» — прыхаваным пратэсьце супраць спробаў падначаліць творчасць вымаганьням утылітарнай ідэалёгіі. Ягонае лірычнае хваляваньне свабоднае ад усіх заданьняў, неўласьцівых чыстай паэзіі:

*Так вецер прыходзіць лірычнаю зданню,
Баладным героем — сьнявакам старым.
Лірычнае хваляваньне
Праходзіць, як вецер, па сэрцы маім.
Урачыстыя оды скандуючы, вербы
Схіляюцца каля варот
І шэпчаць: «Пішы без хлусьлівых гіпэрбал,
Пішы без узвышаных троп.
Паперу на зэдлік... Пяро на канаве...
Душа разагрэта вячэрнім агнём...
Трамвай праляцеў, як двухстопны анапэст,
І іскры дрыжаць за акном.*

Я зь вершам праходжу жыццёвыя тракты,
Я зь вершам і ў крозах, і ў сьне...
Харэі, і ямбы, і пруткія дактылі
Заўсёды на варце ў мяне.
Мы пойдзем супольна і будзем змагацца,
Супольна зьбіваючы кожны рыф —
І стромкія сьцены алітэрацый,
І ўзгоркі клясычных рыфм.
Так вечар прыходзіць, так сунецца раньне,
Змываючы з Захаду грым, —
Лірычнае хваляваньне
Заўсёды, як вецер, на сэрцы маім.

Сутыкнуўшыся з моракам савецкай рэчаіснасьці, паэт міжвольна стаў адштурхоўвацца ад назойлівых вымогаў служэньня прапагандовым мэтам. Ён гарэў сапраўдным агнём творчага чыну, і ягонае натхненьне вяло яго на шляхі, па якіх хадзілі вялікія майстры мінулага. У працэсе творчага акту паэт як бы непасрэдна спатыкаўся са сваімі мэнтарамі і ўступаў з імі ў плённую творчую дыскусю:

І вось ты завесіў на вокнах фіранкі
і круціш нэрвова аловак, асадак.
Ажылі партрэты ў абсечаных рамках,
і здані рамантыкаў ходзяць пляядай.
Ўстае барадаты, ўскудлачаны Гейнэ,
і кволым юнацтвам чаруе Наваліс,
і поўны нэрвовасьці незвычайнай
ты ходзіш хістальнікам. Песьня ж, як хваля...

Такі творчы мэтад карэнным чынам пярэчыў закліку ўрадавых і партыйных чыноў аддаць сябе ў якасьці слоўнае зброі савецкай дзяржаве. Вольнае слова Таўбіна ўвайшло ў канфлікт з афіцыйнай ідэалогічнай лініяй. Ягонае «лірычнае хваляваньне» было варожае афіцыйнаму разуменьню грамадзянскасьці:

Па-здрадніцку схопіць, адцягне, адлучыць —
забудзеш пра сход і паседжаньне ў клюбе.
Яно цябе смокча, яно цябе мучыць,
а ты яго церпіш, і песьціш, і любіш...

*Ў цемры летняе начы
многа душ жывых...
Я шукаю уначы
позіркаў жывых...*

Па сутнасці, Юлі Таўбін, як і Валеры Маракоў, і Зьмітрок Астапенка, ня быў змагаром з саветамі. Ён быў паэтам, які ня мог здрадзіць Паэзіі. І была Дзяржава, якой не патрэбны былі ні сапраўдная паэзія, ні сапраўдныя паэты.

Натуральна, дзяржава перамагла. Першы прысуд паэту: два гады Цюмені. У 1936 г. — паўторная высылка. У дарозе ён памірае.

Калі думаеш пра творчыя набыткі й трагічны лёс паэтаў Усходняй Беларусі, прыгадваюцца радкі Міхася Машары — паэта з Заходняе Беларусі:

*Ня маеце права кідаць нам ў вочы,
што мы непатрэбна блудзілі гады...*

Змагары з «Баявой Ускалосі»

Заклік

Беларускай Народнай Літаратурнай Сустані

«Баявая Ўскалось»

*да ўсіх Беларускіх паэтаў, прэзаікаў
і літаратурнага маладняка на чужыне*

Браты, раскіданыя воляю лёсу па ўсіх кантынэнтах і краінах сьвету: у капальнях тумановай Брытаніі, на гаспадарках і фабрыках Францыі, у шахтах і ўнівэрсытэтах Бэльгіі, на фабрыках і ў дрымучых лясах Канады, на плянтацыях і ў гарадох вольналюбівых Задзіночаных Гаспадарстваў Амэрыкі, на будоўлях някучай Аўстраліі, у джунглях задушных Бразыліі, у прэрыях Аргэнтыны, па зьнікаючых лягерах зруйнаванае Нямеччыны ды ўсюды — куды-б Вас ні загналі сівэрныя ветры нядолі!

Усіх заклікаем да творчай працы і змаганьня за аднаўленьне незалежнасьці і самабытнасьці нашае акупаванае адвечным ворагам Бацькаўшчыны-Беларусі ў шэрагах нашае Сустані! Бачыны нашага часапісу «Баявая Ўскалось» адчыненыя для ўсіх беларускіх літаратараў і пачынаючага маладняку — каму дарагі пакутны ў маскоўскай нядолі Беларускі Народ, хто ў змаганьні за волю бачыць будучыню нашай Маці-Краіны, ідучай сваім уласным беларускім шляхам. Кожны шчыры барацьбіт знойдзе сабе месца ў змагарскіх шэрагах нашае Сустані.¹⁵⁰

¹⁵⁰Летапіс Беларускай Эміграцыі. 55. 1988. Чэрвень. С. 55.

Гэтак абвесьціла пра сваё нараджэньне ў 1949 г. новая літаратурная арганізацыя.

«Баявая Ўскалось» была адным з двух (другім была «Шыпшына») літаратурных аб'яднаньняў на эміграцыі. «Шыпшына» насьледавала ідэі «Ўзвышша», «Баявая Ўскалось» стаяла бліжэй да ідэяў Беларускага Аб'яднаньня Пралетарскіх Письменьнікаў.¹⁵¹

Ачоліў Сустань Сяргей Хмара (сапраўднае прозьвішча Сіняк; друкаваўся таксама пад псеўданімамі С. Сьвітка, Янка Пярун, Сымон Зацяты),¹⁵² імя якога да сёньня не заўсёды згадваецца ў шэрагу тых імёнаў, што звычайна рэпрэзэнтуюць літаратуру замежжа. А да вайны Хмара быў даволі ведамым пісьменьнікам: ужо ў 1939 г. у Вільні выйшаў ягоны зборнік «Жураўліным шляхам». У 1949 г. ён адным зь першых у паваенны час выдаў кнігу вершаў «Мы»,¹⁵³ куды ўвайшлі як даваенныя, так і напісаныя на эміграцыі творы. Адкрывала зборнік «Мая аўтабіяграфія»:

«Бацькі. Бацькі — сяляне Слонімшчыны, якія падаліся на заробкі да Адэсы. Жыцьцё ўпрогаладзь. Два старэйшыя браты паміраюць ад хваробаў, выцягваючы рукі да бутэлькі зь лекамі белага колеру, з галодным хрыпам — «Малака!».

Пад грымоты гарматаў. Нарадзіўся я ў 1905 годзе ў Адэсе пад стрэлы гарматаў з паўстаўшага параплава «Пацёмкін». Таму, мусіць, і застаўся на цэлае сваё жыцьцё бунтаўніком-змагаром...

А чаму Хмара? Бо гневу народнага Хмарай хацеў быць, навальніцаю, пяронамі ворагаў біць. І як хмару па небе непагодным, кідаў мяне лёс маёй зямлі».

¹⁵¹Зь ліста Ант. Адамовіча да невядомага рэспандэнта ад 4.07.1950: «У ейным прыметніку «Баявая» таксама той-жа глыбокі прымітывізм, зварот да «бурапенны» маладнякізму, канчальна пераможанага ў свой час узвышэнствам» // Летапіс Беларускай Эміграцыі. 64. 1989. Сакавік. С. 31.

¹⁵²Л. Юрэвіч. «Нам палаць, а ня цьміць!»: Сяргей Хмара // Вяртаньня маўклівая споведзь. Мн., 1994. С. 285—291.

¹⁵³Сяргей Хмара. Мы: Вязанка вершаў / Літаратурная Сустань «Баявая Ўскалось». Чужына: Ускалось. 1949.

Так, Сяргей Хмара быў асобай неардынарнай і супярэчлівай. Ацэна ролі, адыгранай ім на эміграцыі, патрабуе не адной старонкі ўзважаных словаў. Як пісьменьнік, Сяргей Хмара, вядома, заслугоўвае ўвагі і чытача, і даследніка. Як мэмуарыст — карпатлівай працы гісторыка. Ягоны рукапіс «Кароткія даныя пра самога сябе» на 37 старонках змяшчае выказаныя сапраўды «тэлеграфным стылем» факты аўтабіяграфіі. Тут жа — успаміны пра дзядзьку Ромуся (Рамуальда Зямкевіча) і Гальяша Леўчыка, Сымона Рак-Міхайлоўскага¹⁵⁴ ды пра гісторыю Таварыства Беларускай Школы, успаміны пра шматлікія арышты (амаль 12 гадоў за кратамі) і дзейнасьць на эміграцыі. З прычыны таго, што Хмара ня толькі аўтар твораў пра беларускую міталёгію,¹⁵⁵ але й мітаў пра самога сябе, гісторыку будзе багата працы ў правярцы лічбаў і нават фактаў. Але ў любым выпадку ўспаміны Хмары застануцца цікавымі.

«Быў удзельнікам 2-га Кангрэсу ў Менску. Пры нагодзе правялі і Літаратурную сустрэчу. Сустрэўся са старымі знаёмымі: В. Таўлаем (Сіратой), Андрэем Чэмерам (Анішчыкам), У. Сядурам, Х. Ільяхэвічам, Л. Случчаніным, Т. Лебядой. Таўлай расказаў шмат пра часы перасьледу літаратуры і нашых патрыётаў у Менску, што ён перахоўваў нашыя забароненыя там зборнічкі, у тым ліку і мой «Жураўліным шляхам». Утрох з Чэмерам абгаварылі нашую далейшую дзейнасьць. Таўлай прызнаўся, што навязаў лучнасьць з савецкімі партызанамі, каб забясьпечыць сабе шлях у Менск па прыходзе Саветаў. Верыць, што будзе іначай, чым перад вайной, што больш ня будуць перасьледавацца беларускія патрыёты. Мы з Чэмерам былі іншай думкі.

У Бэрліне К. Езавітаў прызначыў мяне дырэктарам Беларускага Інфармацыйнага Бюро. Патрапіў заарганізаваць там вялікую групу здольных асоб: Сяднёў, Случчанін, Ду-

¹⁵⁴Брат Сымона Рак-Міхайлоўскага, былы палкавы пісар, таксама апынуўся ў ЗША. Але ён належаў да ранейшай хвалі эміграцыі.

¹⁵⁵С. Хмара — аўтар кніг «Сказы Бацькаўшчыны» (1949) і «Аб багох крывіцкіх сказы. Беларуская міталёгія» (2 выд. 1986).

бейкаўская, Бакач, Цэлеш, Дубоўскі, Сумны, крытык Бужанскі, кампазытар Карповіч, графік Лунь, жонка пісьменьніка Глебкі, абароненая мною ад нямецкага лёкая Яфімовіча. Разам 18 асоб. З радыёперадач падрыхтавалі да друку літаратурны зборнік «Ускалось», часапіс «Адпачынак». Усё згарэла ў друкарні пры налёце на Ляйпцыг.

У 1949 г. я, В. Камароўскі, а пасыля В. Вірок выяжджам да Канады, дзе пастаноўлена залажыць наш часапіс. Клуніцкі едзе да Аўстраліі, дзе закладае першую арганізацыю: Беларускае Аб'яднаньне. Лукашык стварае ў Швэцыі Беларускаю Грамаду Скандынавіі.

Залажылі з Камароўскім друкаваную газету «Беларускі Эмігрант» у Таронта (1949). Ад 1952 г. зьмянілі назоў газеты на «Беларускі Голас». Пачалі выдаваць часапіс «Баявая Ўскалось», спачатку рататарам, пад рэдакцыяй М. Панькова (1949). Ад 6-га нумару рэдакцыя перанесена ў Таронта.

Ацэнкі асобы С. Хмары й ягонае дзейнасьці розныя, нават палярныя.¹⁵⁶ Янка Садоўскі, аўтар кнігі «Гісторыя беларусаў Канады», напрыклад, называе яго адным з трох (разам з Кастусём Акулам і Міколам Вярбою) найбольш

¹⁵⁶Ліст Л. Геніюш да С. Хмары, пісаны па-польску: «Братка! Засылаю Табе найлепшыя пажаданьні і прывітаньні. Цешуся, што не забываеш, і непакоюся, што наракаеш на беднасьць і нястачу. Пішаш пра пасылкі для мяне. Дзякую! Яны мне не патрэбныя. Кормімся па-людзку, у параўнаньні зь недалёкай мінуўшчынай, чуемся добра — у цеплыні і ня змучаныя. Гэтага нам хапае! Абразіла мяне Тваё другое запытаньне пра Івасю [маюцца на ўвазе *Саветы*]. Падобных пытаньняў мне не стаўляй, яны лішнія! Я яго гэтак жа люблю, як і Ты сваю Полю [Польшча], з каторай быў год заручаны. Я выслухоўваю да сёньня любоўныя прызнаньні, але навучылася маўчаць. Што ж Ты дзівуешся? Мае словы, якія прымаеш, калі дайшлі да Цябе, ніколі ня былі кіданья на вецер. Гавару мовай сэрца. Гавару як заўсягды толькі мужыцкай гаворкай, якую С. [*Саветы*] церпяць, але ненавідзяць. Гаворыцца, што будуюцца, але бяда — я люблю не будынкi, а людзей» (Летапіс Беларускай Эміграцыі. 68. 1989. Чэрвень. С. 109—110).

прыкметных пісьменьнікаў краіны.¹⁵⁷ А вось што піша Мікола Ганько, старшыня Згуртаваньня Беларусаў Канады:

«Пра жыцьцё і творчасць Сяргея Хмары можна напісаць цэлую гісторыю, а можна абысьціся некалькімі сказамі. Сяргей Хмара — гэта грамадзкі партызан і таксама партызан у сваёй літаратурна-журналістычнай дзейнасьці. Ён належаў да людзей, якія ня могуць быць у згодзе з роўнымі сабе, а тым больш зь інтэлектуальна вышэйшымі за сябе. Дзеля гэтага ён і заснаваў Сустань «Баявая Ёскалось». «Сам п'ю, сам гуляю, сам сьцялюся, сам лягаю», гавора, здаецца, украінская пагаворка, і гэта адносіцца да Хмары. Я думаю, што ў самы лепшы час у Сустані было ня больш пяці асобаў. [...] Наколькі мне ведама, дык у яго быў адзін сябра, нейкі Ліхач, які часам нешта згарусьціў. Пад якім псеўданімам Ліхач пісаў, ня ведаю. Псеўданім Трэска, Вір і Лунь — гэта хіба той самы Хмара ды, здаецца, яшчэ некалькі іншых».¹⁵⁸

Цалкам магчыма, што некаторыя з названых псеўданімаў належалі аднаму чалавеку. Аднак дакладна вядома, што ў «Баявую Ёскалось» уваходзілі і рэальныя асобы, імёны якіх вартыя памяці.

М. Вольны, Ул. Сакол, М. Крэнь, М. Лістападавец, Часапісец, Летапісец, Ня-Кніжнік, Не-Паэта — не пералічыць усіх псеўданімаў актыўнага сябры «Баявой Ускалось» Міколы Панькова, як і не пералічыць усяго, зробленага ім на эміграцыі — пісьменьнікам, выдаўцом, грамадзкім дзеячам, журналістам, архівістам, бібліёграфам.

Нарадзіўся М. Панькоў 12 чэрвеня 1911 г. Яшчэ ў школе далучыўся да нацыянальна-вызвольнага руху — быў сувязным між Дзьвінскім і Коўнам, перавозіў ліставаньне і друк беларускіх эсэраў. Пазьней — кіраўнік гуртка «Лепшая Доля», заснаванага Паўлінай Мядзёлкай.

Так сталася, што найбольш вядомая хіба што ягоная праца «Паказьнік беларускіх выданьняў на чужыне за 1945—50 гг.» (1952). Дарэчы, праца над улікам белару-

¹⁵⁷John Sadouski. A history of the Byelorussians in Canada. Ontario, 1981. P. 137.

¹⁵⁸Ліст да Л. Юрэвіча ад 22.11.1996.

скага друку была распачатая яшчэ пад кіраўніцтвам Сяргея Сахарава — дырэктара Дзвінскай Беларускай Дзяржаўнай Гімназіі, дзе ў 1927 г. быў закладзены гурток аматараў беларускага друкаванага слова. З часам «аматараў» засталася толькі трое: Вэраніка Слосман, Янка Зэйгліш і Мікола Панькоў. Рабіліся каталёгі, рэгістраваліся выданьні Заходняй Беларусі. Ад 1929 г. працаваць застаўся толькі М. Панькоў пад кіраўніцтвам і з дапамогай С. Сахарава й К. Езавітава. Каталёгі вяліся да пачатку савецкай акупацыі. У 1941 г. праца аднавілася й не спынялася ажно да 7 студзеня 1995 г., калі Панькова ня стала.

А колькі часу й сілаў было аддадзена выданьню часапісаў, у большасьці сваёй рукапісных! «Абежнік Беларускага Дапамаговага/Нацыянальнага Камітэту ў Нямецчыне Брытанскае зоны», «Абежнік Саюзу Беларускіх Журналістых», «Баявая Ўскалось», «Беларус на чужыне», «Вольнае слова: Бюлетэнь Саюзу Беларускіх Журналістых», «Выгнанец: Беларускі рукапісны тыднёвік», «Дакумэнты і факты: Архіў Беларускага Нацыянальнага Вызвольнага руху», «Кагарка: Месячнік крывіцкай думкі», «Кнігапіс Беларускага друку на чужыне», «Летапіс Жыцьця Беларускай Эміграцыі», «Мэта: Часапіс літаратуры-навукі-грамадзкасьці», «Нарач: Літаратурна-грамадзкі крывіцкі часапіс», «Этапы»...

Такі вялізны кавалак працы, натуральна, не даваў магчымасьці й часу на пісаньне мастацкіх твораў, таму літаратурная спадчына М. Панькова невялікая. Але сабраная ім калекцыя беларускіх выданьняў на эміграцыі — адна з найлепшых.¹⁵⁹

Пісьменьніцай і сяброўкай «Баявой Ускалосі» была і жонка М. Панькова — Ніна Змагарка, аўтарка кніжачкі «Памятай Бацькаўшчыну» (1950). Сапраўднае імя яе — Марыя Панькова, дзявочае прозьвішча — Найдзюк. Нарадзілася 21 чэрвеня 1904 г. у Дзвінску. Памерла 15 верасня 1991 г.

¹⁵⁹Бібліятэка й архіў Міколы Панькова захоўваюцца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага (Нью Ёрк).

Францускі аддзел Сустані быў заснаваны ў верасні 1950 г. у Парыжы. Тады ж была створана рэдкалегія, у склад якой увайшлі Алесь Змагар — галоўны рэдактар; Аўген Кавалеўскі — заступнік; А. Сакалёнак (А. Міцкевіч) — сакратар; сябры — В. Сірата (В. Яцэвіч), Андрэй Рагалевіч, Ніна Раса (Абрамчык-Ляўковіч), Янка Філіс-товіч.

А. Змагар, у параўнаньні з С. Хмарам і М. Паньковым, — пісьменьнік вядомы, дый ягоны творчы набытак непараўнальна большы.

Алесь Змагар (Алесь Яцэвіч) нарадзіўся ў 1903 г. у Цароўцах, за 7 км ад Слуцку. Бацька ягоны быў валасным фэльчарам. Пазьней сям'я Яцэвічаў пераехала ў Слуцк, але неўзабаве зноў пераехала — на хутар Мікалаеўшчына (паміж Цароўцамі й Вялікаю Сьліваю). Браў актыўны ўдзел у Слуцкім паўстаньні.

«У Слуцку на чале з Жаўрыдам працуе Камітэт. Войскі чужынцаў — немцаў, палякаў, чырвоных маскалёў, руйнуючы беларускія сялібы, перакачваюцца па нашай бацькаўшчыне. Баронячыся ад чужынцаў, беларусы хапаюцца за зброю, а ў 1920 г. уся Случчына паўстала супраць крывавай навалы маскоўскіх чырвоных катаў і зацята абаранялася ў няроўнай барацьбе. Бацька з аддзелам у 80 стралкоў апэраваў у тылу чырвоных, зьнішчыў іхні карны аддзел Цыганкова ды ранены трапіў у палон. Я і іншыя юнакі былі ў разведцы. Бацьку і іншых, узятых у палон, расстралялі, а мне пашчасьціла ўцячы. Трапіў да «зьялёных». Каля мяжы новапаўсталае Польшчы я й мой сябра Ілюк Кобер былі злоўлены і трапілі ў слуцкую вязьніцу. Амаль год нас там катавалі. Паспытаў я й жудасны халодны карцар (2 тыдні прабыў у цёмных лёхах вязьніцы), але, як вялі на расстрэл, зноў меў шчасьце ўцячы».¹⁶⁰

Падзеі на Случчыне так моцна ўразілі Алеся Яцэвіча, што сталі ці не адзінай тэмай творчасьці: асобна выдадзенае апавяданьне «Случчакі» (1947), кнігі прозы «Вызволь-

¹⁶⁰Алесь Змагар. Мае ўспаміны. ЗША: Выдавецтва Беларускага Вызвольнага Руху, 1985. 128 с. Дадаткі. [Машынапіс]. Перахоўваецца ў архіве Л. Юрэвіча.

ня шляхі» (1965), «Лесавікі» (1973), шматлікія вершы, а таксама раман «Случчына ў вагні» (1986). Прычым тэрмін «раман» тут наўрад ці слушны. Гэтая тэтралёгія — і аўтабіяграфія, і дасьледаваньне. Пра тое, якое важнае значэньне надаваў Алесь Змагар гістарычнай праўдзе, сьведчыць ягоны ліст да Ю. Віцьбіча ад 4.08.1960: у беларускім эмігранцкім асяродзьдзі было вядома, што Віцьбіч многія гады дасьледуе гісторыю вызвольнай барацьбы беларускага народу.

«Пішу я раман «Случчына ў вагні», а таму, калі маеце які-небудзь матар'ял аб Слуцкім паўстаньні, то я вельмі прашу пазычыць мне на пару тыдняў. З успамінаў, акрамя сваіх, я маю Сокал-Кутылоўскага, Бочко, Кабычкіна, Рыдлеўскага і Езавітава (астатні ўдзельнікам ня быў). У вас у Саўт-Рывэры па слыхах ёсьць былыя ўдзельнікі Слуцкага паўстаньня (Гурын ці Навумчык, а мо' яшчэ хто больш). Каб напісаць раман, які адказваў-бы гістарычнай сапраўднасьці, трэба мець шмат матар'ялу, якога няма. Таму я і зварочваюся да тых, хто помніць аб ім, бачыў або нават чуў аб ім, каб падзяліліся са мною сваімі ўспамінамі, за што буду вельмі ўдзячны...

Што ведама аб дзейнасьці падпалкоўніка Гаўрыловіча, маёра Якубецкага, капітанаў Анцыповіча, Самусевіча, Семянюка, Сокал-Кутылоўскага, Чайкі, Борыка, Зынкевіча, Цярэшчанкі, паручыкаў Кернажыцкага, Мірановіча, Бранавіцкага, Янушэнкі, Коршуна, Гапановіча, Гошко, Сарокі, прапаршчыка Рудзіка, Грача, Сьвірыда, Харытановіча, а таксама камітэтчыкаў Паўлюкевіча, Жаўрыда, Бочко, Пракулевіча, Русака, Наронскага, Біруковіча, Кабычкіна, Сасноўскага, Грынько, Бань, Бусла, Лістапада, Радзюка, Мяшочка, Дубіны, Калечыца? Як працавалі санітары? Сьвятары?»¹⁶¹

Праца над творам заняла некалькі дзесяцігодзьдзяў. Раман быў выдрукаваны толькі ў 1986 г., апошняя з чатырох частак («квадраў») выйшла ў 1988 г., калі аўтар меў ужо 85 гадоў.

Алесь Змагар быў чалавекам выключнай працаздольнасьці, вялікім жыцьцялюбам. Нават у сталым узросьце,

¹⁶¹Арыгінал захоўваецца ў архіве БІНІМу.

пераехаўшы ў Флярыду, куды звычайна амэрыканскія пэнсіянэры перабіраюцца «на адпачынак», ён працягваў нацыянальную працу, выступаў у школах і каледжах з рэфэратамі пра Беларусь, прамаўляў у Дні Паняволеных Народаў па радыё, дасылаў карэспандэнцыі ў газеты «Беларускі Голас» і «Беларускі час», а таксама ў расейскамоўныя часопісы «Казачье Слово» й «Казачья Жизнь».

Усё жыццё Змагар актыўна займаўся палітычнай і грамадзкай дзейнасцю: ён быў адным з галоўных дзеячаў Беларускага Вызвольнага Руху (БВР), заснаванага падпалкоўнікам Л. Галубовічам-Зарэчным, які таксама, між іншым, не цураўся паэзіі.¹⁶² БВР складаўся пераважна з вэтэранаў апошняй вайны, выдаваў дзве газеты — «Незалежная Беларусь» і «Жыве Беларусь!»

У шэрагі Беларускага Вызвольнага Руху, заснаванага 9 сакавіка 1952 г., Алесь Змагар уступіў 1 лютага 1953 г., а 25 верасня 1954 г. на Агульным сходзе БВР у Францыі быў абраны Старшынёй Краёвага Штабу БВР. 28 жніўня 1954 г. назоў «Галоўны Штаб БВР» змянілі на «ЦК БВР». 30 жніўня 1954 г. Агульны Ўсеэміграцыйны Зьезд БВР большасцю галасоў абраў капітана Яцэвіча (Фран-

¹⁶²Л. Зарэчны — аўтар вядомага на эміграцыі верша:

*Сілаў нястача мне крыльы падрэзала,
Боль невядомы мне сэрца зацяў...
— О, Беларусь, каб жа Ты толькі ведала,
Колькі начэй за Цябе я ня спаў!
Людзі нядобрыя з думкамі цёмнымі
Пелі Табе: Дарагая... Люблю....
Самі ж былі парабкамі наёмнымі
І прадавалі зямліцу Тваю.
Так... Прадаюць яе оптам і ў розьніцу
Кажнаму, хто толькі можа плаціць...
Мне ж, Твайму вернаму сыну-бяздомніку,
Шмат не патрэбна: абы супачыць.
Шмат не патрэбна мне: толькі магілу
Мне на грудзёх Тваіх вольных знайсці.
— Божа, зьлітуйся! Прымі мой высілак!
О Беларусь, за грахі мне прасьці!*

цыя), капітана Булаўскага (Аўстралія) і капітана Бабіка (Ангельшчына) сябрамі ЦК БВР, а таксама капітана Зубровіча (Нямеччына) і лейтэнанта Гутырчыка (ЗША) кандыдатамі ў сябры ЦК БВР.

30 красавіка 1955 г. на канфэрэнцыі ЦК БВР у Манчэстэры пастанавілі:

1. На становішча адказнага рэдактара газеты «Незалежная Беларусь» прызначыць кіраўніка Аддзелу Культуры й Прапаганды дацэнта А. Яцэвіча.

2. У мэтах правядзеньня падрыхтоўкі кадраў БВР утварыць Аддзел Падрыхтоўкі Кадраў ЦК БВР. Абавязкі кіраўніка Аддзелу ўскласьці на начальніка Штаба палк. С. Дуброўскага. Навуковым дарадчыкам прызначыць А. Яцэвіча.

16 траўня 1955 г. на канфэрэнцыі ЦК БВР А. Яцэвіч-Змагар прызначаецца рэдактарам «Незалежнай Беларусі». У 1958 г. ён абіраецца заступнікам старшыні Галоўнай Управы БВР, а 15 жніўня 1965 г. — старшынёй.

Рэпрэзэнтацыя вызвольнай справы вялася Змагаром пераважна праз рэфэраты сярод студэнтаў розных нацыянальнасьцяў на курсах вывучэньня ангельскае мовы.

Пра апошнія гады жыцьця Змагара вядома няшмат. У лісьце да аўтара гэтых радкоў Міхась Кавыль пісаў:

«Упамянуў я пра Змагара... А чаму, і сам ня ведаю. Замоўчваўся ня ён адзін. Змагар — мой зямляк, але я зь ім амаль не сустракаўся. Трагічная ягоная доля. Ягоны сыноч, Міхаська, кажуць, якога Алесь Змагар так любіў, якога суцяшаў хворага «ты не памрэш, сыноч, ты будзеш жыць», дык гэты сыноч не пажадаў даглядаць старога бацьку, а адправіў у старэчы дом... Алесь Змагар назваў гэты дом «душагубкай» і даслаў мне ліст, у якім прасіў мяне «выцягнуць» з гэтай душагубкі. А як я мог яго выцягнуць? Парадзіўся з болей дасьведчанымі асобамі, а яны парадзілі: ня зьвязвайся з гэтай далікатнай справай. Раз яго сын адправіў у тую душагубку, ты і ніхто яго адтуль ня выручыць. Так і застаўся паэт Змагар у душагубцы. Ці піша ён там змагарныя вершы, ня ведаю. А вершы ягоныя тым і каштоўныя, што змагарныя. Ні

футурызму ў іх, ні клясыцызму няма. Звычайныя вершы. Мне яны падабаюцца» (19.07.1996).¹⁶³

*Спусьціла ноч на землю чорны полаг.
Танок сьняжынкi за вакном снуюць.
А мне?.. Душу стрывожыў шэры морак,
Крывавіць сэрца... Не магу заснуць...
Заплюшчу вочы. Скрозь навекі бачу
Цябе, сынок. Крычыш: Та-та! Пільнуй!..
І часта дышыш подыхам гарачым,
Раскідаў ручкі, коўдрачку сапхнуў.
Гарыць твой лобік, тварык пальхае,
Шавеляць вусны: Божа! Я адзін...
А колькі суму з вочак пазірае!
Мой любы, родны, дарагі мой сын.
Вось ручку кволюю узняў ты на хвіліну,
Пытаеш позіркам: Дзе тата? Дзе?
Мой родны тата! Ты сынка ня кінеш!
Дасі ратунак хвораму ў бядзе!¹⁶⁴*

Колькі было сяброў «Баявой Ускалосі», сёння ска-
заць цяжка.¹⁶⁵ На жаль, мы ня можам расказаць падра-
бязна нават пра тых, што стаялі ля вытокаў Сустані.

Сяргей Хмара, без сумнення, быў добрым арганізата-
рам, пра што сьведчаць і газета «Беларускі Голас» і ча-
сапіс «Баявая Ўскалось». Вось толькі быў ён чалавекам
авантурыстычным, аўтарытарным, рэзкім, не выносіў пя-
рэчаньняў, што шмат каго адварочвала ад яго. Дастаткова
перачытаць ягоныя лісты, выдрукаваныя ў «Летапісе Бе-
ларускай Эміграцыі», каб пераканацца ў гэтым.

І ўсё ж зробленае С. Хмарам заслугоўвае самай сур'-
ёзнай увагі дасьледнікаў беларускай эміграцыі. А дзей-
насьць «Баявой Ускалосі» й яе «змагароў» патрабуе аб'-
ектыўнай ацэнкі, бо Сустань адыграла пэўную ролю ў
беларускай эмігранцкай журналістыцы і ў беларускім вы-
звольным руху.

¹⁶³Арыгінал ліста захоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

¹⁶⁴Алесь Змагар. Да згоды: Вершы. Кліўлянд, 1962. С. 31.

¹⁶⁵Архіў С. Хмары ў Канадзе закрыты для дасьледнікаў.

Беларускі тэатар і драматургія на эміграцыі

Тэатру (і як спадарожніку яго — драматургіі) ня вельмі ўтульна на эміграцыі. Кніга можа чакаць на выдаўца ці чытача, карціна можа дачакацца выставы, ноты захаваюць мэлёдыю. А тэатар можа існаваць толькі там, дзе ёсць ягоны заўсёдны глядач, які запаўняе залю й забяспечвае тэатар матар'яльна. Нават польская, украінская, расейская дыяспары, непараўнальна большыя за беларускую, ня маюць тут значных здабыткаў у галіне тэатральнага мастацтва. Тым важнейшыя для нас усе, нават самыя малыя, сьведчаньні прысутнасьці беларускага тэатру за мяжой.¹⁶⁶

Бадай што першыя ведамныя нам беларускія тэатральныя пастаноўкі ў ЗША адбыліся ў Чыкага ў сярэдзіне

¹⁶⁶Пра ўсьведамленьне важнасьці тэатру як жанру мастацтва сьведчыць праца Ёл. Сядуры-Глыбіннага *The Byelorussian Theatre and Drama. Research program of the USSR. NY., 1955. 517 p.* Гэта першае дасьледаваньне пра беларускі тэатар у ангельскай мове. Ул. Сядура-Глыбінны напісаў таксама дасьледаваньне, прысьвечанае гісторыі беларускай оперы й балета. Гл.: *Архіўная кніга. НЁ., 1997. (С. 257—303: нарыс жыцьця й дзейнасьці Ёл. Сядуры-Глыбіннага, бібліяграфія.)* Цікавыя працы пакінуў М. Куліковіч: «Беларуская музычная культура» (1944), «Беларуская музыка» (1953).

20-х гг. Што ў Чыкага, дзіву няма, бо менавіта гэты горад прыняў тады дзеячаў БНР Язэпа Варонку, Антона й Янку Чарапукоў, айца Яна Тарасевіча ды іншых. У Чыкага ж быў заснаваны Беларускі Нацыянальны Саюз, мэтамі якога сталіся, як было пазначана ў ягоным статутце, пашырэнне сярод беларусаў Новага Сьвету ідэй нацыянальнага й дзяржаўнага адраджэньня беларускага народу, абарона сацыяльных і нацыянальных інтарэсаў беларусаў, культурна-асьветная праца сярод выгнанцаў, арганізацыя школаў, лекцыяў, выставаў, кніжніц, дапамога бацькаўшчыне ва ўсіх галінах палітычнага, грамадзкага, гаспадарчага жыцьця.

Менавіта гэты Саюз стаўся ініцыятарам беларускага вечара, што адбыўся ў нядзелю 7 сакавіка 1926 г. Праграма вечара абяцала *«вялікае прадстаўленьне, канцэрт і бал»*. У праграмцы былі абвешчаны «Сялянскае вясельле» — п'еса ў 4-х актах са сьпевамі, музыкай, танцамі ў выкананьні калектыву «Бандурыстаў», рэжысура Івана Саўчука; дэклімацыя вершаў беларускіх паэтаў, танец «Гапак»; побач зь беларускімі песьнямі гучалі ўкраінскія, індзейскія, расейскія; выконваліся цыганскія, гішпанскія танцы, аргентынскае танга. З прамовай «Задачы беларусаў у Злучаных Штатах» выступіў Язэп Варонка.

Напачатку не хапала тэкстаў беларускіх п'есаў, таму ставіліся пераважна ўкраінскія драматычныя творы, перакладзеныя на беларускую мову. Так, на Беларускім Дні ў Чыкага глядачам прапанавана была камічная опэра ў 3-х дзях «Запарожац за Дунаем» П. Артэмоўскага-Гулака ў перакладзе Я. Варонкі, дэкарацыі выканаў М. Аблажэй. Чыталіся таксама вершы беларускіх паэтаў, нажаль, нам невядома — якія.¹⁶⁷

У беларускім друку мільганула паведамленьне, што дзеяч Беларуска-Амэрыканскага Нацыянальнага Саюзу Ігнат Лобач стаў саўладальнікам найстарэйшага ў раёне паўночна-заходняга Чыкага тэатру «Касьцюшка»,¹⁶⁸ які

¹⁶⁷Американский Белорус (Чыкага). 16.02.1930.

¹⁶⁸Белорусская Трибуна. №9.

здаўна палюбілі месьцічы, асабліва беларусы-каталікі, а такіх жыло тут нямала. І. Лобач плянаваў дэманстраваць у гэтым будынку фільмы з жыцця Беларусі, а таксама ладзіць беларускія спэтаклі. Пакуль мы не знайшлі зьвестак, ці ажыццявіліся ягоныя намеры.

Больш актыўнае тэатральнае жыццё распачалося ў паваенныя гады ў беларускіх лягерах ДП Рэгенсбург, Міхэльсдорф, Остэргофэн, Ватэнштэт ды іншых. Новая хваля эмігрантаў была адметная ад усіх папярэдніх і сваёй колькасьцю, і адукацыяй, а значыць, і патрабаваньнямі.

Бадай найбольш вядомай сталася трупы Беларускай Драматычнай Студыі пад кіраўніцтвам Аўгена Кавалеўскага, ці не адзінага «чыстага» драматурга на эміграцыі.

Аўген Кавалеўскі нарадзіўся 7 студзеня 1921 г. у Маскве, дзе працаваў ягоныя бацькі. Калі сям'я вярнулася ў Менск, хадзіў у дзіцячы садок, якім кіравала цётка Ўладзя, жонка Янкі Купалы, потым скончыў школу №45. Рана застаўся бяз бацькі, які стаўся ахвярай ліквідацыі «нацдэмаўшчыны». Аўген марыў пра тэатар зь дзяцінства, браў удзел у пастаноўках Тэатру Юнага Гледача. Еўсьцігней Міровіч заўважыў здольнага хлапчука й накіраваў яго ў тэатральную школу пры Беларускай Дзяржаўным Драматычным Тэатры. Аднак вайна спыніла заняткі.

З 1944 г. А. Кавалеўскі — у Нямеччыне, дзе арганізаваў з прафэсійных актараў опэрнага і драматычнага тэатраў, што апынуліся на эміграцыі, ансамбль песьні й танца «Жыве Беларусь», які пазьней ператварыўся ў Тэатар Эстрады. Пісаў п'есы, якія друкаваліся ў часопісах «Сакавік», «Моладзь». Зь лягераў ДП (жыў спачатку ў Рэгенсбургу, потым Міхэльсдорфе, а пазьней у Остэргофэне) Кавалеўскі выехаў у Францыю, дзе спадзяваўся заняцца любімай справай, але абставіны склаліся інакш: да апошніх дзён жыцця ён быў вымушаны працаваць у кравецкай майстэрні ў Парыжы. Кавалеўскі памёр вельмі рана — у 1963 г., на сорок другім годзе жыцця.¹⁶⁹

¹⁶⁹Бацькаўшчына. 1963. №11(611). Кастрычнік.

Намаганьнямі трупы А. Кавалеўскага ў 1948 г. у Остэргофэне ў навагодні вечар наладзілі пастаноўку:

«Адбыўся першы паказ вынікаў дасюлешняе працы студыі. Апрача дэкламацыі, індывідуальнае й калектыўнае, студыйцы паказалі тры сцэнічныя абразкі пяра свайго кіраўніка А. Кавалеўскага «Навагодні госьць» і скэчы «У навагодні вечар», «Лекар мімаволі». У супрацоўніцтве з хорам лягеру быў паказаны таксама літаратурна-музычны мантаж «Праз Стары да Новага».¹⁷⁰

Прыкладна з такой жа праграмай студыйцы выступалі ў лягеры Віндышбэргэрдорф.

10 красавіка 1948 г. студыя прывезла ў лягер Остэргофэн новую праграму, зь якой яна неўзабаве адправілася ў турнэ па іншых лягерах ДП. У праграму ўвайшлі новыя творы А. Кавалеўскага «Атэла», «Вясёлы майстра», «Нечаканыя заручыны», мастацкае чытаньне («Важная хвіга» Ядвігіна Ш., «Кляса» К. Крапівы), музычныя нумары (ігра на скрыпцы — М. Равенскі, на банджо — А. Каптуровіч, на піяніна — Д. Версаў).¹⁷¹

Тэатар А. Кавалеўскага дзеіў да самага канца існаваньня лягераў ДП.

Другі вядомы на эміграцыі тэатар — Беларускі Тэатар Эстрады¹⁷² пад кіраўніцтвам Міколы Куліковіча-Шчаглова¹⁷³ — дэманстраваў свае пастаноўкі ў розных лягерах ДП. Напрыклад, з 14 лютага да 3 красавіка 1948 г. тэатар даў 58 паказаў у Гановэры, Гайдэнаў, Фаленбургу, Ватэнштэце ды іншых гарадох Нямецчыны. Трэба адзначыць, што гледачамі былі ня толькі беларусы, але і ўкраінцы, летувісы, латышы, нарвэжцы, што, натуральна, спрыяла

¹⁷⁰Бацькаўшчына. 1948. №2(3). 31 студзеня.

¹⁷¹Бацькаўшчына. 1948. №14(17). 2 травеня.

¹⁷²Беларускі Тэатр Эстрады // Алесь Вініцкі. Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямецчыне ў 1939—1951 гг. Ч. III. Арганізацыі. Лос Анжэлес, 1968. С. 44—45.

¹⁷³Пра жыцьцё і дзейнасьць Міколы Куліковіча гл.: Святлана Берасцень. Ї жадаў стаць казачнай няўгледкай... (Лёс Міколы Куліковіча-Шчаглова) // Культура беларускага замежжа. Кн. 2 / Пад рэд. А. Сабалеўскага. Мн., 1993. С. 53—67.

пашырэнню інфармацыі пра Беларусь і знаходзіла адлюстраванне і станючую ацэнку ў іншамойным друку.¹⁷⁴ Асаблівым поспехам карысталіся двухактавая музычная драма «Купальле», этнаграфічная апэра «Сватаньне», пазнейшая назва «Сваты» (лібрэта Н. Арсеньневай, музыка М. Куліковіча), літаратурны мантаж «Кастусь Каліноўскі»,¹⁷⁵ драматычна-харэаграфічная сцэна «Цыганская рапсодыя», беларускія танцы.¹⁷⁶

М. Куліковіч успамінае пра гастролі тэатру:

«Кажны выступ ператвараўся ў нацыянальнае свята. Артысты запрашаліся ўсімі, кажная хата з радасьцяй хацела іх бачыць і вітаць... Цікава зацеміць, што прадстаўнікі ангельскае ўлады, што былі на першых выступах, таксама ператвараліся ў сталых спадарожнікаў тэатру. Ад раньня яны тэлефанічна запыталі, дзе грае тэатар, а ўвечары колькі аўтаў ужо спынялася перад будынкамі тэатраў. Кампліменты сыпаліся на труп, як балёвыя канфэці».¹⁷⁷

Адным з найбольш актыўных асяродкаў беларускага жыцця ў ангельскай акупацыйнай зоне стаўся лягер Ватэнштэт. Тут выдаваўся часопіс «Шляхам Жыцця» (рэдактар Хведар Ільяхэвіч), тут была вельмі моцная скаўцкая арганізацыя.¹⁷⁸ На самым пачатку існавання лягеру збудаваў Народны Дом, які быў прыстасаваны да патрэбаў тэатру. Урачыстае адкрыццё сцэны, на якой выступалі былыя артысты Менскага Драматычнага Тэатру і Тэатру Опэры і Балету, а таксама аматары, адбылося 29 лістапада 1946 г.

У Народным ДOME ў тым жа 1946 г. гралі п'есу Каруся Каганца «Модны шляхцюк», а 23 чэрвеня (на Купальле) была пастаўлена п'еса для дзяцей Хведара Ільяхэвіча «У Купальскую ноч», якую рыхтавала пачатковая школа сумесна са скаўтамі. Часопіс «Шляхам Жыцця» дазваляе нам сёння «ўбачыць» тую пастаноўку:

¹⁷⁴Бацькаўшчына. 1948. №6(9). 22 лютага.

¹⁷⁵Тэатральная творчасць. 1996. №6.

¹⁷⁶Бацькаўшчына. 1948. №12(15). 18 красавіка.

¹⁷⁷Бацькаўшчына. 1947. №2. 17 лістапада.

¹⁷⁸С. Коўш. Беларускі лягер у Ватэнштэт (1945—1949). 1981.

«Калі і былі якія-небудзь недакладнасьці з боку сцэнічных бутафорных эфэктаў, дык яны скрашваліся праўдзіва мастацкай іграй нашых вучняў і вучаніц. Асабліва па-мастацку ў п'есе прайшоў балет русалак. Пры чырванавата-фіялетавым сьвятле з-за кустоў пачалі выплываць, кружачыся, русалкі, а потым спляліся ўсе ў пływучым плястычным карагодзе. Падзякаю глядачоў была бура воплескаў. Але яшчэ большае захапленне выклікаў балет красак (дзяўчынак па 7—8 гадоў), якія ад дотыку прачнуўшайся і зацьвіўшай Кветкі-Папараці пачалі праціраць свае вочкі і, пабачыўшы сьвятло, пусьціліся круціцца па сцэне, выказваючы гэтым гонар і пашану сваёй каралеве — Кветцы Папараці, якая пасья гадавога сну хоць некалькі хвілін цешыцца жыцьцём. Яна жвава кружыцца паміж кветак, пераскокваючы ад адной да другой, то ў смутку апушчае рукі і схіляецца галоўкай аж да травы. Раптам яна ўстрапянулася і пачала ў сярэдзіне кола красак заканчваць свой танец — апошнюю разьвітальную ўсьмешку. Сьпеў пеўняў. Перапалоханья краскі кідаюцца з сумам да сваіх месцаў, а Кветка-Папараць з тужай і сумам датанцоўвае свой апошні круг, каб ізноў заснуць на цэлы год. Прыходзяць красалі [хохлікі], забіраюць у скрыню кветкі, а папараць ізноў пачынае расьці на сваім звычайным месцы».¹⁷⁹

У «Чорным сшытку» Х. Ёльяхэвіча¹⁸⁰ засталіся сьпісы выканаўцаў, даты рэпэтыцыяў, праграмкі канцэртаў.

24 чэрвеня 1947 г. у Народным ДOME адбылася прэм'ера п'есы ў трох актах «Прадка пад крыжам».

«Зьмест п'есы абаснаваны на сярэднявечнай легендзе, якая вядомая ў розных апрацоўках у сусьветнай літаратуры. Малады хлопец Сёмка, сын беднае ўдавы, каб дастаць грошы, прадае чорту пад векавым дубам сваю душу з тым, што калі ён за два гады ня зьверне пазычкі ў суме 30 талераў, пераходзіць ва ўладаньне нячыстага. У часе гэтае ўмовы выйшла на двор маці Сёмкі, і яе матчынае сэрца прадчула нешта благое. Яна самлела і на руках свае дачкі памерла. Перад сьмерцю яна ўзяла слова ў дачкі Агаські, што тая выратуе свайго брата, не пакіне яго ў бядзе. Сёмка, дастаўшы

¹⁷⁹Шляхам Жыцьця. 1946. №8.

¹⁸⁰Архіўная кніга / БІНІМ. НЁ., 1997. С. 159—177.

грошай, пачынае гуляць, але сьмерць маткі і забавязваньне, дадзенае чорту, непакояць яго. У наступную Купальскую ноч ён сабраў грошы і, калі вылажыў іх на стол, каб пералічыць, адна манета звалілася і згубілася. Сёмка, шукаючы яе, падпаліў зьнячэўку лён, і хата загарэлася і згарэла. Пасьля гэтага ён павандраваў у сьвет, а Агаська вынесла з хаты крыж, павесіла яго на тым дубе, дзе Сёмка запрадаўся нячыстаму, увесь час працавала і чакала павароту брата.¹⁸¹

З гэтым крыжам Агаська перамагае нячысьціка й ведзьму, вяртае Сёмку, а на чортавы грошы будуець капліцу. Сцэна заканчваецца вясельлямі Агаські й Сёмкі са сваімі выбраньнікамі.

У лягеры Ватэнштэт ставіліся таксама п'есы С. Залужнага (пад гэткам псеўданімам пісаў Х. Ільяхэвіч) «Шэрыя дні», «Навагоднія запросіны»; Сьвятаслава Каўша, камэнданта лягеру, пазьней сьвятара, «У Калядную ноч»; Вясёлага «Ня розумам сыцяміў, а сэрцам»; Міхася Машары «Сьмерць Кастуся Каліноўскага»; Францішка Аляхновіча «На вёсцы».

У Міхэльсдорфе гралі камэдыю М. Крапіўніцкай «Парэвізіі», драматычную паэму Я. Купалы «На папасе». У лягеры Віндышбэргэрдорф — «Моднага шляхцюка», у Варбэргу — п'есу «На вёсцы», у Госьляры — п'ескі для дзяцей «Ёлка Дзедэ Мароза», «Нешчасьлівае каханьне».

У Рэгенсбургу была надзвычай актыўнаю школьная тэатральна-сцэнічная дзейнасьць — найперш дзякуючы М. Куліковічу-Шчаглову й Н. Арсеньневай (яны былі тут рэфэрэнтамі у пытаньнях культуры).¹⁸²

Беларускі Драматычны Тэатар імя Ёл. Галубка¹⁸³ пад кіраўніцтвам В. Селяха-Качанскага, пра якога гаворка будзе далей, 28 сакавіка 1948 г. паставіў у лягеры Міхэльсдорф п'есу Тодара Лебяды «Загубленае жыцьцё». Пра яе пастаноўку А. Герцык піша:

¹⁸¹Шляхам Жыцьця. 1946. №6.

¹⁸²Ян Максіюк. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне. 1945—1950. НЁ.—Беласток, 1994. С. 90—92.

¹⁸³Беларускі Драматычны Вандроўны Тэатр // Алесь Вініцкі. Матар'ялы... С. 26.

«Вялікая і карпатлівая праца кіраўніка тэатру і шчырая зацікаўленасць удзельнікаў пастаноўкі прынеслі нашым глядачам вялікае задавальненне. Яшчэ раз, на эміграцыі, далёка ад сваёй роднай Бацькаўшчыны, перад вачыма глядачоў прайшоў той жах, тэрор, прыгнёт і гвалт, якія пануюць па «ўсёй неаб'ятнай». Яшчэ раз глядачы ўбачылі той кашмар, той несправядлівы таталітарны рэжым, які яны самі перажылі. [...]

«Загубленае жыццё» — гэта жыццё, перажытае намі самімі «пад сонцам сталінскай канстытуцыі», дзе людзі гарэлі ў пясках Казахстана, мерзлы на далёкай поўначы Сібіры. «Па ўсёй неаб'ятнай» разносіліся й разносяцца яшчэ цяпер стогны, енкі і плач. «Па ўсёй неаб'ятнай» лепшыя працалюбівыя гаспадары раскулачваліся і гнілі ў канцэнтрацыйных лягерах.

Гэтая п'еса зьяўляецца яркім дакумэнтам жыцця ў савецкім «раю». Вось чаму, калі глядачы бачаць на сцэне «Загубленае жыццё», сэрца сыціскаецца ад болю, вочы туманяцца ад сьлёз, па ўсёй залі праносяцца прыглушаным стогнам цяжкія ўздохі і ўсхліпы.

Своеасаблівы і псыхалёгічны паказ п'есы праходзіў зь вялікім напружаньнем. У залі панавала цішыня. Глядачы ўважліва сачылі за ходам п'есы. Нягледзячы на тое, што ўдзельнікі пастаноўкі выступаюць амаль што першы раз на сцэне ды яшчэ ў такой паважнай рэчы, агульнае ўражаньне ўва ўсіх глядачоў засталася вельмі добрае. Усё гэта сьведчыць аб тым, што ўпартая і напружаная праца кіраўніка тэатру прынесла свае немалыя вынікі. І калі ўлічыць, што агульны ўзровень ведаў удзельнікаў пастаноўкі зьяўляецца самым элементарным, дык трэба спадзявацца, што многія з гэтых аматараў пры ўпартай працы кіраўніка спадара Качанскага здолеюць вырасьці ў сапраўдных актораў, якія на эміграцыі здолеюць заняць сваё пачэснае месца ў сям'і нашых мастацкіх сілаў. Бо тое майстэрства, якое яны паказалі на сцэне, сьведчыць аб тым, што ў іх ёсьць іскра таленту да сцэнічнага мастацтва. І пры жаданьні гэтая іскра разгарыцца і выльецца ў магутнае полымя. А гэта вельмі важна ў нашым эміграцыйным жыцці. Мы мусім рэпрэзэнтаваць сябе сярод заходніх народаў, якія мусяць пачуць наш голас гневу

на таго, хто зязлезнай заслонай загарадзіў нам дарогу на нашу родную зямлю».¹⁸⁴

Відавочна, пастаноўшчыкі спектакляў добра ведалі айчынную драматургію, але ў лягерах ставілі пераважна сцэнкі, напісаныя пісьменьнікамі-эмігрантамі, або апрацаваныя народныя казкі, паданьні, інсцэніроўкі народных сьвятаў. Тлумачыцца гэта вельмі проста. Па-першае, для пастаноўкі, прыкладам, «Тутэйшых» патрэбны быў час, сталыя акторы, адпаведныя дэкарацыі, немалыя сродкі. І другое, ці ня больш істотнае за першае: такія клясычныя, сур'ёзныя драматычныя творы былі не на часе. Рэч у тым, што ўся культурна-асьветніцкая дзейнасьць на эміграцыі перадусім ставіла дзеве мэты: аб'яднаньне беларусаў-выгнанцаў¹⁸⁵ і выхаваньне моладзі ў нацыянальна сьведым духу. Асноўная задача, якая ставілася ў дачыненні да моладзі, — ня страціць яе, не аддаць іншай культуры.

Клясычныя драматычныя творы не «працавалі» на маладое пакаленьне, для якога далёкімі былі і сутнасьць гэтых твораў і іхны драматызм. Невялікія сцэнкі, аднаактоўкі, заснаваныя на этнаграфічным, народным, гістарычным матар'яле, былі пакліканыя ў прастай, вобразнай форме расказаць пра гісторыю, культуру Беларусі, яе традыцыі, звычаі, абрады. Менавіта таму быў такім папулярным літаратурны мантаж, што ён выконваў адначасна і выхваўчую, і адукацыйную ролю, даючы магчымасьць спалучаць у сцэнічнай пастаноўцы вершы беларускіх паэтаў, выказваньні выдатных беларускіх дзеячаў, цытаты з «Мужыцкай праўды» Каліноўскага, народныя песьні й танцы.

Такую ж ролю выконвалі і канцэрты, якія сынтэзавалі элементы драматычнае дзеі й музычнага тэатру. У іх бралі ўдзел як прафэсіяналы — музыканты, кампазытары,

¹⁸⁴А. Герцык. Пастаноўка п'есы «Загубленае жыцьцё». [Рукапіс]. Перахоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

¹⁸⁵Беларускі Фронт Літаратуры й Мастацтва // Алесь Вініцкі. Матар'ялы... С. 2.

былыя артысты оперы й балету, эстрады, народных ансамбляў, — так і аматары. Музыканы патэнцыял эміграцыі рэалізаваўся якраз у канцэртнай дзейнасьці, якою кампэнсавалася адсутнасьць сталай музычнай сцэны. Амаль кожны тэатральны гурток, студыя дапаўнялі драматычныя п'ескі, сцэнкі, скэчы музычна-танцавальнымі нумарамі. Але былі і такія мастацкія калектывы, якія цалкам засяроджвалі сваю ўвагу на музыцы, сольных і харавых сьпевах, танцах. Найбольш вядомым на эміграцыі з такіх калектываў, сапраўдным цэнтрам выхаваньня сьведомасьці беларускай моладзі быў студэнцкі ансамбль у Лювэнскім Унівэрсытэце¹⁸⁶ пад кіраўніцтвам М. Равенскага, выдатнага беларускага кампазытара й выканаўцы, тэарэтыка музыкі, глыбокага знаўцы фальклёру, харавога дырыжора.¹⁸⁷

Значэньне дзейнасьці Міколы Равенскага выходзіць далёка за межы ўласна кампазытарскай творчасці. Равенскі стаўся тым каталізатарам, тым рухавіком, што паўплываў і на разьвіцьцё тэатральнага жыцьця на эміграцыі. Таму, гаворачы пра беларускі тэатар, абмінуць імя Равенскага немагчыма. Тым больш, што да сёньня пра яго на бацькаўшчыне вядома недаравальна мала.

Мікола Равенскі (1886—1953) нарадзіўся ў маёнтку Капланцы Ігуменскага павету (цяпер Чэрвеньскі раён).

¹⁸⁶Падрабязна пра ансамбль і яго выступленьні ў: Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада)—НЁ., 1996.

¹⁸⁷БІНІМ ушанаваў памяць М. Равенскага ў: Бацькаўшчына. 1954. №12—13(194—195). 27 сакавіка; Мікола Равенскі (У другую гадавіну сьмерці) // Бацькаўшчына. 1955. №111(241). 13 сакавіка; Кожнаму беларусу — родная песьня (грамафонныя пліткі беларускага студэнцкага хору ў Лювэне пад кіраўніцтвам М. Равенскага) // Бацькаўшчына. 1952. №27(106). 6 ліпеня; Алесь Карповіч. Бэрлінская баляда (Сьв. памяці М. Равенскаму) // Бацькаўшчына. №1—2(283—284). 1956. 7 студзеня; В. Кіпель. Пра жыцьцё Равенскага // Беларус. 1995. №422. Сакавік; Лявон Юрэвіч. «Лірнік краіны ветлай»: Мікола Равенскі // Беларус. 1997. №441.

Начаткі адукацыі атрымаў ад бацькі, сямігадовым пайшоў у вясковую школу. Адораны музычна, у 1895 г. паступіў у менскі архірэйскі хор на поўнае ўтрыманьне й бясплатную навуку. Пасьля быў накіраваны ў Наваградак рэгентам царкоўнага хору й настаўнікам у школу. Жаданьне атрымаць музычную адукацыю прывяло Равенскага на трохгадовыя курсы дырыжораў у Маскве, якія ён скончыў напярэдадні Першай сусьветнай вайны. З 1919 г. Равенскі ў Менску. Ён — рэгент царкоўнага хору пры Кацярынінскім саборы й адначасна настаўнік сьпеваў і музыкі ў школах гораду.

У 1920 г. М. Равенскі на просьбу клюбу чыгуначнікаў зарганізаваў беларускі хор, разам з Ул. Галубком ладзіў канцэрты. Але масавы арышт у 1932 г. ня толькі сяброў клюбнага камітэту й ягонага загадчыка, роднага брата Равенскага (загінуў у 1937 г. у менскім НКВД), а і ўсёй інтэлігенцыі, што брала ўдзел у канцэртах (Лёсік, Ільющонак, Ляжневіч, Калевіч і шмат іншых, пераважна чыгуначнікаў), цалкам параліжаваў працу.

У 1921 г. Равенскі ўдзельнічаў у вялікай экспэдыцыі на Случчыну, арганізаванай Інбелкультам і ўзначаленай мастаком Полазавым. Праз год М. Равенскі атрымаў пасаду хормайстра ў Менскім Гарадзкім Тэатры. Тады ж выйшаў з друку ягоны зборнік апрацовак народных песьняў і твораў на вершы беларускіх паэтаў. У тым жа годзе ён напісаў музыку да апэрэты «Залёты» (паводле В. Дунін-Марцінкевіча), ноты якой не захаваліся, і кантату для хору «Курган» на словы Канстанцыі Буйлы. У 1923 г. Равенскі паступіў у Маскоўскую Кансэрваторыю, якую скончыў у 1930 г. Студэнт кансэрваторыі быў адначасна і сябрам-карэспандэнтам Беларускае Акадэміі Навук. Багата пісаў: 22 фугі для фартэпіяна, зь іх 2 двухгалосныя, 5 — трохгалосных, 11 — чатырохгалосных, 1 — васьмігалосная; кантату для хору, салістаў зь сімфанічным аркестрам на словы Я. Купалы; апрацоўкі беларускіх народных песьняў.

У ліпені 1929 г. Старшыня Савета Народных Камісараў БССР Мікалай Галадзед прапанаваў Уладзімеру Ду-

боўку й Міколу Равенскаму напісаць лібрэта й музыку арыгінальнай беларускай оперы. Дзяржава вылучыла і сродкі, невялікія, але дастатковыя для пачатку працы.

Перш-наперш трэба было знайсці адпаведны літаратурны матар'ял. Пасля доўгіх пошукаў урэшце спыніліся на паэме «Браніслава». Быў дэталёва распрацаваны плян оперы з трох актаў, абмеркаваныя дэкарацыі. Лібрэта істотна адрознівалася ад тэксту паэмы, што выявілася ў абмалёўцы характараў пэрсанажаў, у большым драматызьме дзеі. Шукаючы народныя мэлёдыі, Равенскі й Дубоўка паехалі на Магілёўшчыну, дзе зрабілі шмат запісаў. Падчас гэтай экспэдыцыі яны напісалі «Ліпнёвы гімн», які некаторы час выконваўся ў Менску, але неўзабаве быў забаронены як «нацэмаўскі».

Пасля паездкі на Магілёўшчыну праца над операй актывізавалася. Дубоўка асабліваю ўвагу зьвяртаў на тэму лерніка. Сьпеў лерніка ў пралёгу пры закрытай заслоне павінен быў падрыхтаваць слухачоў і сканцэнтраваць іхнюю ўвагу. Арыя лерніка пачыналася так: «Многа Бог прарокаў меў, пасылаў па сьвеце іх...» Ствараючы партыю лерніка, Дубоўка выкарыстаў магчымасьці эзопавай мовы, насыціў яе востра сучасным падтэкстам: Браніслава ўвасабляла Беларусь, Пан — Расею.

Праца паэта й кампазытара была настолькі цеснай, што Дубоўка ведаў кожную мэлёдыю й часта напяваў іх. Асабліва яму падабалася партыя лерніка, арыя Пана «Прэч, псы, не кратайце рукамі» й арыя Браніславы «Зарасьлі мае сьцежкі-дарожкі»:

Ах, прыйшлі яны... вунь каменны слуп... душа халадзе...

Там сьмерць мая, сьмерць мая... Жывую замуруюць...

Страшна мне, ах, маці мая, маці мая. Дзе ты, дзе ты.

Не дай мяне, ах, не дай мяне.

Зарасьлі мае сьцежачкі, зарасьлі мае дарожкі зялёненькім лапушком.

Зялёненькім лапушочкам, зялёненькім лапушочкам пасьцялю пасьцелечку, пасьцелечку пасьцялю.

А паслаўшы пасьцелечку, а паслаўшы пасьцелечку, сном глыбокім задрамлю,

*Адпачну я сном глыбокім, адпачну я сном глыбокім, можа,
мамачку прысьню.*

*Сном глыбокім задрамлю я, сном глыбокім задрамлю я, і
ніхто мяне ня ўчуе, і ніхто мяне ня ўчуе, толькі маці мо'
пачуе, толькі маці адна.*

*Ах, мамачка родная мяне болей не пабача, ах, мамачка
родная мяне болей не пабача, не пабача, не.*

Па захаваных нататках Равенскага можна ўзнавіць музычныя характары галоўных герояў першай беларускай оперы «Браніслава».

Да лета 1930 г. першы акт оперы быў скончаны, а да апошніх двух былі напісаныя галоўныя музычныя сцэны. Толькі неўзабаве Дубоўку арыштавалі, і ўвесь матар'ял кампазытар быў вымушаны здаць у Наркамат Асьветы. Назад ён яго не атрымаў.

З 1930 г. Равенскі працаваў у Менскім Музычным Тэхнікуме, а крыху пазьней — у толькі што адчыненай Беларускай Кансэрваторыі. Выконваў абавязкі загадчыка навуковай часткі й не пакідаў пісаць музыку. Зь вялікіх формаў напісаў смычковы квартэт і сюіту. Абодва творы грунтаваліся на беларускіх народных матывах.

Амаль няспынны перасьлед за «нацдэмаўшчыну» перашкаджаў творчай працы.

23 чэрвеня 1941 г., калі гарэў Менск, у палымі загінулі ўсе рукапісы Равенскага, у тым ліку чарнавікі «Браніславы».

У 1943 г. Равенскі пераехаў у Чэрвень, дзе пісаў царкоўную музыку: два нумары «Хэрувімскай», «Міласць Міру», «Верую» для хору й сола барытона, «Отча наш», а таксама невялікі канцэрт «Слава з вышніх Богу». Там жа нанова была напісана музыка да першага й другога актаў «Залётаў».

У 1944 г., калі Равенскі пераехаў у Менск, ён аддаў ноты ў адзел мастацтва пры БЦР. Крыху пазьней скончыў трэці акт, але тады ўжо пачалася эміграцыя ў Нямеччыну. Увесь матар'ял быў вывезены, але першы акт загінуў у дарозе. Гэтак і паўторная спроба напісання «Залётаў» аказалася марнай.

Эміграцыя нялёгка давалася Равенскаму. У лісьце да Ант. Адамовіча Ю. Віцьбіч згадвае пра той час:

«Мне пашанцавала ў сваім нарысе «Плыве з-пад Сьвятое Гары Нёман» прыгадаць у найлепшым пляне пра візыту Равенскага і Дубоўкі да Якуба Коласа, пра якую й пачуў ад яго [Равенскага]. Аднак я абавязкова мушу напісаць аб ім адмысловы нарыс тым болей, што нейкі час жылі пад адным дахам адной сям’ёй, пакутавалі разам. Прыгадваецца, як нас (Равенскі, Тодар Лебыда, Віцьбіч) прывезьлі ў вёску Эмэркінгэн-Вюртэмбэрг для працы ў баўэраў. Гэтыя баўэры аглядалі нас з усіх бакоў, як тых коней, і доўгі час не хацелі браць Равенскага, як старога, ды мяне, з прычыны мае старога маці. Усё-ж Равенскі трапіў да аднае баўэршы-салдаткі, у якой, акрамя яго, працавалі 4 OST.¹⁸⁸ На другі дзень пасля прыходу французаў Равенскі зьнянацку вырашыў вярнуцца ў СССР, бо тое-ж рабілі дзясяткі хлопцаў і дзяўчат, што працавалі ў Эмэркінгене. Мне без асаблівых цяжкасьцей давялося давесьці яму, што для яго гэты намер раўназначны самагубству. І ў дзень, прызначаны для рэпатрыяцыі, ён на досьвітку разам з маёй сям’ёй спакідае Эмэркінгэн. Капітуляцыя Нямецчыны вызваліла яго ад працы ў баўэра, але бадай адразу-ж ён разам са мной трапляе на тартак Карла Фукса ў маленькім швабскім гарадку Эгінгене, дзе, між іншым, жыў Васіль Рагуля з сынам. Што з тае волі, калі няма грошай, каб выкупіць паёк?

Праца на тартаку, дзе трэба аншпугамі накатаць на ваганеткі дубы, потым падкатаць іх да пілаў і нарэшце адкатаць убок важкія дошкі, зьяўляецца адной з найцяжэйшых фізычных працаў. Усё-ж увечары ў сьціплым пакойчыку пры гэтым-жа тартаку Равенскі сам-насам са сваёй вернай прыяцелькай. Адзіным і найдаражэйшым ягоным скарбам, зь якім ён ніколі й нідзе не разлучаўся, зь якім трапіў з бацькаўшчыны на чужыну, зьяўлялася скрыпка. Амаль не разьбінаюцца апухлыя пальцы, але з-пад смыку пльывуць адна за адной родныя мэлёды, і нарэшце пяе сам музыка:

¹⁸⁸OST (ад нямец. Ost — усход) — агульная назва для людзей з «усходніх земляў», краінаў на ўсход ад Нямецчыны, звычайна стасавалася да паднявольных работнікаў.

*Ці ня быстрая рэчка ваду замуціла?
Чаго плачаш, дзяўчынка?
Ці не матуля біла?*

Паблізу пакрысе збіраюцца немцы. Ім падабаюцца гэтыя мэлёды, але разам з тым яны дзівяцца з таго, як можна пасяла аншпугу трымаць у руцэ смык, хтосьці зь іх называе музыку недарэкай. Але што з таго?

*Няхай гавораць усякае ліха,
А мы з табой, дзяўчынка,
Любімося ціха».*¹⁸⁹

Празь нейкі час Равенскі апынуўся ў Бэльгіі. Пачаўся новы — на жаль, кароткі, але надзвычай плённы — этап жыцця. Сам маэстро зь цеплынёй і ўдзячнасьцю гаварыў пра жыццё ў Бэльгіі і магчымасьць творчай дзейнасьці:

«Шчасьлівыя-ж тыя людзі, якія разьвязаліся зь лягерным жыццём, а хто-ж яшчэ там застаўся, адчувае сябе дэрннавата ня толькі ў адносінах забесьпячэньня, а і нагул — сумна.

У катэгорыю шчасьлівых далучаю й сябе. Пераездам у Бэльгію цалкам задаволены, бо такіх умоваў, якімі тут карыстаюся, я ўпэўнены, не знайшоў-бы ні ў адной іншай краіне. Галоўнае-ж — тое, што працую па фаху і да гэтага пры добрых і спрыяльных абставінах, дык адсюль і вынікі добрыя.

За гэты час майго бытаваньня ў Бэльгіі шмат чаго зрабіў як у творчасці, так і ў рабоце з ансамблем. У сучасны момант я заняты працай над складаньнем зборніка беларускіх песьняў. Праца, у асноўным, закончана, і вядуцца перагаворы з друкарнямі наконт яго выданьня.

Асабліва-ж вялікая праца праведзена з ансамблем. Штодзённая трэніроўка, як агульная, так і індывідуальная, дала вельмі добрыя вынікі. Дзякуючы гэтай працы і, можна сказаць, адданасьці да яе нашага студэнцтва, дасяглі значна высокай мастацкай якасьці ў выкананьні. Зь першага выступу на канцэрце ў Лювэне ансамбль рэпрэзэнтаваў сябе перад цаніцелямі мастацтва, як адзінку вышэй аматарскай. А ў

¹⁸⁹Ліст ад 11.11.1956. Архіў БІНІМу.

сучасны мамэнт ён стаў яшчэ на больш высокую ступень мастацкага выкананьня.

Апошні наш выступ адбыўся ў Льежы 26 сакавіка ў агромнай залі (каля тысячы месцаў) пры поўным зборы. Гэты канцэрт арганізавала ІМКА¹⁹⁰ пад шылдай паказу бэльгійцам народнай песьні розных нацыянальнасьцяў «з-за зязьнай заслоны». Фактычна-ж гэта быў конкурс на лепшае выкананьне. У канцэрце прынялі ўдзел бэльгійцы, украінцы, расейцы, казакі, ну і мы, беларусы. Бэльгійцы выставілі свае лепшыя артыстычныя сілы, якія паказалі свае выдатныя галасы і высокамастацкае выкананьне. Нажаль, абышлі народныя песьні, як відаць, гэты бок у іх досыць слабенькі. Украінцы нядрэнным хорам выканалі свае народныя песьні, але іхнія танцы — на больш высокім узроўні выкананьня, чымся сьпевы. Расейцы — слабавата, не дапамаглі ім ні сарафаны, ні ўборы баярышняў. Казакі выступілі зусім неарганізавана і няцікава. Што-ж да выступу беларусаў, дык можна ганарыцца, адразу, амаль зь першае песьні, паказалі сябе выдатнікамі. Мастацкае выкананьне ў сувязі з прыгожымі мэлэдыямі песьняў, ды да гэтага ў складанай апрацоўцы, змусіла загаварыць аб якасьці ня толькі залю, а і саміх удзельнікаў канцэрту. Бісіравала заля, бісіравалі закулісы. З усіх бакоў чуюцца гутарка пра беларускі ансамбаль.

Сам кіраўнік быў так захоплены песьнямі і выкананьнем, што зараз-жа заангажаваў нас на тры канцэрты. Бэльгійскім артыстам таксама вельмі спадабаліся нашыя песьні, і яны зьвярнуліся да мяне з просьбай напісаць колькі сольных і для жаночага квартэту рэчаў для выкананьня па радыё і на канцэртах. Просьбу іхнюю я паабяцаў выканаць, над гэтым цяпер і працую. Са свайго-ж боку, яны абяцалі бясплатна выступаць у нашых канцэртах.

Прымалі таксама ўдзел у богаслужэньні ў касьцёлах Брусэлю. Апошняя багаслужба адбылася пры ўдзеле папскага нунцыя. Пасьля службы я быў прадстаўлены яму як прафэсар музыкі, атрымаў ад яго павіншаваньне з посьпехам і падзяку за ўдзел, а таксама ён падкрэсьліў, што яму спадабаліся нашыя царкоўныя напевы.

¹⁹⁰ІМКА (ад анг. *YMCA — Young Men Christian Association*) — Хрысьціянская Асацыяцыя Моладзі).

Як бачыце, справа — дзякаваць Богу. Мяне гэта вельмі радуе і надае яшчэ больш энэргіі да працы. Афішыруюць мяне ў якасці прафэсара, так што цяпер выходзіць, што я ўжо ня проста Міколка, альбо «Міколка-рыбалоў», а «Міколка-прафэсар». Вось яно!»¹⁹¹

Эміграцыйны пэрыяд быў вельмі плённы ў творчасці кампазытара М. Равенскага. У сваім «Жыцццяпісе» ён адзначае:

«На эміграцыі мною апрацаваны для хору шэраг беларускіх народных і скаўцкіх песьняў, малых харавых твораў і твораў для жаночага ансамблю. Зь вялікіх рэчаў: фантазія для скрыпкі і фартэпіяна, фартэпіянная трохгалосная фуга «На выгнаньні». Узноўлены: «О Беларусь, мая шыпшына!», арыя Браніславы з опэры «Браніслава» (тэкст Уладзімера Дубоўкі), беларуская калыханка для жаночага квартэту і фартэпіяна, «Мой родны кут» — дуэт для жаночых галасоў і фартэпіяна, арыя «Ноч над Менскам» (словы Уладзімера Дубоўкі), тры оды для мужчынскіх галасоў, «Слуцкія ткачыхі» для хору, сола барытона і фартэпіяна. Апрацаваны народныя песьні: «Чаму-ж мне ня пець?», «Ты, чырвоная каліна», «Дарагая мая староначка», «Песьня бабыля» ды шмат іншых твораў, усе яны ў суправаджэньні фартэпіяна. Узноўлена з апэрэты «Залёты» песьня Сабковіча «Маю грошы, маю я...» Апрацавана народная песьня для голасу і фартэпіяна «Чалавек жонку б'е, бічэе...» Сабрана 270 беларускіх народных песьняў. Падрыхтаваны для друку зборнік народных беларускіх песьняў і ўласных твораў на словы беларускіх паэтаў, які складаецца зь 75 нумароў».¹⁹²

Ансамбаль беларускіх студэнтаў у Лювэне, якім кіраваў Равенскі, езьдзіў з канцэртамі па эўрапейскіх гарадох. Праграмы выступаў заўсёды складаліся так, каб гледачы атрымалі ўяўленьне пра Беларусь, яе гісторыю й культу-

¹⁹¹Зь ліста М. Равенскага да Лявона Савёнка ад 2.04.1951. Архіў БІНІМу.

¹⁹²Мікола Равенскі. Жыцццяпіс. [Рукапіс.] Перахоўваецца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

ру. Пасьля сьмерці Міколы Равенскага ансамблем кіраваў кампазытар Алесь Карповіч.¹⁹³

У канцы 40-х — пачатку 50-х гг. пераважная большасьць беларусаў пакінула лягеры ДП ды разьехалася па розных краінах. Шмат суродзічаў апынулася ў ЗША. І тут адначасна з пошукамі працы, уладкаваньнем побыту аднаўлялася духоўнае жыцьцё: арганізоўваліся беларускія школы, наладжвалася выдавецкая справа, аднаўлялася дзейнасьць мастацкіх гурткоў і студый.

Тэатральныя гурткі ствараліся пераважна пры беларускіх цэрквах, школах, грамадзкіх цэнтрах, бо для пастаноўкі спэтакляў былі патрэбныя немалыя высылкі, а таксама грошы. Беларусы ня мелі мэцэнатаў сярод суайчыннікаў — эмігрантаў папярэдніх гадоў. Сродкі трэба было шукаць самім. Хоць на спэтаклі прадаваліся білеты, прыбытак быў чыста сымбалічны й ня мог перакрыць выдаткі. Таму асноўнаю крыніцай фінансаваньня тэатральнай дзейнасьці, як, дарэчы, і выдавецкай, стала людзкая дабрачыннасьць, складкі.

Найбольш пашанцавала Нью Ёрку й яго ваколіцам. Менавіта тут пачалі новае творчае жыцьцё кампазытары М. Куліковіч, К. Барысавец, опэрныя выканаўцы В. Селях-Качанскі, Алімп Мяленцеў (былы актор тэатру Ўл. Галубка), Барбара Вержбаловіч, Надзея Градэ, артысты эстрады Ірэна Жылінская-Цупрык, Віла Ляўчук, Вера Заруцкая, Іван Шульга (ён неўзабаве пераехаў у Канаду). Зьявіліся і новыя імёны: таленавітыя маладыя сьпявачкі, сярод якіх вылучаліся Наталья Куліковіч-Кушаль, дачка кампазытара М. Куліковіча, і Галіна Ганчарэнка. Цэлае суквецце імёнаў — і вядомых, і тых, каму толькі праракавалі будучыню. Але ж першым, відаць, трэба прыгадаць імя Лідзіі Рыгораўны — так, па бацьку, што наагул не ўласьцівае беларусам, зьвярталіся да Лідзіі Янушкевіч-

¹⁹³Беларуская песьня на міжнароднай арэне // Бацькаўшчына. 1953. №30(161). 26 ліпеня.

Нядзьвігі,¹⁹⁴ выказваючы тым самым сваю павагу да ведамай артысткі.

Лідзія Янушкевіч (прозьвішча яе першага мужа) уваходзіла ў труп Менскага Першага Беларускага Тэатру, стрыжнем якога падчас арганізацыі тэатру ў 1920 г. стаўся хор Тэраўскага. Яна мела добры голас — альт — і выступала адначасна і як сьпявачка, і як драматычная артыстка. У 1944 г. яна ўдзельнічала ў заснаванай пры тэатральным бюро «Вінэта» Беларускай Канцэртна-Эстраднай Групе «Жыве Беларусь». Не пакідала Лідзія Янушкевіч канцэртную дзейнасьць і ў ЗША, дзе выступала на самых розных беларускіх пляцоўках зь песьнямі, якія потым былі запісаныя на кружэлкі: «Охці мне ох», «Сваток», «Хлопец пашаньку пахае» ды іншыя.

Адзін зь першых вялікіх канцэртаў адбыўся ў Нью Ёрку 2 лютага 1952 г. у памешканьні клюбу старое эміграцыі. У канцэрце бралі ўдзел Б. Вержбаловіч, дзявочы харавы ансамбль (Г. Дарашэвіч, Н. Куліковіч-Кушаль, А. Орса, акампаніятар Г. Ганчарэнка). Н. Куліковіч-Кушаль і Г. Ганчарэнка выканалі гумарыстычную сцэнку на словы Н. Арсеньневай «Дарагі даляр», Г. Ганчарэнка й Б. Данілюк выступілі з гумарэскай «Кацярына і Сыцяпан».

У наступныя гады былі пастаўленыя «Майскі жук» і «Збаўленьне» А. Кавалеўскага, «Зьбянтэжаны Саўка» Л. Родзевіча. Ужо распачаліся рэпэтыцыі Купалавай «Паўлінкі», і зь цягам часу трупы маглы стаць прафэсійным тэатрам, але цяжка захварэла й памерла Н. Куліковіч-Кушаль, а потым выехалі на працу ў Нямеччыну на радыё «Свабода» Б. Вержбаловіч і Г. Ганчарэнка, пераехаў у Кліўленд М. Куліковіч. Пазьней ён пісаў:

«У 1950 годзе амаль што ўся трупы апынулася ў Нью Ёрку, у Амэрыцы, але тут адбылося толькі 2—3 выступы і паступова, як гэта ні жаль, нашыя акторы зьмянілі сваю

¹⁹⁴В. Селях-Качанскі. Памяці Лідзіі Нядзьвігі // Беларус. 1969. №145.

працу на бытавыя амэрыканска-грамадзкія інтарэсы. Беларускі Тэатар Эстрады перастаў існаваць».¹⁹⁵

Часьцей за ўсё тэатральныя пастаноўкі ажыццяўляліся студэнтамі, школьнікамі, дзецьмі малодшага ўзросту — адным словам, аматарамі. Так, 30 чэрвеня 1951 г. у Нью Ёрку Беларуска-амерыканскім Таварыствам быў зладжаны вечар, прысьвечаны Я. Купалу, і глядачам быў паказаны мантаж зь вершаў і песьняў на словы паэта ў выкананьні вучняў суботняй беларускай школы. 30 траўня 1953 г. адбыўся вечар, прысьвечаны памяці М. Багдановіча. Дзеці ад пяці да дванаццаці год падрыхтавалі інсцэніроўку твора Багдановіча «Мушка-зеланушка і Камарык-насаты тварык». 4 лістапада 1954 г. пад кіраўніцтвам Гіпаліта Паланевіча (друкаваўся пад псеўданімам Г. Няміга) была пастаўленая камэдыя Л. Родзевіча «Зьбянтэжаны Саўка», разьлічаная на глядачоў старэйшага веку.

У Нью Ёрку адбыліся паказы Купалавага «Кургана» (25 сакавіка 1954 г.) і п'есы Г. Акановіч «У Калядны вечар» (8 студзеня 1955 г.). З нагоды 450-годзьдзя беларускага друку адбылася пастаноўка «Ў Падуанскай гасподзе» Н. Арсеньневай (1965).

На вечары памяці Ф. Аляхновіча (31 траўня 1969 г.) пад кіраўніцтвам Натальі Орсы была пастаўлена ягоная п'еса «Чорт і баба». У 1970 г. на Дзень Маці, сьвята, якое традыцыйна адзначаецца ў Амэрыцы, маладыя аматары паказалі п'есу М. Калачынскага «Лясная казка». А ў 1972 г. падчас навагодніх сьвятаў адбыўся паказ Купалавай паэмы «На Куцьцю».¹⁹⁶

¹⁹⁵М. Куліковіч. Беларускі Тэатр Эстрады // Алесь Вініцкі. Матар'ялы... С. 45.

¹⁹⁶Гэта толькі невялікі пералік пастановак. Сьпіс п'есаў, аўтараў, рэжысэраў, датаў прэм'ер прыводзіцца ў: Z. and V. Kipel. Byelorussian-American Theatre // Ethnic Theatre in the United States. L., 1983. P. 67—100. Гэтая праца да сёньня застаецца самым грунтоўным дасьледаваньнем гісторыі беларускага тэатру ў ЗША.

У Нью Брансўіку (штат Нью Джэрзы, побач зь Нью Ёркам) адным зь ініцыятараў тэатральных пастановак быў Ўладзімер Кабушка, які ў 1959 г. распачаў рэпэтыцыі двухактавай камэдыі Г. Пух «Трэба ў мамы запытацца» й напісанага ім самім жарту-дыялёгу «Глухі Тамаш». Раптоўная сьмерць не дазволіла яму завяршыць задуманае. У 1959—60 гг. удава Ўл. Кабушкі, Вера Кабушка, паставіла з вучнямі суботняй беларускай школы калядны абразок мужа «Сьняжыначкі».

З 1959 г. тэатральнымі пастаноўкамі займаўся Васіль Стома. Згадваючы пра складанасьці ў падрыхтоўцы тэатральных вечароў, моўныя праблемы самых маладых беларусаў, што часам ужо ня памяталі Бацькаўшчыны, Васіль Стома піша:

«Што праўда, у асяродку яшчэ была група школьнікаў — вучняў суботняй школы, але сярод іх амаль усе яшчэ толькі вучыліся чытаць па-беларуску па складох, і навучыць іх якой ролі было немагчыма. Тады мне на думку прыйшло паставіць нешта падобнае да «жывога абраза» ці якогась мантажу, ілюстраванага музыкай, дэклімацыяй... І вось такі мантаж пад загалоўкам «Беларусь» быў пастаўлены ў дню сьвяткаваньня 25 Сакавіка ў залі Прэсбітэр'янскай Царквы ў Нью Брансўіку ў 1960 г. У гэтым мантажы дзеяньне «артыстаў» было зьведзена да мінімуму, а ўся акцыя апіралася на дэклімацыях, музыцы і наратару (расказчыку). Тэксты для дэклімацыяў былі ўзяты зь вершаў Купалы, Арсеньневай, Машары, голас Каліноўскага — зь ягонага «Ліста з-пад шыбеніцы», музыка — з кружэлак, а тэкст для наратара ўлажыў я сам».¹⁹⁷

У тым самым годзе В. Стома паставіў літаратурны мантаж «Случчакі», калядныя абразкі «Сьвятая ноч» і «Паклон беларускіх дзетак новароджанаму Хрысту».

¹⁹⁷В. Стома. Беларуская мастацкая самадзейнасьць у Мідлэсэкс Каўнты. [Рукапіс.] Архіў БІНІМу.

У Саўт Рывэры пэўны час працаваў вядомы артыст В. Селях-Качанскі (1885—1976),¹⁹⁸ якога Ю. Віцьбіч назваў «беларускім самародкам, які бадай ад лапцяў, ад галоты беларускага мястэчка Лагойску дайшоў да Марыінскага Імпэратарскага Тэатру ў Пецярбурзе, да «Дэманна», да «Ігара», да «Тарэадора», да дубляваньня Шаляпіна».¹⁹⁹

У 1971 г., незадоўга да сваёй сьмерці, Селях-Качанскі разам зь Мядэйкам працаваў над укладаньнем сьпеўніка беларускіх вэтэранаў. Апытваючы знаёмых, сяброў, шкадуючы, што багата хто ўжо адышоў, ён акідваў поглядам і сваё жыцьцё:

«Ёсьць у маёй старой ужо галаве мэлёды з часоў пачатковай школы (1894—1898), далей з настаўніцкай сэмінарыі (1901—1905) і пазьней да Кансэрваторыі (1910) і да Марыінскага Тэатру (1915). Затым, з часу маёй працы у Музычнай сэкцыі Інбелкульту ў Менску, з 1925 г. да 1927 г., да прызначэньня мяне дырэктарам БДТ-1, я заарганізаваў капэлу ў ліку тады 50 асоб сьпевакоў, у якую ўліўся хор ад вандроўнага тэатру Галубка. Успамінаю сьпеўнік маладога Равенскага, якім я карыстаўся для рэпэртуару капэлы. Зь яго прыпамінаюцца надзвычай добрыя песьні «Ня стой, каліна», «Як стаяла белая бяроза», «Зіма», але і словы, і музыка-мэлёды ўжо забыліся. Мне прыпомнілася цяпер у сувязі з арганізацыяй сьпеўніка звыш 40 мэлёды стародаўніх песьняў. Напрыклад, ведамая ў канцы мінулага ХІХ ст. «Ах ты, воля мая, воля», складзеная з нагоды рэформы Аляксандра ІІ — аб адмене прыгону. Або яшчэ мэлёдыя песьні пра лёс Напалеона «По синим волнам океана» і шмат іншых, расейскіх, украінскіх, а крыху і тагачасных беларускіх, якія сьпяваў Агрэнеў-Славянскі — «Ці ня дудка мая», «Былі ў бацькі тры сыны».²⁰⁰

¹⁹⁸ Народны артыст Беларусі Вечаслаў Селях-Качанскі // Зборнік песьняў беларускага жаўнера. Выданьне Згуртаваньня Беларуска-Амэрыканскіх Вэтэранаў у ЗША. 1975. С. 244—261.

¹⁹⁹ Ліст Ю. Віцьбіча перахоўваецца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

²⁰⁰ Арыгінал тэксту захоўваецца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

Апынуўшыся пасяля вайны ў Нямецчыне ў лягеры ДП, Селях-Качанскі не пакідае думкі пра тэатар. У 1947 г. ён піша сябрам у Міхэльсдорф:

«У вас, Кажуць, моладзі сабралася чалавек 100, а ніякіх заняткаў у галіне харавога і сцэнічнага мастацтва няма. Мае думкі складаюцца ў напрамку той працы, якую я маю распачаць у новай арганізацыі «Саюз Беларускай Моладзі». У першую чаргу патрэбна будзе заснаваць народны хор і драматычны тэатр-студыю. У апошнім працу думаю распачаць з практычных заняткаў адразу над нейкай п'есай і рабіць тое, што рабілі сьветлай памяці Галубок, рэжысёр Міровіч у БДТ-І са спадаром Фларыянам Ждановічам. Пастаноўка п'есы — гэта практычная вучоба. Мэтад у нашых варунках больш мэтазгодны, на маю думку, за тэарэтычны».²⁰¹

В. Селях-Качанскі паставіў п'есы «Шчасьлівы муж» Ф. Аляхновіча й «Пінская шляхта» В. Дунін-Марцінкевіча.

З часам Селяха-Качанскага замяніла Ірэна Жылінская-Цупрык.

Нарадзілася Ірэна Жылінская ў 1920 г. на Бярэзіншчыне Магілёўскай акругі ў заможнай сям'і. У 1930 г. бацька быў арыштаваны, а малая Ірэна выслана ў Сібір: ішло раскулачваньне. У Сібіры пачалася эпідэмія дзіцячых хваробаў, таму сваякам дазволілі забраць дзяцей з высылкі. І. Жылінскай пашанцавала: яна мела ў Менску цётку, якая забрала яе да сябе. Да 1941 г. жыла ў цётчынай сям'і. У 1938 г. паступіла ў тэатральную вучэльню, якая ў тым жа годзе адкрылася ў будынку менскае оперы. Правучылася тры гады, заставаўся адзін год да заканчэньня, як пачалася вайна. І. Жылінская пакінула горад і пад бамбёжкамі дайшла да Беразіна, дзе і пражыла ўсе гады акупацыі, зарганізавала драматычны гурток зь мясцовых аматараў тэатру і ўцекачоў. У 1944 г. паехала адведаць знаёмых у Барысаўскім Тэатры дый засталася там праца-

²⁰¹Арыгінал ліста захоўваецца ў архіве БІНІМу. Падрабязней пра В. Селях-Качанскага можна прачытаць у: Народны артыст БНР Вечаслаў Селях-Качанскі // Беларускае слова. 1955. 8; Селях-Качанскі, Вечаслаў // Беларуская думка. 1976. 20.

ваць. Разам з тэатрам апынулася ў Нямецчыне. У Бэрліне працавала ў трупe «Жыве Беларусь» і тэатры «малых формаў» «Эстрада». У 1948 г. выйшла замуж за Я. Цупрыка і ў 1950 г. выехала ў ЗША. Ад таго часу жыла ў Саўт Рывэры і працавала зь дзецьмі, моладздыю, ладзіла ялінкі, Купальлі, паставіла «Паўлінку», п'есу Ф. Аляхновіча «Шчаслівы муж», уласную п'есу «Матадор» ды іншыя.

Тэатральнае жыццё ў Дэтройце, штат Мічыган, цесна было звязанае зь дзейнасьцю Беларуска-Амэрыканскага Задзіночаньня. У студзені 1954 г. тут сьвяткавалася першая беларуская ялінка. Яна ладзілася ў інтэрнацыянальным інстытуце. Сюды маглі трапіць ня толькі беларусы, але любы, хто прачытаў аб'яву. Дэклямацыя вершаў, сцэнка «Беларускія Каляды» мусілі даць глядачам уяўленьне пра народныя традыцыі беларускага тэатру. Аналягічныя пастаноўкі адбываліся таксама ў Кліўлендзе, Чыкага, Лос Анджэлесе. Тут перш-наперш трэба згадаць трупу «Паўлінка», заснаваную Міколам Прускім, дзейнасьць якой зьвярнула на сябе ўвагу амэрыканскай прэсы.²⁰²

На эміграцыі, як бачым, апынулася нямала прафэсіяналаў, якія ў іншых умовах маглі б дапамагчы стварэньню і станаўленьню беларускага тэатру. Гэтага, на жаль, не адбылося. Існаваньне тэатральных групаў, тым ня менш, падштурхнула пісьменьнікаў-эмігрантаў Наталью Арсеньеву, Міхася Кавыля, Янку Золака, Алесья Змагара, Янку Юхнаўца, Міколу Цэлеша да стварэньня драматычных твораў. Адначасна інсцэніраваліся іхныя пражайныя і паэтычныя творы. Ставіліся беларускія клясычныя п'есы, апрацоўкі народных казак, паданьняў, легендаў, перакладныя творы (казкі Андэрсэна, п'еса «Так, Вірджынія, Дзед Мароз існуе!»).

Драматургія на эміграцыі мела практычную накіраванасьць і стваралася з канкрэтнай нагоды для канкрэтных пастановак. (Выключэньне складаюць хіба драмы Я. Юх-

²⁰²В. Кіпель. Беларусы ў ЗША. Мн., 1993. С. 251.

наўца, прызначанья, па задуме аўтара, для чытаньня.²⁰³)
Верагодна таму большасьць драматычных твораў не друкавалася асобна,²⁰⁴ яны захаваліся ў прыватных і грамадзкіх архівах.²⁰⁵

Найбольш распаўсюджаным жанрам стаўся літаратурны мантаж, тэмамі якога часьцей за ўсё былі нацыянальныя сьвяты, угодкі Слуцкага паўстаньня, Каляды. Аўтары выкарыстоўвалі фальклёр, творы беларускай літаратуры — найчасьцей вершы Купалы, Багдановіча, Геніюш. Нярэдка такія інсцэніроўкі зьяўляліся і цалкам арыгінальнымі, як, да прыкладу, літмантаж «Мы» (1949), аўтарства якога належыць М. Кавылю.²⁰⁶

Інсцэніроўка «Мы» пачынаецца словамі Вядучага:

*Усё на зямлі гіне:
Попелам стануць сыпучым
Зямныя «багі» і «багіні».
Ідэя адно няўміруча.
Адна ў нас ідэя — воля
І шчасьце Беларусі.*

Уступаюць Хор і Галасы.

Хор:

*У нябыт адысьці няволю
Мы прымусім.*

²⁰³Я. Юхнавец. Драматычныя начыркi. НЁ.: Выданьне аўтара, 1996.

²⁰⁴Сьпіс друкаваных п'есаў невялікі: Алесь Змагар. Рэпка; Х. Ёльляшэвіч. У Купальскую ноч // Х. Ёльляшэвіч. Недапетая песьня. Выд. 2. Нямецчына, 1982; Х. Ёльляшэвіч. Уначы. Навагоднія запросіны // Х. Ёльляшэвіч. Дадатак-дапаўненьне да кнігі *Недапетая песьня*. Ляймэн, 1987; С. Коўш. У Калядную ноч // С. Коўш. Русальчына бальяда. 1980; Кастусь Акула. Тараканы ў салатусе // К. Акула. Усякая ўсячына. Таронта, 1984; Алесь Салавей. Дух праўдны духу зла непадуладны. Зазьзяла прабуджальна дзяньніца // Алесь Салавей. Нятуская краса. НЁ.— Мэльбурн, 1982; Н. Арсеньнева. Сваты. Кліўленд, 1955.

²⁰⁵П'есы Н. Арсеньневай, М. Кавыля, А. Галіны перахоўваюцца ў архіве БІНІМу.

²⁰⁶Рукапіс перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

Галасы:

Мы — імкненьне.

Мы — турботы.

Мы — гарэньне.

Мы — узылёты.

Вядучы:

Там, за дальлю блакітнай,

Наша радасьць, надзея.

Там наш край самабытны,

Там палкі Чарадзея

Ад Масквы да Варшавы

Несьлі войную славу.

Там Кастусь Каліноўскі

Ад навалы маскоўскай

Бараніў нашы вёскі

І панік галавою

У пятлі Мураўёва.

Там Булак-Балаховіч

Біў басоту з ахвотай.

Там на слуцкіх палетках

Вораг падаў, як пажыць.

Курганы ўсёму сьведкай,

Курганы хай раскажуць.

Пасьля гэтых словаў Вядучага з сымбалічнага Кургану выходзіць Воін:

Я радзіўся каля места Мену,

Піў ваду бурштынную зь Нямігі.

Род мой быў агнём благаславены,

Ён чужыя не насіў вярыгі.

Вольна жыў народ мой і багата

На Дняпры, на Нёмане, на Сожы.

Быў ён князем дымакурнай хаты,

Хоць і жыў заўсёды ў настарожы:

Полаўцы драмаць нам не давалі,

Але й мы драмалі не заўсёды.

Мы ў паходах волю здабывалі

І дабро для нашага народу.

Ад Дзьвіны да саменькага Крыму

*Зьведаў я ўсе бітвы з Чарадзеем;
Маладосьць аддаў я за Радзіму,
Галаву паклаў я у надзеі,
Што край беларускі ніколі
Ня будзе ў чужацкай няволі.
Ды бачу: над змучаным краем
Нячысьцікаў зграя гуляе...*

Потым з Кургану ўстаюць паплечнік Каліноўскага, слупкі паўстанец, чытаюць свае маналёгі. А пасля іх на сцэну выходзяць маладыя беларусы, скаўты, жаўнеры, якія абвяшчаюць сваю сувязь з героямі мінулага. Ёнсцэніроўка «Мы» заканчваецца сьпевам:

*Даволі чужынцаў глумленья.
Ці ж вечна рабамі мы будзем?
Ніхто нам ня дасьць вызваленьня,
Мы волю ў змаганьні здабудзем.
Няшмат нас сягоньня ў калёнах —
Жаўнераў, адважных і смелых,
Ды заўтра паўстануць мільёны
Пад сыцягам бел-чырвона-белым.*

У архіве БІНІМу перахоўваюцца таксама рукапісы п'ес М. Кавыля «Марыльчына знаходка» й «Лясная казка».

У 1955 г. у газэце «Бацькаўшчына» было надрукавана «Зьвярненьне да ўсіх, хто мае беларускія тэатральныя творы» рэфэрэнта культуры Беларуска-Амэрыканскага Задзіночаньня Янкі Станкевіча:

«Сярод беларускае эміграцыі ў Задзіночаных Гаспадарствах Амэрыкі, а пэўне і ў іншых краёх, ёсьць вялікая нястача беларускіх тэатральных твораў, ад чаго запыняецца тэатральная дзейнасьць. Дзеля таго я звачуюся да ўсіх, хто мае вывезеныя з Бацькаўшчыны тэатральныя творы або ведае, у каго яны ёсьць на гэтым баку зьлезнае завесы, з просьбаю паказаць мне пра гэта на адрас...»²⁰⁷

Гэты зварот мусіў дапамагчы сабраць творы беларускай драматургіі і выдаць іх асобным зборнікам. (Такі

²⁰⁷Бацькаўшчына. 1955. №30—31 (260—261). 21 ліпеня.

спосаб збору тэкстаў пасьпяхова ажыццявіўся пры падрыхтоўцы да асобнага выданьня збору твораў Багдановіча.) Але драматычных твораў у той час на асобны зборнік не назбіралася.

З тых арыгінальных драматычных твораў, што захаваліся, далёка ня ўсе ўяўляюць аднолькавую цікавасьць як літаратурныя творы. Шмат у якіх зь іх па часе выявілася штучнасьць, заідэялягізаванасьць, невысокі мастацкі ўзровень. Але падстава для размовы пра драматургію на эміграцыі ёсьць.

Яшчэ ў 1947 г. у сэрыі «Скаўцкая бібліятэка» ў выдавецтве «Крыніца» асобным выданьнем была надрукаваная «п’еска ў 2-х абразках для дзяцей сярэдняга веку» А. Кавалеўскага «Шапка-няўгледка». Дзейныя асобы п’есы — Саўка, Грышка, Міхась, Зося, іншыя — таксама дзеці ва ўзросьце ад 12 да 15 гадоў.

Сюжэт п’есы вельмі просты. Старэйшыя хлопцы мараць адшукаць шапку-няўгледку, каб аб’ехаць цэлы сьвет і трапіць нават у Амэрыку. Але ў штодзённым жыцці яны звычайныя бэйбусы, якія не забываюцца лішні раз паказаць малодшым братам і сёстрам, хто галоўны. І вось малодшыя дзеці, каб пасьмяяцца з фанабэрыі старэйшых, падкідаюць тым плян, як і дзе можна такую шапку знайсці. Самыя ж пераапрабуюцца ў чараўніцу, Злую Вядзьмарку, Добрага Лесавіка, Волата-Людаеда ды хаваюцца на палянцы, дзе ляжыць стары капялюш адной з маленькіх сястрычак.

Старэйшым братам наканавана перажыць на гэтай палянцы нямала непрыемных хвілін спалоху ад «лясных жыхароў», аж пакуль Добры Лесавік ня ставіць умову, пры якой можна здабыць шапку-няўгледку: трэба завязаць усім траім рукі ды на пэўны час стацца каровай, сабакам і авечкай. Хлопцы згаджаюцца, і калі ім зьвязваюць рукі, на паляну выходзяць іхныя малодшыя браты й сёстры, якія «вучаць» старэйшых правілам паводзінаў, на што тыя адказваюць мычаньнем ды брэхам.

Нягледзячы на ўсю прастату п'ескі, яна мела посьпех у лягерах ДП, прычым ня толькі сярод дзяцей, але й сярод дарослых глядачоў.

Міхась Міцкевіч, малодшы брат Якуба Коласа, пісаў пераважна праязічныя творы, якія друкаваў пад псеўданімам А. Галіна. Але вядомая прынамсі адна ягоная п'еса — у 4-х дзеях, пад назовам «У сьвет».²⁰⁸

Пэрыпэтыі й пэрсанажы п'есы выклікаюць алузіі да добра вядомых у беларускай літаратуры драматычных канфліктаў і герояў, некаторыя калізій і вобразы асабліва добра распрацаваныя ў драматычных творах Я. Купалы. Галоўныя героі п'есы маладыя хлопцы Грышка й Базыль ня згодныя зь існым дзяржаўным ладам, іх перасьледуюць паліцэйскія. Нарачоныя хлопцаў, Марынка й Настачка, пакутуюць ад людзкой несправядлівасьці, у тым ліку і бацькоўскай. Бацькі, нягледзячы на каханьне Марынкі да Грышкі, заручылі яе супраць волі: «*Можжа, я на кладачцы пасьлізнуся, і будуць тады каля млына хадзіць не адна, а дзьве вадзяніцы*». У адносінах да бунтара Грышкі й ягоных сяброў вёска падзялілася на дзьве няроўныя часткі: большасьць на баку маладых людзей. Нават стараста дае ім парады, як схавацца ад паліцыі.

Грышка: Эх, бегаю, як той заяц па сьвеце. І з гэтае мясьціны мушу бегчы далей. А ня хочацца. Прывык я да хлопцаў, да Базыля. Э-эх, Ягор! Ня хлусіш ты сам сабе? А малайцы дзяўчаты! А Марыначка хустачку завязала. (Узрушана). Не, я мушу выкінуць гэты дур з галавы. Трэба адпачыць, пакуль хлопцы зьбяруцца. (Устае). Ну і хітрэц стараста: і скажа, і не прыдзярэшся. Сустрэў дый кажа: «І навошта табе, Грышка, гэтыя вусы? Тырчаць, як у старога ката». Спачатку я накрыў-дзіўся, а потым скеміў. Не такі гэта чалавек, каб словы на вецер кідаць.

Трэба зазначыць, што якраз гэтая парада старасты выратавала Грышку тады, калі паліцэйскія гатовыя былі яго схапіць: дзяўчаты, якія ў той час сьвяткавалі на ляс-

²⁰⁸Рукапіс п'есы перахоўваецца ў архіве БНІМу.

ной паляне Купальле, пераапанулі Грышку ў дзявочае адзеньне:

Грышка: Вось больш бы нам такіх людзей, то ніякія злыдні страшнымі ня былі-б. (Лажыцца каля хвойкі. Зусім блізка ад яго праходзіць вадзяніца. Уся ў белым, з вэлюмам на твары. Грышка падымаецца, углядаецца). Што гэта? Ці я ўжо сплю? (Вадзяніца зноў пераходзіць прагаліну). Не, гэта ня сон. (Падымае рукі ўгору і гаворыць заклён). «І блізка, і нізка, і высокая. Падзьмеце, вятры, адчыніцеся, нетры, аднясеце, праглынеце вадзянога, палявога, ляснога. Тфу, тфу, тфу, згінь, прападзі». (Чэрыць вакол сябе кола. На прагаліну зноў выходзіць вадзяніца. Грышка да сябе). О, сьвяты Яворгі! Ратуй і захавай. (Грышка залазіць пад ёлку. Вадзяніца пачынае сьпяваць).

Супраць Грышкі й Базыля мачыха Марынкi Марцэля й ейны палюбоўнік млынар. Яны дапамагаюць уладам. Марцэля, ведаючы мясцовыя забабоны, убiраецца вадзяніцай, каб палохаць жыхароў і спакойна сустракацца з млынаром. Менавіта гэтыя двое, празнаўшы пра пляны маладых людзей, хочучь выдаць іх паліцыі. Даведаўшыся пра нядобрыя намеры Марцэлі й млынара, Базыль і Грышка абмяркоўваюць прычыны здрады. Іхны дьялёт раскрывае адную з галоўных ідэяў твору.

Базыль: Чаму так многа злыдняў пасярод нашага народу? У той час, як адны жыцьцё сваё аддаюць дзеля добра народу і вольнасьці краю, іншыя прадаюць яго, як Юда за трыццаць срэбранікаў.

Грышка: Гэтага добра кожны народ мае. Бяда-ж нашая ў тым, што народ наш не сцэмэнтаваны, а таму і дзеюць яны вольна і застаюцца непакаранымі.

Але ж колькасць здраднікаў — гэта сталая велічыня, а колькасць сьведамых людзей усё павялічваецца. Вось у той момант, як хлопцы вядуць размову, зьяўляюцца Марынка й Наста зь цяжкімі клункамі ў руках. Дзяўчаты кажуць, што пойдучь разам з хлопцамі, а калі міне ліха, будуць ім жонкамі. Хлопцы спрабуюць растлумачыць, як гэта небяспечна, да таго ж, што скажуць бацькі пра тае свавольства.

Наста: Благаславілі нас у дарогу твая і мая маці. Адно наказвалі дый вам казалі перадаць: як міне небяспека, каб

павянчаліся ды і трымаліся разам, а ў выпадку патрэбы дапамагалі адзін аднаму.

Зь лесу чуваць кугуканьне: гэта патаемны сігнал. Трэба рухацца. Хлопцы й дзяўчаты зьбіраюць рэчы, гатовыя ісьці, але спыняюцца і, спачатку ціха, а потым усё грамчэй, сьпяваюць:

*Ідзем у сьвет, у дальнюю дарогу.
Бывай, наш родны край, бывай.
Душа баліць, і сэрца б'е трывогу:
Мы пакідаем родны край.
Хто знае, што нам доля прысудзіла,
Які нам выпадае лёс.
Дзе-б ні былі, прасіць мы будзем Бога,
Каб жыў наш край, мацнеў і рос.
Бывайце, хаты, нівы залатыя,
Бывай і ты, зялёны гай!
Ідзем у сьвет, у дальнюю дарогу.
Бывай, наш родны край, бывай!*

П'есы, інсцэніроўкі, літмантажы, напісанья на эміграцыі — гэта заўсёды патрыятычныя творы, дзе асноўная тэма — мінулае Бацькаўшчыны, Скарына, Каліноўскі. У шмат якіх творах спатыкаюцца ўжо знаёмыя па іншых п'есах характары (як п'янтос Сымон Канцавы — вясёлы й сумленны чалавек), шырока выкарыстоўваецца фальклёр, народныя жарты (трэба сказаць, што наагул камэдыі лепш успрымаліся эмігранцкай публікай і прыцягвалі больш гледачоў). Тое, што і аўтары, і гледачы жылі на выгнаньні, актывізавала ў драматычных творах вобразы «дарогі», «шляху», «выбару», па сутнасьці, ня новыя для беларускай літаратуры, але напоўніла новым сэнсам гэтыя архетыпы.

Бяспрэчна, новым словам у беларускай драматургіі на эміграцыі сталіся п'есы Янкі Юхнаўца. У ягоны зборнік «Драматычныя начырккі» ўвайшлі напісанья ў розныя гады творы «Адам і Ева», «Узгоркі і пячоры», «Урачыстасьць у садзе», «Мітусьня», «Успаміны». Гэта ня п'есы ў звычайным разуменьні. Можа, таму аўтар і назваў іх «драматычнымі начыркамі». Першая паралель, якая на-

прошваецца пры азнаямленьні з драматычнымі творамі Юхнаўца, — старажытнагрэцкія драмы, дыялёгі, дзе зьнешнія падзеі саступаюць месца падзеям нутраным, духовым, дзе чытач (глядач) сочыць перадусім за жыцьцём думкі. Тэматычна гэта розныя творы: дзеяньне аднаго з драматычных начыркаў адбываецца ў 1942 г. недалёка ад Халопенічаў, другога — у паваенны час, трэцяга — на тэрыторыі этнаграфічнай Беларусі, у старажытнай Літве, у чацьвертым, як гэта бачна з назвы, героямі зьяўляюцца біблейскія Адам і Ева. Але ўсе гэтыя творы аб'ядноўвае імкненьне іхных пэрсанажаў да спасьціжэньня сьвету, саміх сябе, сваёй гісторыі. Прычым гісторыі не абавязкова беларускай, прывязанай да пэўнай падзеі або імя. Беларускія па сваёй мэнтальнасьці, п'есы пісьменьніка лёгка прачытваюцца, тым ня менш, і ў кантэксьце французскай ці чэскай драматургіі.

Драмы Юхнаўца, як і ягоныя паэзія й проза, — чытаньне ня зь лёгкай, у чым «вінаватыя» і іхная інтэлектуальная насычанасьць, і адметная аўтарская мова, і ўласна канцэпцыя аўтара, ягоны погляд на драматургію. Своеасаблівасьць драматургіі Юхнаўца заслугоўвае на асобнае дасьледаваньне, а таму ў гэтым артыкуле абмяжуемся толькі некаторымі аспектамі бачаньня пісьменьнікам тэатру:

«Учора быў у сьвятынях. Зайшоў да каталіцкай, потым да лютаранскай, а тады да баптысцкай. Я ўпершыню праняўся цікавасьцяй набажэнства. Мне падабаецца царкоўны тэатар дзеля імя Бога. Усё рэальна ў сьвятынях» [60].²⁰⁹

«Здараецца, калі позна не працую, убачыць па тэлевізіі, што рэдка, п'есы Бэрнарда Шоў. Якая прыемнасьць! Перадача зь сьвятыні! Ангельскія п'есы Б. Шоў захапляюць, асабліва гістарычныя, хоць ён аднойчы сказаў: «Мне ніколі не пашчасьціла стварыць п'есу, падобную да чэхаўскай».

Гэта не пазбаўляе [замянае] Б. Шоў быць вялікім у тых самых разборах, як і Чэхаў. Мяшчанскія эпизоднасьці ад здарэньняў, якія бываюць у штодзённым жыцьці, раптам падыходзяць да спакушэньняў значэньня або маральнасьці, або

²⁰⁹Тут і далей цытаты паводле: Я. Юхнавец. Запіскі...

калі грамадства хоча спыніць разьлікі з рознымі групоўкамі сваімі, паддаецца спакусе нязгоднасьці ўбачыць у тэатры. Гэта дабравольныя крыўды, якія збаўляюць існаваньне непатрэбных крыўдаў. Этычнае! Якое задавальняе ўласнасьць!

У беларускіх п'есах канфлікт неразуменьня грамадства ў падыходзе да камуністычнага ладу, у амэрыканскіх таксама канфлікты маральнаму прынцыпу. Героі дамагаюцца апраўданьня, прызнаньня ад грамадства.

Сучасныя драматычныя творы ў заходнім і ўсходнім сьвеце ахвотна цягнуцца да жанглёрства грамадзянскага жыцьця. Прымірэньне ўласнага думаньня, высокавартасным, апыноўваецца ў палітычным меркаваньні.

Як шкода, што не магу вартасьць беларускай драматургіі параўнаць да іншых, нацыянальных» [136—137].

«Прыехаў Маскоўскі тэатар драмы ў Амэрыку. Пайшоў разам з сям'ёй паглядзець. Паказвалі «Тры сястры» Чэхава. Усё пакутнае. Імкненнасьць да справядлівасьці, а не дасягаеш яе адразу. Героі аслабленыя яшчэ знаходзяць жыцьцё ў мінулым. Тхне рэвалюцыйнае праз жыцьцёвую няздольнасьць грамадства. Зусім адпаведная — не абыдзешся. Усё бяз радасьці, і смутак-неспадзеўнасьць аднае групы людзей — забываюцца на неспакметную радасьць у іншых. Па заканчэньні падумаў: чаму Б. Шоў зайздросьціў Чэхава? Шоў падумаў добра ў сваёй творчасьці пра сучаснае і мінулае. Ён, бы рыбалоў, між высокага трысьнягу каля возера. Постаць ня бачна, але бачыш: густымі ўзмахамі трысьняг качаецца. Там нехта ёсьць у дзеі — рыбалоў. Шоў сучасны, старажытны чалавек, праз рух чалавечых душаў паказаў на некалькі гадзін наша міжнароднае жыцьцё» [69].

«Драматургія беларуская аднаобразная, таму што яна зьявілася ад паловы жыцьця — стандарт кожнадзённага існаваньня ў Айчыне» [56].

«Кожную ноч сьняцца сны. Дыктуюцца нават вершы. Пакідаюцца ўрыўкі. Хвалююць ураніцы. У снох я выходжу на падмосткі тэатру. Мае вобразы ўяўныя, не адчуваю жывымі, а скалечанымі бязжаласьлівай формай, а я люблю змест. Зьяўляюцца дзікаабразныя асобы, ня прывучаныя любіць чалавечай любоўю. Можа, гэта ад балючага жыцьця. Нешта ёсьць, што ў мінуласьці фізычна не адолена, раптам вырашаецца ў падсьвядомай сіле — сны» [64].

П'есы Янкі Юхнаўца, як некалі п'есы Францішка Аляхновіча, вяртаюць беларускую драматургію ў рэчышча эўрапейскага тэатру. Можна не сумнявацца, што, выдадзеныя на бацькаўшчыне, яны стануцца падзеяй.

Завяршаючы гэты кароткі агляд гісторыі беларускага тэатру і драматургіі на выгнанні, можна, з аднаго боку, гаварыць пра іхную другасную ролю ў культурным жыцці эміграцыі. Але, з другога боку, трэба памятаць, што тэатар выхоўваў маладое пакаленьне беларусаў, якое ня бачыла бацькаўшчыны і гадалася на чужыне ў традыцыях беларускае культуры. Варта таксама адзначыць ролю тэатру на эміграцыі ў пастаноўцы забароненых на Беларусі п'есаў, як палітычных (прыгадайма творы Ф. Аляхновіча ці Т. Лебяды), так і рэлігійнага зьместу, у стварэнні літаратурных мантажоў, прасякнутых ідэяй нацыянальнай незалежнасьці і гістарычнай памяці. Інакш кажучы, беларускі тэатар і драматургія на эміграцыі захавалі тыя тэмы і ідэі, якія аказаліся пад забаронаю на Беларусі.

Беларуская лексыкаграфія за мяжой

Духоўны набытак паваеннай эміграцыі, якая па волі лёсу апынулася ў розных краінах Захаду, што далі выгнанцам прытулак і магчымасьць працаваць для Беларусі, і да сёньня яшчэ ня вывучаны й не асэнсаваны. Філязофска-рэлігійныя творы, працы па гісторыі й культуры беларускага народу, мастацкая літаратура, мэмуары, жывапіс, скульптура, рамёствы, навуковыя досьледы ў галіне мэдыцыны, хіміі, геалёгіі, астранаўтыкі... І перад усім — асэнсаваньне гісторыі й сучаснага стану беларускай (народнай і літаратурнай) мовы, зборы — у тым ліку і даволі грутоўныя — слоўнікавага багацьця беларускага народу.

Корпус беларускіх лексыкаграфічных і фразэаграфічных працаў, створаных па-за межамі Беларусі, даволі значны й разнастайны. Сярод іх — дасьледаваньні вядомых навукоўцаў, перавыдадзеныя апошнім часам на бацькаўшчыне; працы, апублікаваныя на эміграцыі й мала вядомыя нават спэцыялістам; шматлікія слоўнікі й слоўнічкі для школьнага навучаньня; надрукаваныя ў беларускамоўных газэтах і часопісах падборкі лексэмаў з тлумачэньнем іхнага паходжаньня, значэньня й правапісу; шматлікія рукапісы, якія яшчэ чакаюць сваіх выдаўцоў. Беларускай лексыкаграфіі й фразэаграфіі прысьвяцілі свае дасьледаваньні таксама амэрыканскія, нямецкія й

брытанскія лінгвісты.²¹⁰ Спецыяльныя бібліяграфічныя выданні інфармуюць пра новыя досьледы ў альбару-тэніцы як на Беларусі, так і за яе межамі.²¹¹

Мэтанакіраваная й даволі інтэнсіўная дзейнасць у складанні і публікацыі слоўнікаў была абумоўленая, перш за ўсё, практычнымі мэтамі, умовамі жыцця эмігрантаў-беларусаў у іншамоўным асяродзьдзі, імкненнем зьберагчы мову для маладога пакаленьня.

Яшчэ ў лягерах ДП пачалі працаваць беларускія народныя школы, беларускія гімназіі, складаліся падручнікі,

²¹⁰Reginald George Arthur De Bray. **Guide to the Slavonic languages**. 3rd. ed., rev. and expanded. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1980; **A reader in the history of the Eastern Slavic languages: Russian, Belorussian, Ukrainian**. Edited by George Y. Shevelov & Fred Holling. NY.: Columbia University Press, 1958. 81 p. P. 71—81: Russian-, Belorussian-, Ukrainian-English Dictionary; George Y. Shevelov. **Belorussian versus Ukrainian: Delimitation of texts before A. D. 1569** // The Journal of Byelorussian Studies. 1974. Vol. 3. No. 2. P. 145—156; Boris Ottokar Unbegaun. **Russian surnames**. Oxford: Clarendon Press, 1972; Б. Унбегун. **Русские фамилии**. М., 1995. (Асобны разьдзел прысьвечаны беларускім імёнам); Paul N. Wexler. **Purism and language: a study in modern Ukrainian and Belorussian nationalism (1840—1967)**. Bloomington: Indiana University. 1974. 446 p.; Paul Wexler. **A historical phonology of the Belorussian language**. Heidelberg: Winter, 1977; Peter J. Mayo. **A Grammar of Byelorussian**. Sheffield, Anglo-Byelorussian Society, in association with the Dept. of Russian and Slavonic Studies, University of Cheffield, 1976; Charles Everett Bidwell. **Outline of Bielorussian Morphology**. Pittsburgh, Pa.: University Center for International Studies, University of Pittsburgh, 1970; **Глюстраваны нямецка-беларуска-расейска-польскі слоўнік**. Рыга, 1944. 96 с.; Лёе, Ганс (Lëe, Hans). **Нямецка-беларускі слоўнік**. Berlin: Buchdruckerei Herb. Radetzki, 1944. 50 с. Як зазначалася ў друку, «асабліва карысны для работнікаў сельскае гаспадаркі» (Беларускі Работнік (Бэрлін). 1944. 15—16. 16 красавіка).

²¹¹**The Years Work in Modern Language Studies**. USA: The Modern Humanities Research Association.

дзе да практыкаванняў, заданняў і тэкстаў дадаваліся слоўнічкі малазнаёмых словаў і выразаў.

Выехаўшы з лягераў ДП, дзеці беларусаў-эмігрантаў пачалі набываць адукацыю, як правіла, у англамоўных школах. Беларускае школьніцтва сканцэнтравалася ў так званых «дапаўняльных» (суботніх) школах. Для такіх школаў выдаваліся адмысловыя падручнікі, у якіх для ўзбагачэння лексычнага запаса вучняў друкаваліся слоўнічкі малазнаёмых або незразумелых словаў, а таксама адцягненых паняццяў, спецыяльных тэрмінаў. Невядомае слова тлумачылася беларускім сынонімам, апісальна або перакладалася.²¹²

У лягеры ДП быў падрыхтаваны і выдрукаваны на машыцы ў двух асобніках «Слоўнік замежных словаў беларускай мовы» Міколы Панькова пад рэдакцыяй Ант. Адамовіча.²¹³

Там жа Мікола Панькоў пачаў складаць «Слоўнік беларускае мовы», накіды якога засталіся ў рукапісе.²¹⁴ Гэта меўся быць слоўнік беларускай літаратурнай мовы, дзе побач з агульнаўжывальнымі словамі змяшчаліся б і словы адметныя, своеасаблівыя, уласцівыя толькі пэўнаму аўтару. Панькоў даў ім назву «вынаходы». Найбольш ся-

²¹²Геаграфія Беларусі для 4-ае класы / Беларуская суботняя школа ў Кліўлендзе. 1964—1968. Сэрыя канспектў зь нямымі картамі, кантрольнымі працамі і невялічкім беларуска-ангельскім слоўнічкам; Ю. Станкевіч (укладальнік). **Чытанка для другога класы беларускіх дапаўняльных школаў.** Ч. 1. НҮ.: Беларускі Школьны Фонд у ЗША, 1966. 24 с. (Пры кожным апавяданні — беларуска-ангельскі слоўнічак); Валянтына Пашкевіч. **Першая чытанка пасля лемангара для Беларускіх Дапамогавых Школаў.** НЁ.: Беларуская школа, 1968. 129 с. (Тлумачальныя беларуска-ангельскія слоўнічкі да практыкаванняў); П. Рагач. **Кароткі агляд гісторыі Беларусі для беларускіх дапамогавых школаў.** Кліўленд—НЁ.: Беларуская школа, 1968. 90 с. (Беларуска-ангельскі слоўнічак). Кніга П. Рагача перавыдадзеная ў 1990 г. у Таліне й Беластоку.

²¹³Перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

²¹⁴Перахоўваецца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

род матар'ялаў зборніка прыказак і прымавак. Вось нека-
торыя зь іх:

Ня злутаўшы лык, не пляці лапці.

Толькі памры, адпявалы знойдуцца.

Ня сунься ў паны — лёкаем будзеш.

Спаверху гладка, а ў сярэдзіне гадка.

Помніць сьвёкра сваю маладосьць,

ды нявестцы ня верыць.

Да кожнага рээстрадага слова Панькоў падабраў ад-
мысловыя ілюстрацыі. Так, напрыклад, слова «славіцца»
падавалася ў наступным кантэксьце: *Славіліся паясы слуц-
кія, шкло ўрэцкае, сукно зэльвянскае, паліва ільцецкае, дзяў-
чаты з-над Глуску, мурнікі вяліскія, купцы полацкія, стра-
льцы налібоцкія, абаранкі смаргонскія.*

Заслугоўвае ўвагі выдадзены таксама ў лягеры «Слоў-
нік ДП» — збор сатырычных і гумарыстычных абрэвіяту-
раў, што ўжываліся жыхарамі лягераў.²¹⁵

Патрэба ў перакладных беларуска-ангельскіх і ан-
гельска-беларускіх слоўніках тлумачылася тым, што пера-
важная большасьць беларусаў зь лягераў ДП выехала ў
англамоўныя краіны.

Адзін зь першых дзвюхмоўных слоўнікаў, выдадзе-
ных на эміграцыі, — беларуска-ангельскі/ангельска-бела-
рускі слоўнік Яна Пятроўскага.²¹⁶

Найбольш вядомы зь перакладных дзвюхмоўных
слоўнікаў — беларуска-расейскі слоўнік Янкі Станке-
віча.²¹⁷ Аўтар гэтай арыгінальнай лексыкаграфічнай пра-
цы — навуковец, які прафэсійна займаўся вывучэньнем

²¹⁵Слоўнік ДП // Летпіс Ватэнштэрт (Нямеччына). 1948. 5.
10 с.

²¹⁶Ян Пятроўскі. **Ангельска-Беларускі слоўнік. English-White
Russian Dictionary.** Ч. 1. Лінц над Дунаем, Аўстрыя, 1946. 82 с.;
Ян Пятроўскі. **Беларуска-Ангельскі слоўнік. White Russian-Eng-
lish Dictionary.** Ч. 2. Лінц над Дунаем, Аўстрыя, 1946. 50 с.

²¹⁷Др. Я. Станкевіч. **Беларуска-расійскі (вялікалітоўска-расійскі)
слоўнік.** NY., 1989. 1305 р.

беларускай мовы, выдаваў часапіс «Веда», часта выступаў з мовазнаўчымі артыкуламі ў газэтах і часапісах.

У рукапісе застаўся складзены Янкам Станкевічам у суаўтарстве з Л. Розэнбэргам беларуска-нямецкі размоўнік («гутарнік»).²¹⁸

Праца над перакладнымі слоўнікамі працягвалася і ў пазьнейшыя часы. Так, у 1982 г. Васіль Косараў выдаў ангельска-беларускі слоўнічак разам з размоўнікам, які меў выразную практычную накіраванасьць. Складзены па тэматычных разьдзелах (*Прывітаньні. Дні тыдня. Месяцы. Назвы сваяцтва. Аптэка. У банку і г. д.*), слоўнічак памагаў арыентавацца ў іншамоўным асяродзьдзі ў штодзённых сытуацыях.²¹⁹

У 1992 г. зьявіўся беларуска-ангельскі/ангельска-беларускі слоўнік А. Ушкевіча й А. Зезуліна.²²⁰

Як цалкам новую зьяву варта прыгадаць «Беларуска-ангельскі» й «Ангельска-беларускі» слоўнікі на Інтэрнэце,²²¹ падрыхтаваныя Рыгорам Гайдуком зь Беластоку (цяпер студэнт Эўрапейскага Ўнівэрсытэту ў Франкфурце-на-Одэры, Нямецчына). Слоўнікі гэтыя параўнальна невялікія, але зручныя ў карыстаньні, і, што вельмі істотна, яны засьведчылі прысутнасьць беларускай мовы ў віртуальнай прасторы.

Г. Александровіч-Мішкінене й С. Шупа апублікавалі ў 1995 г. рукапіс «Турэцка-беларускага размоўніка 1836 году...», які зьяўляецца помнікам пісьменства беларускіх татараў першай паловы XIX ст., створаным у беларускай мове на графічнай аснове арабскага алфавіту.²²²

²¹⁸J. Stankievic, L. Rosenberg. *Deutsche-Kriwitsch (Weissruthenisch). Sprachführer-hutarnik*. 50 с. Захоўваецца ў архіве БІНІМу.

²¹⁹Васіль Косараў. *English-Byelorussian Sentences with Pronunciations. Ангельска-Беларускі Разгаворнік з Вымоваю*. 1982. 24 с.

²²⁰A. Ushkevich & A. Zezulin. *Byelorussian-English / English-Byelorussian Dictionary with Complete Phonetics*. NY., 1992. 290 p.

²²¹Адрас: <http://viadrina.eub-frankfurt-o.de/~eub-1005/englblr.html>.

²²²Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага Музею Літоўскай Рэспублікі ў Вільні / БІНІМ; Пад агульн. рэд. Сяргея Шупы. NY., 1995. 62 с.

«Гэты практычна-дыдактычны дапаможнік, — пішуць аўтары ў прадмове, — мае каля тысячы лексычных адзінак у кожнай зь дзвюх частак — беларускай і турэцкай — і можа лічыцца адной зь першых лексыкаграфічных працаў у гісторыі новай беларускай мовы. Тэматычныя разьдзелы размоўніка гавораць пра функцыянальную прыдатнасьць беларускага слова быць мастком да іншых культураў, прыладаю пашырэння індывідуальнага сусьвету, сродкам дапамогі чалавеку ў вырашэньні жыццёвых праблемаў».

Тэматычныя разьдзелы слоўніка: гандлёвыя кантакты, мова й рэлігія, чалавек і часткі цела, праца, будаўніцтва, падарожжа, жывёльны сьвет і паляваньне, ваенная справа, грошы, прывітаньні ды іншыя.

У адпаведнасьці з плянамі БІНІМу завяршаецца праца над вялікім ангельска-беларускім слоўнікам (каля 40 тысяч словаў, між іх найноўшыя навуковыя і тэхнічныя тэрміны, наватворы). Асноўная картатэка складзеная Валянтынай Пашкевіч. Рэдагуе слоўнік камісія, якую ачалае Зора Кіпель.

Параўнальнае мовазнаўства (кампаратывістыка) — у прыватнасьці дачыненні паміж беларускай і суседнімі славянскімі мовамі (украінскай, польскай, расейскай), а таксама неславянскімі (нямецкай) — зьяўлялася прадметам як шматлікіх артыкулаў, так і цэлых манаграфіяў (як доктарская праца Р. Тамушанскага). Звычайна да іх таксама дадаваліся слоўнічкі.²²³

²²³Robert Tamushanski. *German loanwords in Middle Byelorussian*. L., 1974. 304 p. P. 89—236: Dictionary with English explanations; Hubertus Kühne. *Polnische Lehnwörter im Weissrussischen*. Inaugural Dissertation. Berlin, 1960. 121 p. Dictionary of presumably Polish words in Belarusian; Л. Іскра. *Беларуская мова // Моладзь* (Парыж). 1950. Ліпень—кастрычнік. С. 11—14. С. 12—14: польска-беларускі слоўнік, да некаторых словаў даюцца таксама пераклады на расейскую мову; Л. Іскра. *Беларуская мова // Моладзь*. 1950. Травень—чэрвень. С. 15—19. С. 16—19: расейска-беларускі слоўнік; Л. Іскра. *Сваеасаблівасьці беларускае мовы ў параўнаньні да суседніх славянскіх моваў*. Парыж: Выданьне «Моладзі», 1951. 19 с. С. 7—8, 10—17: слоўнічкі беларуска-

Варта прыгадаць і невялікі тэрміналягічна-перакладны слоўнік Г. Алэна, зроблены як дадатак да падручніка эўрапейскіх моваў для бібліятэкараў.²²⁴

Вынікам рэалізацыі ўласных шматгадовых зацікаўленьняў зьявіліся грэцка-беларускія слоўнікі Я. Пятроўскага, вядомага перакладчыка на беларускую мову твораў Плятона. Напачатку ў Пятроўскага не было намеру рабіць слоўнік. Але зь цягам часу рабочая картатэка, якая ўсё больш пашыралася й сыстэматызавалася, вылілася ў першы грэцка-беларускі слоўнік. Спачатку ён быў выдрукаваны як дадатак да «Выбраных дыялёгаў» Плятона,²²⁵ а потым і асобным выданьнем.²²⁶ Перад слоўнікам аўтар зьмясьціў кароткі нарыс гісторыі грэцкай мовы і характарыстыку грэцкіх гукаў і літар. Цяпер Я. Пятроўскі працуе над укладаньнем вялікага нямецка-беларускага слоўніка.

У «Маленькім маскоўска-беларускім (крывіцкім) слоўнічку» Янкі Станкевіча,²²⁷ перавыдадзеным у Менску, які меркаваўся быць «апрычоным слоўнікам фразео-

ўкраінскі, беларуска-расейскі, беларуска-польскі й расейска-польска-ўкраінска-беларускі.

²²⁴**Byelorussian English Glossary** // C. G. Allen. A Manual of European Languages for Librarians. L.—NY., 1975. 803 p. P. 443—444.

²²⁵Ян Пятроўскі. **Грэцка-беларускі слоўнік** // Плятон. Выбраныя дыялёгі. Syracuse, NY., 1970. 220 с. С. 139—218: слоўнік.

²²⁶Ян Пятроўскі. **Клясычны грэцка-беларускі слоўнік**. Нанава апрацаваны. [Gainesville, Fla.:] Byelorussian Charitable Education Fund, 1983—1985.

²²⁷Я. Станкевіч (Пры ўчасьці Ант. Адамовіча). **Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразэолёгічны і прыказкаў ды прывітаньні, зычэньні і інш.** Мн., 1944. 151 с.; Я. Станкевіч (Пры ўчасьці Ант. Адамовіча). **Маленькі маскоўска-беларускі слоўнічак фразэолёгічны і прыказкаў.** **Little Russian-Whiteruthenian Phraseological dictionary.** Выд. 2. NY.: Крывіцкае Навуковае Таварыства Пранціша Скарыны. 1953. 20 с. Бібліяграфія; Я. Станкевіч (Пры ўчасьці Ант. Адамовіча). **Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразэолёгічны і прыказкаў ды прывітаньні, зычэньні і інш.** Выд. 3. Мн.: Навука і тэхніка, 1992. 77 с.

лёгічным і прыказяў», значная колькасць старонак адведзеная падрабязнаму тлумачэнню значэння спецыфічных беларускіх словаў. На прыкладах з старажытных беларускіх помнікаў, фальклёрных запісаў (дарэчы, дакладна пашпартызаваных), на параўнаньнях з польскімі й расейскімі прыкладамі аўтар паказвае правільнае й няправільнае ўжываньне беларускіх словаў. Прыводзяцца рады сэмантычных і стылістычных сынонімаў: *емя, еміна; затаўка, закраса, забел; замыкаць, зачыняць, запіраць; сенажаць, пожня, луг, лука, поплаў; прыаць, спагадаць; зычыць, жадаць; суцэльны, адзіны; краска, кветка* і г. д. Таму «Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак» можа разглядацца і як першая спроба складаньня слоўніка беларускіх сынонімаў.

Менавіта на эміграцыі зробленыя першыя крокі і ў кірунку стварэння тлумачальнага слоўніка беларускай міталёгіі. У працах Л. Гарошкі, С. Каўша, С. Хмары прыводзіцца тлумачэнне назваў міталёгічных істот, крывіцкіх багоў, паганскіх сьвятароў.²²⁸

Невялікія слоўнічкі дадаваліся да мастацкіх твораў, у іх тлумачыліся малавядомыя, састарэлыя або запазычаныя словы й выразы, удакладняўся сэнс словаў і выразяў, ужытых у спецыфічным значэнні.²²⁹

Аб'ектам спецыяльных досьледаў стала й мова Я. Купалы.²³⁰

²²⁸Леў Гарошка. *Дахрысьціянская вера нашых продкаў* // Божым Шляхам. 1956. 70—75. С. 29—35. С. 34—35: слоўнік імёнаў паганскіх Багоў з тлумачэннямі; С. Хмара. *Аб багох крывіцкіх сказы*. Першая беларуская міталёгія. Выгнаньне: Выдавецкая супалка «Белавежа», 1948. 38 с. С. 36—38: слоўнічак міталёгіі крывіцкіх багоў; Сьвятаслаў Коўш. *Русальчына бальяда*: Лягенды, апавяданьні, выбраныя рэфэраты. 1980. С. 162: слоўнік.

²²⁹Ул. Случанскі. *Драбы: Гістарычная аповесьць*. Мэльбурн, 1958. С. 268—269: слоўнік; А. Юрэвіч. *Лексычны каментар* // М. Цэлеш. Хмары над Бацькаўшчынай. НЁ., 1995. С. 263—291.

²³⁰Michael Moskalik. *Janka Kupala: der Sander des Weissruthenischen Volkstums* / Slavistische Beiträge. Band 3. München, 1961. 241 S. S. 116—153: слоўнік мовы Я. Купалы, падаюцца

Уласна гістарычных слоўнікаў на эміграцыі ня створана. Ёсьць, праўда, «Слоўнік беларускай мовы XIX ст.» А. МакМіліна,²³¹ аднак яго варта лічыць выданьнем не эмігранцкім, а хутчэй замежным. У артыкулах, прысьвечаных апісаньню старажытных беларускіх кніг, дзейнасьці выдатных дзеячаў мінуўшчыны, прыводзяцца слоўнічкі спрадвечных беларускіх словаў і выказаў, беларусізмаў у расейскай і польскай мовах, чэскіх, нямецкіх і польскіх запазычаньняў у старабеларускай мове.²³²

Жыцьцё па-за межамі бацькаўшчыны, існаваньне ўласных грамадзкіх арганізацый, рэлігійных інстытуцыяў запатрабавала стварэньня спэцыяльнай беларускай тэрміналёгіі, выданьня тэрміналягічных слоўнікаў. Перш за ўсё адчувалася патрэба ў беларускай культавай тэрміналёгіі. Выкліканае гэта было тым, што на Беларусі і ў дарэвалюцыйны, і ў савецкі час праваслаўная царква карысталася расейскай мовай, каталіцкі касьцёл — пераважна польскай. Плённая й актыўная праца Тэрміналягічнай Камісіі

пераклады ў нямецкую, часам у польскую мовы; М. Moskalik. **Janka Kupala.** München, 1959. 241 S. (Альфабэтны парадак разьмяшчэньня гнёздаў: палянізмы, з народнай творчасці, этнаграфізмы. Беларускія словы падаюцца зь нямецкім перакладам і тлумачэньнямі. Слоўнік можа разглядацца таксама як беларуска-нямецкі.)

²³¹Arnold B. McMillin. **The vocabulary of the Byelorussian literary language in the Nineteenth Century.** L., 1973. 336 p.

²³²Paul Wexler. **A historical phonology of the Belorussian language.** Carl Winter Universität Verlag, 1997. 192 p. P. 185—192: слоўнік беларускіх словаў і выказаў; Янка Садоўскі. **Лексычныя асаблівасьці Кнігі Царстваў Скарыны.** Запісы / БІНІМ. Кн. 5. Мюнхэн, 1970. С. 91—111. С. 92—107: слоўнік беларусізмаў. С. 107—111: слоўнік запазычаньняў з чэскае, нямецкае, польскае моваў; Norbert Damerau. **Russisches und Wiessrussisches bei Kurbskij / Osteuropa Inst., Freie Univ. Berlin, Slavistische Veröffentlichungen.** Band 29. Berlin, 1963. 96 S. S. 63—94: тлумачальны слоўнік беларусізмаў у Курбскага; Вітаўт Тумаш. **Беларушчына ў слоўніку (лексыка) польскае літаратурнае мовы.** Слоўнік запазычаньняў зь беларускае мовы. Рукапіс перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

Інбелкульту ў 20—30-я гг., па зразумелых прычынах, абмінула сваёй увагай гэтую моўную дзялянку. І менавіта ў галіне культываванай тэрміналогіі найбольш заўважныя здабыткі эміграцыі.²³³ Кароткія царкоўныя слоўнічкі з тлумачэннем словаў рэлігійнага ўжытку друкаваліся ў календарох і малітоўніках.²³⁴

Адначасна з распрацоўкай рэлігійнай тэрміналогіі, царкоўнымі выданнямі для забеспячэння патрэбаў царквы і беларускае супольнасці ствараліся анамастычныя (антрапанімічныя і тапанімічныя) слоўнікі.²³⁵

²³³Л. Гарошка. **Лацінска-грэцка-стараславянска-беларускі слоўнік рэлігійных тэрмінаў**. Рукапіс перахоўваецца ў архіве Беларускай Бібліятэкі і Музею імя Ф. Скарыны ў Лёндане; Л. Гарошка. **Прычыны да беларускае рэлігійнае тэрміналогіі** // Божым Шляхам. Парыж, 1948. №9. Чэрвень. С. 10—11: слоўнічак рэлігійна-звычайных тэрмінаў; **Belorussian kinship terminology [English Belorussian]** // Aspects of contemporary Belorussian. New Haven, Conn., 1955, 389 p. P. 375—377; **Паясьненні датыччыя слоў, якія знаходзяцца ў богаслужэбных кнігах** // Byelorussian Orthodox Calendar, 1962. Edited by Archimandrit Modest, Byelorussian Autocephalic Greek Orthodox Church in Melbourne, Australia. Мэльбурн, Вікторыя, Аўстралія. P. 32—34.

²³⁴**Праваслаўны малітаўнік**. Дабраславіў на выданьне 6 Лютага Году Божага 1966 Архіепіскап Васіль. НЁ., 1966. 125 с. С. 114—122: кароткі царкоўны слоўнік беларускіх царкоўных тэрмінаў; даецца паходжаньне словаў.

²³⁵**Топонімы of Lachwa and its region** // The Journal of Byelorussian Studies (L.). 1981. Vol. 5(1). P. 25. Polish-Belorussian Toponymy Dictionary; **Скарочаны пералік беларуска-славянскіх асабовых імёнаў. Жаночыя імёны** // Беларускі Праваслаўны календар на 1970 год. Кліўленд: Выданьне Епарх. Управы Сьв. БАПЦ, 1969. 169 с. С. 62—64; Ян Станкевіч. **Хрышчоныя імёны вялікалітоўскія (беларускія)** // Запісы / БІНІМ. Кн. 2. Мюнхэн, 1963. С. 95—127: слоўнік мужчынскіх імёнаў. С. 102—112: жаночыя імёны. С. 113—117: розныя формы імёнаў; **Цудадзейныя Абразы Божае Маці на Беларусі** // Беларускі Праваслаўны календар на 1970 год, Кліўленд: Епарх. Управа Сьв. БАПЦ, 1969. С. 169: слоўнік імёнаў з геаграфічнымі тлумачэннямі;

Трэба зазначыць, аўтары лексыкаграфічных працаў часам неапраўдана пашыраюць рэстар, выходзячы на межы, акрэсленыя ў назвах слоўнікаў. Так, у «Слоўнік сваяцтва» трапілі аддзяяслоўныя назоўнікі, а таксама лексэмы зь іншых сэмантычных групаў: *дзеўка, дзяцюк, запоіны, заручыны, калега, прыяцель, сябар, юнак* ды г. д.

Былі спробы стварэння спецыяльных беларускіх тэрміналогіяў. Гэтак, у часопісе «Мэдычная думка» (1950. №№2, 3) друкаваліся агульныя беларускія анатамічныя найменні, запрапанаваныя яшчэ ў 1926 г. Мэдычнай Сэкцыяй Інбелкульту, з просьбай да чытачоў падаваць свае заўвагі да гэтай тэрміналогіі. Наступна часопіс друкаваў крытычныя зацемкі й прапановы да гэтай тэрміналогіі.

Трохмоўны «Слоўнік юрыдычнай тэрміналогіі» склаў Леанід Галяк.²³⁶ Юрыст па адукацыі, ён зрабіў спробу апрацаваць беларускую юрыдычную тэрміналогію, абапіраючыся на расейскую й польскую. Слоўнік меў практычную накіраванасьць.

Зусім іншы падыход да стварэння сучаснай беларускай юрыдычнай тэрміналогіі выкарыстаў Я. Станкевіч. У прадмове да свайго слоўніка «Некаторыя праўніцкія тэрміны беларускія»²³⁷ ён пісаў:

«Заданьнем аўтара гэтага артыкулу было дасьледаваць некаторыя тэрміны праўніцкія, як і з гледзішча іх значаньня, так і з гледзішча іх беларускасьці й магчымасьці ўжываньня цяперака. Асноваю артыкулу паслужыла часьць тэрмінаў Статуту Літоўскага 1588 г. Выпісаўшы іх із перадруку гэтага Статуту ў І. Лаппы (Коўна, 1938), я прыраўнаваў іх да такіх-жа тэрмінаў дасьледаванага мною «Аль кітабу» Беларускага Музею Івана Луцкевіча ў Вільні, што было важна дзеля сучаснасьці яго із Статутам 1588 г. і народнасьці яго»

Слоўнік сваяцтва. Склаў мітрапаліт Мікалай. Таронта: Выданьне БАПЦ, 1992. 17 с.

²³⁶Слоўнік юрыдычнай тэрміналогіі. Беларуска-Расейска-Польскі. Апрацаваў Л. Галяк. 1994.

²³⁷Я. Станкевіч. **Некаторыя праўніцкія тэрміны беларускія** = **Some Legal Whiteruthenian Terms.** НЁ., 1953. 84 с.

най мовы. Гэткім парадкам побач маем традыцыйную літаратурную мову беларускую Статуту і беларускую мову народную «Аль кітабу». Адлі я прыраўнаваў выпісанія тэрміны да такіх-жа ці блізкіх да іх тэрмінаў і звычайных словаў цяперашняе беларускае мовы народнае, карыстаючыся слоўнікамі Насовічавым, Краёвым Слоўнікам Ігуменшчыны («Чэрвеншчыны») Шатэрнікавым, а Краёвым Слоўнікам Віцебшчыны Каспяровічавым, а рэдчас і сваймі запісамі».

Кансультантам Я. Станкевіча быў гісторык права прафэсар Леў Акіншэвіч. Дапаўняе тэрміналегічны тлумачальны слоўнік «Сьпісаньне расійскіх словаў, каторымі перакладзеныя беларускія».

«Беларускі слоўнік» айца Л. Гарошкі²³⁸ можа разглядацца як спроба складаньня беларускага артаграфічнага слоўніка. У рукапісе каля дваццаці тысяч слоў, яны падаюцца ў пачатковай форме без граматычных пазначэньняў і акцэнтауацыі. Зрэдку ўказваюцца сынонімы: *картопля, бульба; мільгаць, мігцець; напрамак, кірунак; начоўкі, ночвы; пакунак, клунак; палаці, палаткі; памыляцца, мыліцца; паўгодзьдзе, паўгодкі; прамаўляць, мовіць*. Пра сваю працу над слоўнікам аўтар пісаў:

«Слоўнік у мяне нешта замарудзіўся, бо вось ад пару тыдняў займаюся ў вольных хвілінах прыказкамі. Проста зь неабходнасьці прыйшлося пераклучыцца на нейкі час на гэтую працу, бо ў прыказках знаходзіцца шмат тых словаў, якіх ня раз прыходзіцца шукаць цэлымі гадзінамі. Маю найбольшы зборнік беларускіх прыказкаў Насовіча на дзье тысячы прыказкаў і іншыя драбнейшыя, ды свае зборкі — разам назьбіраецца каля шасьці тысяч. Хутка гэтую працу скончу і тады вазьмуся за даканчэньне слоўніка. Праца так чапляецца адна за другую, што чым больш працую, тым больш нарастае новых вымогаў, відаць, што ім канца ня будзе аж да самае сьмерці».²³⁹

²³⁸Л[еў] Г[арошка]. **Беларускі слоўнік**. Чужына, 1949. 391 с. [Машынапіс.] Перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

²³⁹Зь ліста да Вітаўта Тумаша ад 9.06.1950, Парыж. Захоўваецца ў архіве БІНІМу.

На жаль, праца а. Гарошкі так і засталася неза-
кончанай.

Да ліку арыгінальных лексыкаграфічных прац мож-
на аднесці слоўнічак абрэвіятур Пётры Палягошкі.²⁴⁰
У слоўнічку падрабязна тлумачацца скарочаныя назвы
ўстаноў у сыстэме ГПУ.

Першай спробай слоўніка беларускай табуяванай
мовы можа лічыцца «Слоўнічак пазаслоўнікавых слоў»,²⁴¹
выдадзены ў друкарні А. Даніловіча (больш вядомага як
паэт Янка Золак) накладам 11 асобнікаў.

Добры плён дало на эміграцыі даследаваньне бела-
рускай фразэалёгіі. На працягу гадоў газеты й часапісы
паслядоўна друкавалі падборкі вобразных беларускіх вы-
слоўяў — фразэм, устойлівых параўнаньняў, прыказак,
прымавак. Так, напрыклад, часапіс «Божым Шляхам» меў
нават спэцыяльную рубрыку «Зь беларускае народнае
мудрасьці». Аналягічныя рубрыкі былі і ў іншых пэрыё-
дыках. Беларускія народныя ўстойлівыя выслоўі ўключаліся
ў перакладныя й тлумачальныя слоўнікі й слоўнічкі.
Былі выдадзеныя адмысловыя дзвюхмоўныя слоўнікі
фразэалёгізмаў, зборнікі беларускіх прыказак і прымавак.
Прыгадайма тут ужо названы «Маленькі маскоўска-бела-
рускі (крывіцкі) слоўнічак фразэалёгічны і прыказкаў ды
прывітаньні, зычэньні і інш.» Я. Станкевіча й Ант. Ада-
мовіча, працы Л. Гарошкі,²⁴² В. Стомы,²⁴³ Л. Вітан-

²⁴⁰Пётра Палягошка. **Успаміны з жыцця пад савецкай уладай і з пабудовы Беламорскага каналу.** НЁ., 1968. С. 54—62: слоўнік.

²⁴¹Слоўнічак пазаслоўнікавых слоў. Нью Джэрсі, 1983. 16 с.

²⁴²Л. Гарошка. **Зборнік беларускіх народных прыказкаў і прымавак.** 382 с. Архіў Беларускай Бібліятэкі і Музею імя Ф. Скарыны ў Лёндане. (Зборнік меў на мэце сабраць усе беларускія прыказкі і прымаўкі. Але праца даведзена толькі да літары М. Прыказкі пададзены ў альфабэтычным парадку, без указаньня крыніц.)

²⁴³В. Стома. Дыялект Дзісьненшчыны. [Рукапіс]. Архіў БІНІМу.

Дубейкаўскага,²⁴⁴ А. Варлыгі, дзейнасьць якога заслугоўвае асобнай размовы.

Лагойшчына, адкуль паходзяць этнографы й краязнаўцы Зарыян Далэнга-Хадакоўскі (Адам Чарноцкі), Канстанцін і Яўстах Тышкевічы, дала яшчэ аднаго выдатнага дасьледніка вуснай народнай творчасці, этнографа, мовазнаўца, лексыкографа, пэдагога, выдаўца — Адама Варлыгу.

Адам Варлыга (сапраўдн. Язэп Гладкі) пакінуў па сабе вялікую навуковую спадчыну: «Для малых дзетак. Дзіцячы фальклёр» (1965), «Прыказкі Лагойшчыны» (1966), «Практычныя назіраньні над нашай жывой мовай» (1966), «Народныя казкі» ў трох кнігах (1967—1972), «Краёвы слоўнік Лагойшчыны» (1970), «Чатыры ўрачытасьці» (1970), «Дадатак да зборніка «Прыказкі Лагойшчыны» (1972), «Забабоны» (1972), выдадзеныя яшчэ за часы жыцьця ў лягеры ДП падручнікі, чытанкі. Накладам усяго ў 15 асобнікаў быў надрукаваны яшчэ адзін дадатак да «Прыказак Лагойшчыны», куды ўвайшлі прыказкі, праклёны, выслоўі з табуяванай лексыкай.²⁴⁵ І недаравальна, што імя А. Варлыгі адсутнічае ў энцыкляпэдычным даведніку «Беларуская мова», дзе ёсьць артыкулы пра В. Пашкевіч, Я. Пятроўскага й Я. Станкевіча.

Захаваўся ліст А. Варлыгі да Ю. Віцьбіча, датаваны 1967 г., у якім першы распавядае пра сваю працу над «Краёвым слоўнікам Лагойшчыны», а таксама параўноўвае яго з аналягічнай працай — «Краёвым слоўнікам Віцебшчыны» М. Касьпяровіча:

«...Я свой слоўнічак пачаў пісаць яшчэ ў 1949 г. і зьбіраў матар'ял на яго бяз мала 10 гадоў. К 1959 закончыў. Я гэты свой слоўнічак быў назваў «Характэрныя словы паўночнай Меншчыны». Я гэткай работы ніколі ня пісаў і ня

²⁴⁴Lavon Vitan-Dubiejkaŭski. **Прыказкі...** // Kviетка Vitan: Lavon Vitan-Dubiejkaŭski. NY., 1954. 40 s. S. 18—40. Слоўнікавы прынцып укладу матар'ялу. 670 прыкладаў ужываньня словаў.

²⁴⁵Адам Варлыга. **Прыказкі Лагойшчыны**. Дадатак [бязь месца й году выданьня].

бачыў іншых гэтых работ. Вось і Вас папрасіў прыслаць слоўнік Каспяровіча. Цяпер я ўпэўніўся, што я гэтак рабіў, як трэба было. Розніца толькі ў тым, што Каспяровіч пасля беларускага слова паясьняў яго расейскім словам або апісаньнем яго ў расейскай мове, а потым ставіў прыкладны сказ у беларускай мове, дзе-б гэтае слова ўжывалася. Я пасля кожнага паданага слова ў беларускай мове паясьняў яго ў апісальнай форме на беларускай мове, а пасля даваў прыкладны сказ, дзе-б ужывалася гэтае слова.

Вядома, ягоная работа была лягчэйшая ды прасьцейшая (на беларускае слова лягчэй паставіць расейскае адно слова, чымся мне будаваць апісальны сказ). Перавага тая Каспяровіча, што ён меў болей за 200 супрацоўнікаў-дапішчыкаў і 11 школаў; рэдактарамі былі выдатныя асобы Байкоў і прафэсар Эпімах-Шыпіла. А матар'ял збіраўся з цэлай акругі. У мяне супрацоўнік і рэдактар сам адзін, і абсяг збіраньня матар'ялу блізка адна вёска; ды гэты збіральнік і рэдактар, і карэктар — зношаны дзядуля з сапсутым зрокам, які чытае праз лупу.

У Каспяровіча кірунак браны на бытавыя словы, між імі шмат назваў расьлін з лацінскім азначэньнем. У мяне кірунак браны на характэрныя словы, дзе выпучваў такія словы, калі адна назва мела некалькі значэньняў. Па колькасці словаў абодвы слоўнікі (Каспяровічаў і мой) будуць блізка аднолькавыя. Я цяпер свой слоўнічак маю назваць «Краёвы слоўнік Лагойшчыны».

«Краёвы слоўнік Лагойшчыны» А. Варлыгі²⁴⁶ займае значнае месца ў беларускай лексыкаграфіі. Нягледзячы на тое, што, па словах аўтара, сюды ўвайшлі «толькі тыя словы, якія выпадкова ўсплылі на памяць, якія ён чуў змалку ад сваіх бацькоў і суседзяў»,²⁴⁷ слоўнік пакідае

²⁴⁶Adam Varlyha. *Krajovy slovník Lahojsčyny. Regional Dictionary of Lahojsk*. NY.: Zaranka, 1970. 172 p.

²⁴⁷Захаваўся рукапіс гэтага слоўніка (архіў БІНІМу) пад назвай *Asablivyja bielaruskija slovy, jakija pachodziač z vioski M. paŭnočnaj Mienščyny*, датаваны 1958 годам. У рукапісе больш за 300 старонак, звыш 8 тысяч адзінак. Манускрыпт адрозьніваецца ад публікацыі рээстрам, дэфініцыямі й ілюстрацыямі. У прадмове

ўражаньне цэласнай лексыкаграфічнай працы — ахоплівае самыя разнастайныя тэматычныя групы лексыкі дыялектнай мовы Лагойшчыны; зроблены кваліфікавана, у адпаведнасьці з навуковымі прынцыпамі складаньня лексыкаграфічных і фразэаграфічных даведнікаў. Усе словы падаюцца тут з націскам, у пачатковай форме, адзначаецца часьціна мовы, пры назоўніках паказваецца форма роднага склону, пры дзеясловах — форма прошлага часу й трываньне. Амонімы падаюцца як асобныя слоўнікавыя артыкулы. Выдзяляюцца значэньні кожнага шматзначнага слова. Да кожнага слова даецца сьціслае тлумачэньне. Кожная лексэма ілюструецца прыкладам зь беларускага фальклёру або жывой беларускай мовы, часам прыводзяцца прыклады з мастацкай літаратуры.

Як бачна, беларусамі на эміграцыі ў супрацоўніцтве з дасьледчыкамі іншых краінаў зроблена нямала ў галіне лексыкаграфіі й фразэаграфіі. Але ня ўсё зробленае ўлічана й ня ўсё стала здабыткам навуковай грамадзкасьці. Таму вялікае значэньне мае запаткаваная БІНІМам праца — складаньне поўнай бібліяграфіі беларускіх слоўнікаў, якую мяркуецца ажыцьцявіць агульнымі намаганьнямі навукоўцаў замежжа й бацькаўшчыны. Асновай гэтай працы зьяўляецца складзеная й апрацаваная Зорай і Вітаўтам Кіпелямі картатэка беларускіх лексыкаграфічных прац, выдадзеных як на эміграцыі, так і на Беларусі.

Значым, што слоўнікі на Захадзе маюць асаблівую вартасьць. Амэрыканскія дасьледчыя бібліятэкі набываюць іх без абмежаваньня. Таму яны, як і канадзкія ды заходнеэўрапейскія бібліятэкі, маюць багатыя калекцыі беларускіх слоўнікаў. У Злучаных Штатах гэта найперш Бібліятэка Кангрэсу (Ўашынгтан), Нью Ёрская Публічная, бібліятэкі Стэнфардзкага, Прынстанскага, Гарвардзкага ды іншых большых унівэрсытэтаў. Значная калекцыя беларускіх тэрміналягічных слоўнікаў у бібліятэцы Джона Крэра, у Нацыянальнай Мэдычнай Акадэміі.

да рукапісу аўтар тлумачыць свой падыход да адбору матар'ялу й ягонаю апрацоўкі.

Спадзяемся, што неўзабаве лексыкаграфічныя й фразэаграфічныя працы, створаныя на эміграцыі, стануць, як і іншыя здабыткі духовага жыцця беларусаў замежжа, часткай адзінай беларускай навукі й культуры.

IV

Пётра Татарыновіч

Пралат Яго Сьвятасьці Татарыновіч прыехаў у Рым у 1945 г. Да гэтага моманту за плячыма сьвятара (а нарадзіўся ён 2 чэрвеня 1896 г. у в. Гайнін на Случчыне) засталася вучоба ў Слуцку й Пецярбурзе, навучаньне ў сэмінарыі, дзе рэктарам на той час быў айцец Фабіян Абрантовіч, а адным з прафэсараў — айцец Андрэй Цікота; служба ў Пінску, Баранавічах, Дамачаве, Століне. Ё друкаваўся багата: публікацыі ва ўніяцкім часопісе «Дазлучэньня», віленскай пэрыёдыцы; выдаў кнігі «Сьвяты Ёзыдар Хлеббароб», «Купалье». Але бадай што толькі Рым стаўся тым месцам, дзе а. Татарыновіч змог выявіць сябе цалкам. Тут варта згадаць найперш адкрыцьцё беларускай сэкцыі Ватыканскага Радыё (спачатку перадачы йшлі раз на тыдзень, а з 70-х гг. — пяць разоў) і выдавецкую дзейнасьць а. Татарыновіча: малітоўнік «Голас Душы» (1949), «Сьвятая Эванэлія і Апостальскія Дзеі» (1954), «Лісты Сьвятых Апосталаў» (1974) і шмат іншага ў беларускай, італьянскай, ангельскай мовах. Ё, вядома, нельга абмінуць маўчаньнем выданьне часопісу «Зьніч» — выйшла 120 нумароў!

Біскуп Часлаў Сіповіч, якому мы абавязаны цікавымі біяграфічнымі зьвесткамі з жыцьця а. Татарыновіча, у нэкралёгу «Пралат Пётра Татарыновіч»²⁴⁸ згадвае:

²⁴⁸Божым Шляхам. 1979. №150. С. 16—22.

«Побач з працай у ватыканскім радыё кіпела выдавецкая дзейнасць. Перадусім загарэўся «Зьніч», які ў падзаглаўку адрэкамэндоўваў сябе як «беларуская рэлігійная часопісь». Калісьці беларускія вуніяты, пачынаючы ад Пацея, друкавалі ў Рыме свае маленькія рэчы, але ніколі яшчэ беларусы ня мелі ў Вечным Горадзе сваёй сталай часопісі! Мэтаі яе было задаволіць духоўныя патрэбы беларусаў, а ў першую чаргу — беларусаў каталікоў лацінскага абраду.

«Зьніч» — гэта нязвычайная зьява ў гісторыі беларускага друкаванага слова! І гэта ня толькі дзеля месца свайго нараджэння, але й дзеля доўгіх гадоў свайго існавання (1950—1975), а таксама й дзеля іншых абставінаў. На працягу блізу 25 гадоў адзін і той самы рэдактар і выдавец, той самы аўтар бальшыні артыкулаў, ён-жа й мастак і кальпартар! Хто-ж ня помніць ксяндза Пятра, пахіленага над невялікай машынкай, нэрвова-задуманага над падрыхтоўкай артыкулаў у «Зьніч» або наступнай радыяперадачы?! Калі-ж яго пыталі, дзе-ж рэдакцыя «Зьніча», ён паказваў на свой пісьмовы стол і казаў з усмешкай: — Тут, усё тут».

Айцец Пётра Татарыновіч памёр у 1978 г.

Кароткія звесткі пра асобу айца Пятра можна дапоўніць ягоным ліставаньнем зь Ю. Віцьбічам²⁴⁹. Ліставаньне гэтых двух беларускіх дзеячаў на эміграцыі закранае той час, калі айцец Татарыновіч пасля заканчэння Папскага інстытуту Ёсходніх Навук, абараніўшы доктарскую дысэртацыю пра Кірылу Тураўскага, распачаў у Рыме выдаваць «Зьніч» і зьбіраў матар'ялы пра беларусаў для італьянскай Энцыкляпэдыі. Ю. Віцьбіч жыў у Саўт Рывэры, дзе аднавіў свой часопіс «Шыпшына».

Айцец П. Татарыновіч — Ю. Віцьбічу (23.03.51)

Паважаны Спадар Старшыня!

Праз Вашы рукі дасылаю ўзаемныя найлепшыя Сакавіковыя пажаданьні Беларускаму Літаратурнаму Згуртаваньню «Шыпшына».

²⁴⁹Лісты друкуюцца з захаваньнем аўтарскага правапісу. Арыгіналы лістоў захоўваюцца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

№9 Вашага часопісу анадай атрымаў. Дзякую. Усяго ня ўсьпеў разгледзець. Адыж і зь перагледжанае жменькі матар’ялаў можна судзіць ужо аб тым укладзе, якім часопіс абгачае нашу літаратурную скарбніцу. Шкода толькі, што так сыціпенька патрактаваны элемент рэлігійны. Саламон псальмаў ня пісаў, а толькі бацька ягоны, Давід.

Купалу знаў асабіста, спатыкаўся часта зь ім на маёвых набажэнствах у Менску, у «Капліцы дабрачыннасьці», бываў такжа і на гарбатцы ў яго із адным ягоным прыяцелем. Было гэта ў 1918 — пачатках 1919-га году. Яшчэ Сакавіковая атмасфэра даволі жыва адчувалася. Паэт, відно было, перажываў яшчэ настрой разгрому роднай рэспублікі. Шукаў тады вышэйшага натхненьня ў рэлігіі. Выказваўся зусім веруючым. Перад цяжкой апэрацыяй сыляное кішкі спавядаўся. Веру тую на дне душы дахаваў аж да апошняй хвіліны, як відно зь верша, Вамі зацываванага, жадаў крыжа над сваёй магілай, на які пасля, устаўшы, «цень яго абапрэцца».

Бывайце!

П. Татарыновіч

Ю. Віцьбіч — айцу П. Татарыновічу (3.04.51)

Глыбокапаважаны Айцец Доктар Татарыновіч!

Вельмі ўдзячны за Вашае адказнае павіншаваньне Беларускага Літаратурнага Згуртаваньня «Шыпшына» з нашым Вялікім Нацыянальным Сьвятам.

У сувязі з №9 «Шыпшыны» Вы зусім слухна заўважылі, што Саламон псальмаў ня пісаў. Аднак у маім хатнім псалтыру значыцца: Псалом 126. Песьня ўсходу Саламона. Бяз сумніву Давід ня мог пісаць пра свайго сына. Пэўне, таму ў Айца Льва Гарошкі ў ягоным «Божым Шляхам» (адкуль я і ўзяў гэты вольны пераклад шыпшынаўцам Янкам Золакам псальма 126) ён і адзначаецца, як Псалом 126 Саламонаў. Ва ўсякім разе прыкра, што трапілася памылка, і яна тым больш недаравальная мне як рэдактару рэлігійнага часопісу ў мінулым.

А ўвогуле ў «Шыпшыне» рэлігійныя і царкоўныя матывы знайшлі пачэсны і належны адбітак. Характэрны ў гэтай галіне ўрывак з аповесьці «Як сацьмела золата найлепшае» (№1), прысьвечаны пакутам ксяндза Гераніма Вайноўскага ў

часе разбурэння бальшавікамі касьцёлу Марыі Магдалены. Магчыма, ня менш характэрна і тое, што №4 «Шыпшыны» меў магчымасьці выйсьці толькі з дапамогай Ягонае Эксцэленцыі Біскупа Слосканса, што і адзначана ў гэтым нумары. Варта зазначыць, што ніхто з нас, шыпшынаўцаў, не звяртаўся да ягонае Эксцэленцыі з просьбай аб дапамозе, тым ня менш ён сам ветліва падтрымаў нас.

Згаджаюся з Вамі, што Янка Купала быў вельмі рэлігійным. Прынамсі, ў 1940 г., калі вызнаваньне рэлігіі лічылася ў савецкай краіне злачынствам, а тым больш для пісьменьнікаў, або «інжынэраў чалавецкіх душаў», як называў іх Сталін, у Янкі Купалы на кватэры пад малюнкам возера Нарач захоўваўся Абраз Вострабрамскае Божае Маці. Мне варта было пра гэта ўспомніць у сваім «Завулку Янкі Купалы», але спадзяюся яшчэ ня раз пра яго напісаць.

Дазвольце скончыць ліст складаньнем Вам падзякі ад імя ўсіх шыпшынаўцаў за добрае слова аб «Шыпшыне», якая імкнецца стацца пажаданым госьцем у кожнай беларускай эміграцыйнай хаце.

Прашу Вашых малітваў.

З пашанай да вас

Юрка Віцьбіч

Ю. Віцьбіч — айцу П. Татарыновічу (02.05.51)

Глыбокапаважаны Айцец Доктар Татарыновіч!

Карыстаюся выпадкам, каб прыгадаць наступнае. Сёлетая наша беларуская эміграцыя мае ўрачыста адзначыць 30-годзьдзе (17 студзеня 1921 г.) ад дню сьмерці выдатнага беларускага паэты Андрэя Зязюлі (Кс. Аляксандр Астрамовіч). Калісьці я напісаў і надрукаваў аб ім вялікі артыкул, але цяпер ня маю ані рукапісу, ні тае газэты («Беларуская Газэта»), дзе артыкул быў зьмешчаны. Маю толькі, акрамя рэлігійнага гімну, яшчэ 5—6 ягоных вершаў ды фотаздымкі касьцёлу ў Абольшах, дзе ён пэўны час адпраўляў Божую службу. У адным з нумароў «Шыпшыны» за 1951 г. будзе адмысловы артыкул, прысьвечаны гэтай гадавіне. Згуртаваньне «Шыпшына» рыхтуецца наладзіць Акадэмію, якая распачнецца рэлігійным гімнам, потым будзе рэфэрат аб

жыцьці і творчасьці Андрэя Зязюлі і скончыцца дэкламацыйнай ягонай вершаў. Хочацца думаць, што 30-годзьдзе ад дня сьмерці Андрэя Зязюлі знойдзе належны адбітак на старонках Вашага высокашаноўнага часапіса «Зьніч».

Жадаю ўсяго найлепшага.

Прашу Вашых малітваў.

З пашанай да Вас Юрка Віцьбіч

Ю. Віцьбіч — айцу П. Татарыновічу (04.06.51)

Глыбокапаважаны Айцец Доктар Татарыновіч!

У сваім ветлівым лісьце, за які ўдзячны, Вы парушылі пэўныя пытаньні, на якія хочацца больш-менш падрабязна адказаць.

Прыгадаў я ў сваім папярэднім лісьце пра ўгодкі ад дня сьмерці Андрэя Зязюлі бяз усякае задняе думкі. Мне проста хацелася, як пісьменьніку, каб гэтыя ўгодкі знайшлі-б найбольш шырокі водгук у нашай беларускай прэсе на чужыне. У Менску ў ДOME Пісьменьніка, у тамтэйшых часапісах і газэтах іх не адзначаць, бо Андрэй Зязюля ёсьць ксёндз Аляксандр Астравіч. Усемагутны Бог своечасова паклікаў яго да Сябе, бо яго чакаў лёс іншых ксяндзоў, якія загінулі сьмерцю пакутнікаў у савецкіх катавальнях. Мне таму і хацелася прыгадаць Вам пра гэтыя ўгодкі, паколькі «Зьніч» не зьяўляецца спэцыфічна літаратурным часапісам, а таму ягонаму высокашаноўнаму рэдактару ніхто не закіне, калі-б ён абмінуў угодкі таго ці іншага літаратара. Між тым Андрэй Зязюля (акрамя шэрагу добрых вершаў) ёсьць яшчэ аўтарам беларускага рэлігійнага гімну, які ў канцы Божае Службы або ў часе ўрачыстых рэлігійных абыходзінаў пяюць беларусы ўсіх хрысьціянскіх веравызнаньняў.

Вось зусім іншая справа амаль ня сталася са мной. Месяц таму назад адзін суродзіч з Канады напаміну мне, што на 26 травеня 1951 г. прыпадае 25 гадавіна ад дня заснаваньня беларускага літаратурнага згуртаваньня «Узвышша». Я добра ведаў гэтую дату, бо сам зьяўляюся ўзвышэнцам, але змаганьне за кавалак штодзённага хлеба выціснула яе з галавы. Усё-ж скончылася добра. 26 травеня ў Нью-Ёрку ў «Беларускай Хатцы» адбыліся адмысловыя абыходзіны, на

якіх другі ўзвышэнец Антон Адамовіч прачытаў добры рэфэрат. Нажаль, мне не давялося прысутнічаць на гэтых абыходзінах, але там было прачытана маё ўзвышэнскае прывітаньне.

Вы закранаеце ў сваім лісьце пытаньне наконт мовы «Зьніча». Не захаваю ад Вас, што я атрымаў некалькі лістоў (з Англіі, Францыі, Канады, Нямецчыны), дзе прасілі мяне ў наступным нумары «Шыпшыны» звярнуць увагу на мову «Зьніча», але я самым рашучым чынам ад гэтага адмовіўся. Адзін з гэтых лістоў мне здаўся проста правакацыйным — ёсьць у нас палітыкі, што заўсёды і ўсюды імкнуцца да распальваньня варажнечы паміж беларусамі. Другія належаць добрым беларусам, але па-першае, я сам ня лічу сябе занадта вялікім фахоўцам у галіне нашае літаратурнае мовы, а па-другое, аніяк ня мог знайсці асаблівых заганаў у мове «Зьніча». Таму мне здаецца, што ўсё-ж і гэтым лістам бракуе аб'ектыўнасьці, а іхнім аўтарам, магчыма, менш за ўсё ходзіць аб чысьціню мовы.

Дазвольце тымчасам на гэтым скончыць ліст.

Шчыра зычу Вам усяго найлепшага.

З пашанай да Вас

Юрка Віцьбіч

Айцец П. Татарыновіч — Ю. Віцьбічу (11.06.1951)

Паважаны Спадар Рэдактар.

Дзякую за пісьмо і матар'ялы да жыцьцяпісу А. Зязюлі. Праектую ў наступным нумары (за жнівень) жменьку ўспамінаў аб ім падаць, шукаю ягонай фотаздымкі і дагэтуль ня мог знайсці, пабачым. Вершы, прысланыя, і гімн добра мне ведамыя, напамяць навет; на іх-жа вастрыў сваю нацыянальную сьведамасьць яшчэ ў Пецярбурзе. Ня ведаю, ці я паслаў Вам ягоны верш, нідзе не друкаваны дагэтуль, які ён напісаў, будучы на вакацыях у Рубяжэвічах у свайго блізкага прыяцеля кс. Тарасевіча, таксама беларуса; гэты вершык, нажал, ня ўвесь помню, але падам яго ў артыкуліку.

Вашы думкі адносна расьпятушаных «крытыкаў» мае мовы ды іхніх інтэнцыяў бадай трапныя, і астаецца Вам толькі падзякаваць, што ня сталіся інструмэнтам тэндэн-

цыйнае мальконтэнцыі. Генэза выплады яе была адразу для мяне загадкай, бо-ж на працягу 35-ці гадовай беларускай дзейнасьці я ніколі не спатыкаўся з гэткамі байкотам, а наадварот — чытачы любілі (як і сяньня любяць) маю дынаміку, слоўнік, стыль; маю багата пісем аб гэтым. Сяньня мальконтэнцыя гэта крыху й дзеля Вашых рэляцый ня ёсьць ужо для мяне тайніцай. Яна сочыцца фактычна толькі зь некалькіх мегаломанска распалітыкаваных галоваў, якім выдаецца, што на іх канчаецца ўся языкаведа й Беларусь, якія з нахабным самаўпраўствам маняцца накінуць дыктатуру свае правінцыі. Адыж нельга ўсім скакаць пад іхнюю вузкую рассохла-сіпавую дудку. Мае «наватворы», на якія так утаропліваюцца, як баран на новыя вароты, гэта годнае помачы, а не байкоту шуканьне й туга за нечым лепшым, музыкальнейшым, тэхнічна здатнейшым, гэта творчая проба, а не аподыктычнае накіданьне. Што дападзе да густу — прышчэпіцца, а чаго здаровы смак ня прыме — хай адпадае. Дый каму каго вучыць — колькі-ж найчысьцейшых беларускіх слоў выдаецца нашым панічом наватворамі! Адзін падобны «языкавед», напрыклад, як угледзеў у мяне ў Эванэліі слова «засьнітак», дык чуць ня плакаў, што ўвожу гэрэзыю. Гэткае языкаведы й самі ня ведаюць, чаго баяцца й высьцерагацца, назьбіраўшыся чужога, яны забылі сваё. Другі, напрыклад, з гэткае крытыкаў слова «сьціплы» піша ў сэнсе «дасьціпны». Трэцяму — чужым духам пахне па форме «кругасьвет», «чужасьвет», ня кажучы ўжо аб такіх аднаабразуючых два паняцьці аб нечым адным дзеля лёгкамоўнасьці, як «ідэйна-дзейны», «першапомач», «ідэйнаўдзячнасьць». Чацьвёрты аб гэткай ідэйнаўдзячнасьці па-грубіянску забыўся. На ўсё гэта можна было-б не зьвяртаць увагі, як многія здольныя языкаведы радзілі, калі-б не атручвала яно едкім дэфэтызмам чытачоў, ды ня шкодзіла праз тое газэце, якая толькі пачынае 'шчэ рабіць сабе дарогу ў народ. На паважную рэпліку слоў ды грошаў шкода, тут нешта трэ' было-б меткае ды едкае ў некалькіх мастацкіх словах. Адыж пабачым.

Бывайце!

П. Татарыновіч

Айцец П. Татарыновіч — Ю. Віцьбічу (15.10.51)

Паважаны Спадар Стукаліч.

Перад хвілінай атрымаў Ваша пісьмо. Дзякую. Выясняю, што сьпісак з кароценькімі жыцьцяпісамі пойдзе ў *Enciclopedia della Spettacolo*. А знача патрэбны сюды заслужаныя ведамыя дзеячы сцэны: аўтары (драматургі), акторы, рэгісты. Можна таксама яшчэ дадаць аўтараў лібрэтаў для опэраў, навет саміх кампазытараў опэраў, бо гэта-ж усё творства для сцэны і эстрады. Першыя, гэта знача аўтары, не канечне павінны мець надзвычайную славу, абы толькі зьяўляліся аўтарамі сцэнічных твораў, якія прыняла крытыка і практыка. Разьмер жыцьцяпісу павінен быць у кароткіх словах, але дужа зьмястоўны, каб малай колькасьцю словаў было дужа сказана, так, напрыклад, як зьмяшчаюцца тэксты для кіна.

З вашай лісты пойдзе толькі Аляхновіч, Арсеньнева, Буйло. Больш ня ведаю, хто зь іх пісаў для сцэны. Калі Вы былі ў Менску ці Віцебску, дык хіба ведаеце і выдатнейшых нашых актараў? Дайце іх сюды.

На першы агонь А і Б пайшлі: Аляхновіч, Арсеньнева, Аладаў, Багатыроў, Буйло. Ужо яны пайшлі ў рэдакцыю. Мне патрэбна вельмі ведаць: дзе й калі радзілася Арсеньнева, што яна пісала для сцэны. Як імя, дата народжанья, якія творы даў Аладаў? Дзе і калі радзіўся Багатыроў, ды якія творы, апрача «Казкі пра Мядзьведзічаў» і «Дрыгвы», напісаў ён? Наагул, прашу апісаць хутка ўсіх вышэйпададзеных дзеячаў і прыслаць. Мне дадзены тэрмін да 15.10.51, але я толькі падаў гэтых пару асоб. Чакаю інфармацыяў, можа падчас карэкты магчыма зь іх скарыстаць. Калі ласка, сьпішыцеся з другімі тамака нашымі, хай падаюць матар'ял хто каго знае. Гэта рэч вельмі паважная. Нас тут зусім патрактавалі, на маё вымаганьне, як зусім незалежную нацыю. Карысьць бяз сумніву вялікая.

Цяпер адбываўся ў Рыме ўсясьветны Кангрэс Акцыі Каталіцкай, на якім мы ўчатырох рэпрэзэнтавалі беларусаў. Беларусь нараўне зь іншымі нацыямі была друкавана на ўсіх дакумэнтах. Наагул, мы тут даволі ўжо ведамыя, цяпер і сьвет увесь будзе крыху болей аб нас ведаць.

Пісьнеце калі што-небудзь у «Зьніч», будзем удзячны. Некаторыя праваслаўныя (з Аўстраліі) прабавалі адстрашваць ад яго чытачоў, што ён вылучна каталіцкі. А фактычна пішацца так, што ўсе могуць карыстаць. Да праваслаўных дагэтуль адносіўся па-брацку. Матар'ялу нацыянальнага ня-мала, дый не найгоршы.

На гэтым канчаю, бо вельмі сьпяшаюся.

Бывайце!

П. Татарыновіч

Ю. Віцьбіч — айцу П. Татарыновічу (27.10.51)

Глыбокапаважаны Айцец Доктар Татарыновіч!

Вельмі ўдзячны за ваш ліст, які дае поўнае ўяўленьне аб тым, што беларускае патрабуецца для энцыкляпэды. Адна-часова дасылаю кароткі жыцьцяпіс Натальлі Арсеньневай, у якім прыгадваецца, што, акрамя лібрэта для опэры «Усяслаў Чарадзей», яна напісала таксама лібрэта для опэры «Лясное возера». Штосьці сцэнічнае (нажаль, ня помню, што) напісана ёю падчас лягернага жыцьця ў Нямецчыне. Таму зрабіў адпаведныя захады, каб гэтыя дадатковыя звесткі яна-б прыслала неўзабаве непасрэдна Вам. Адначасна зьвярнуўся з просьбай да кампазытара Куліковіча, якога бліжэйшымі сябрамі зьяўляліся кампазытары Аладаў і Багатыроў, — патрэбныя весткі або прась мяне, або непасрэдна Вы таксама неўзабаве атрымаеце. Акрамя ўсяго гэтага, прась некалькі дзён буду мець спатканьне з крытыкам Уладзімерам Сядурам (надась прыехаў у ЗША), які зьяўляецца аўтарам капітальнае працы па гісторыі беларускага мастацтва ўвогуле і сцэнічнага ў прыватнасьці. Упэўнены, што атрымаю ад яго шмат матар'ялу як для першых, гэтак і для іншых літараў энцыкляпэды.

Вельмі прыемна, што на Сусьветным Кангрэсе Акцыі Каталіцкай у Рыме прымаюць чынны ўдзел духовыя прадстаўнікі беларускага народу. Гэтая заява, як і прыём «Руні» ў «Рах Романа», зьяўляецца радаснай для ўсіх шчырых беларусаў незалежна ад іхняга веравызнаньня і карыснай для беларускага вызвольнага руху. Прыйдзе той сьветлы час, калі вольны беларускі народ зь цяплынёй і ўдзячнасьцю

прыгадае тую вялікую ролю, якую ў ягоным вызваленні адыгралі Сьвяты Айцец, Ватыкан, Рым.

Вы адзначаеце, што некаторыя праваслаўныя беларусы з Аўстраліі запалохваюць чытачоў тым, што часопіс «Зьніч» мае спэцыфічна каталіцкі характар. Асабіста я гэтак спэцыфікі не заўважыў, але нават калі-б яна мелася, дык у гэтым, на маю думку, няма нічога кепскага. Той ці іншы часопіс можа быць спэцыфічна каталіцкім або спэцыфічна праваслаўным, або спэцыфічна вуніацкім і, разам з тым, быць спэцыфічна беларускім. На вялікі жаль, на мой асабісты пагляд, айцец Леў зрабіў у гэтай галіне адну памылку. Маю на ўвазе адзін ягоны артыкул, дзе ён падкрэсьлівае вядучую ролю каталіцызму ў беларускім адраджэньні. На ягоную думку, Кастусь Каліноўскі, Янка Купала сталіся Нацыянальнымі Прарокамі вылучна таму, што яны былі па свайму веравызнаньню каталікамі. На мой пагляд, яны сталіся Нацыянальнымі Прарокамі таму, што, застаючыся добрымі каталікамі, яны, разам з тым, не дзялілі народ на каталікоў і праваслаўных — для іх існаваў адзіны непадзельны прыгнечаны і разам з тым вялікі народ. Калісьці адваротнае, а менавіта вядучую ролю праваслаўя ў гісторыі Беларусі спрабаваў даводзіць я як рэдактар беларускага рэлігійнага праваслаўнага часопісу «Зьвіняць Званы Сьвятой Сафіі». Гэтае зьяўляецца адной з маіх буйных памылак. Асабліва не пажадана падкрэсьліваньне вядучасьці таго ці другога веравызнаньня сёньня, калі патрабуецца маналітная еднасьць нашае эміграцыі і народу. Прыемна для мяне асабіста, што мае вышэйпрыгаданыя памылкі засталіся ў мінулым. Характэрна, што Япіскап Васіль, зь якім маю сталую лучнасьць, запрапанаваў мне рэдагаваньне рэлігійнага часопісу БАПЦ. Прыкра, што мне бракуе часу, каб рэдагаваць добры часопіс, а рэдагаваць благія нахштальт «Царкоўнага Сьветача» або зусім недалужнага «Сіла Веры» я арганічна ня ў стане.

Вельмі ўдзячны за Вашу прапанову даслаць што-небудзь у «Зьніч», лічу гэта для сябе гонарам. Таму адначасова дасылаю ўрываек з аповесьці. Калі гэты ўрываек па тых ці іншых прычынах ня зьявіцца ў друку, дык я досыць стары ўжо літаратар, каб адчуць у сувязі з гэтым тую ці іншую крыўду. Мне хочацца таксама неўзабаве прыслаць Вам народнае высокамастацкае паданьне, героем якога зьяўляецца

апошні Віцебскі і Полацкі вуніяцкі Архіепіскап Езафат
Булгак.

Дазвольце на гэтым скончыць мой занадта вялікі ліст.

Шчыра зычу Вам усяго добрага.

Прашу прыгадаць мяне ў Вашых малітвах.

З пашанай да Вас Юрка Віцьбіч

Міхась Міцкевіч
(Зь лістоў да Юркі Віцьбіча²⁵⁰)

12 кастрычніка 1954 году Ю. Віцьбіч даслаў ліст М. Міцкевічу, у якім пісаў:

«Глыбокапаважаны Спадад Міцкевіч!

Прабачце, што спакушаюся на Вашыя вольны час і добрую волю. Маю да Вас вялізную просьбу, і, перш чым перайсьці непасрэдна да яе, нават патрэбна прадмова.

Астатнім часам працую над вялікім нарысам «Плыве з-пад Сьвятое Гары Нёман», прысьвечаным паходжаньню і лёсу геаграфічных назоваў на Беларусі, паводля навуковых дадзеных і народных паданьняў. У нарысе прыгадваецца больш за 500 нашых геаграфічных назоваў — узгор’і, узвышшы, гарады, мястэчкі, паасобныя гістарычныя вёскі, вазёры, рэкі, рэчкі, гарадзішчы, замчышчы, балаты, пушчы і г. д. У сувязі з колькасьцю назоваў сталася патрэбнай і клясыфікацыя іх, як, напрыклад, — назовы гістарычнага паходжаньня (Крычаў, Тураў, Заслаўе, Барысаў, Мсьціслаўль, Князь і г. д.), ад рэкаў і вазёраў (Полацак, Віцебск, Дзьвінск, Пінск і г. д.), рэлігійнага паходжаньня (Паганаўская Гара, Пяруноў Мост, Ігумен, Духаўшчына, Мар’іна Горка і г. д.), ад людскіх прозьвішчаў (Азарычы, Баранавічы, Грыневічы, Сьвір, Радзівілмонты, Баркулабава і г. д.), ад флёры і фауны (Бера-

²⁵⁰Арыгіналы лістоў перахоўваюцца ў архіве БІНІМу.

сьце, Бабруйск, Лань і г. д.), тапаграфічныя (Гомель, Рагачоў, Стаход, Масты і г. д.), паводля выкапняў і заняткаў насельніцтва (Ляды, Буды, Рудні, Бортнікі і г. д.), рознага паходжаньня (Сорак Татары, Пружаны, Белагаловічы і г. д.).

Адначасна з тым ці іншым назовам прыгадваю гістарычныя і літаратурныя помнікі, што маюць да яго дачыненне («Пачатны Летапіс», «Слова аб палку Ігаравым», «Баркулабаўская кроніка» і г. д.), фальклёр («Запалілі стары Крычаў», «А як Воршу спакідалі», «Кепска каля Віцебска, а ля Воршы 'шчэ горшы» і г. д.), карыстаюся літаратурнымі рэмінісцэнцыямі (Янка Купала — Магілёў, Уладзімер Дубоўка — Брагін, Максім Багдановіч — Ваўкавыск і г. д.), прыгадваю выдатных беларусаў (Леў Сапега — Астроўна, Кастусь Каліноўскі — Мастаўляны, Ігнат Грынявіцкі — Грыневічы, Новая Вялейка — Цётка і г. д.). А канчаю нарыс ракой Уграй, якую расейцы называлі «Поясом Пресвятой Богородицы», і іхні назоў зразумелы, калі сустракаеш у летапісу — «Литовская рать велика зело, яко же не было от начала миру». Таму цалкам на месцы радкі нашае выдатнае паэткі:

*Мы былі і будзем крывічамі
ад хваль Угры аж на сіні Буг!*

Агульны памер каля 10 др. арк. Палова ўжо напісана і з адпаведнымі фотаздымкамі бадай падрыхтаваная да друку. Пішу ў характэрным для мяне пляне спалучэньня рацыянальнага з эмацыянальным. Хочацца, каб суродзічы яшчэ раз пераканаліся ў нязвычайнасьці і непаўторнасьці нашае Бацькаўшчыны.

Аднак прадмова, магчыма, завялікая. У мяне сталася некаторая затрымка, калі дайшоў да Стаўпеччыны. Не дапамагло мне нават і тое, што ў Саут Рыверы шмат стаўпецкіх. Даведаўся толькі, што Стоўбцы атрымалі свой назоў ад стаўбоў, слупоў, якія калісьці ў іх стаялі. Але якога паходжаньня і прызначэньня гэтыя слупы — невядома. Ці яны верставыя накшталт Кацярынінскіх слупоў? Ці яны прыгранічныя губэрнскія? Ці прыгранічныя дзяржаўныя?

Невядома таксама паходжаньне назву Мікалаеўшчыны. Ці ад царквы? Ці ад Мікалая Радзівіла? А калі апошняе, дык ад якога менавіта Мікалая Радзівіла?

Пра Мікалаеўшчыну ў мяне наступнае, канчаткова яшчэ не апрацаванае:

На мяжы Случчыны і Наваградчыны, там, дзе ў Нёман уцякае рэчка Турчанка, шырака разьляглося колішняе мястэчка, а потым сяло Мікалаеўшчына. Па адных дадзеных, назоў гэты паходзіць ад царквы ва імя сьвятога Мікалая Мірлікійскага, па другіх — ад ранейшага гаспадара мястэчка князя Мікалая Радзівіла. Сьпярша прыгадваецца, што Мікалаяў Радзівілаў мелася тры: Сіротка, Чорны і Руды, але адразу-ж засланыюць іх у сьвядомасьці два вялікія беларусы, якія паходзяць з Мікалаеўшчыны — Язэп Лёсік і Якуб Колас. Дзядзька і старэйшы за яго на два гады пляменьнік, царскі палітычны катаржанін і царскі палітычны астрожнік, народны трыбун і народны паэта. Мікалаеўшчына дала Беларусі выдатнага Язэпа Лёсіка, які пазьней сказаў сваім спадкаемцам-вучням:

«Вашыя сьвечкі запаленыя, і вы становіцеся апосталамі беларускае справы. Цяпер, як ясныя зоркі, разыйдзіцеся вы па Беларусі, каб панесьці за сабою вялікую радасьць уваскрасьня Беларусі».

І гэта тут, у Мікалаеўшчыне:

*Зьбіраўся скарб, струменіўся няспынна,
Вясёлкавым ірдзеньнем мне сьпяваў
І выхаду шукаў
У словах-вобразах, у песьнях вольнаплынных, —*

што народны паэта зьбіраў не для сябе асабіста, а

*Для вас, душою чулых,
як доўг, як дар,
Дае пясняр.*

Ветліва прашу Вашых заўвагаў наконт гэтага ўрыўку, як і Вашых адказаў на парушаныя вышэй пытаньні.

Адначасна прашу даслаць мне сучасны адрас «Беларуса». Мне хочацца ў бліжэйшым часе даслаць туды ўрывац з свайго нарысу.

Шчыра зычу ўсяго добрага. З пашанай да Вас

Юрка Віцьбіч».

Міцкевіч адгукнуўся вялікім, дэталёвым і вельмі прыязным лістом. Так пачалося іхняе ліставаньне, якое цягнулася амаль два дзесяцігодзьдзі. Афіцыйныя звароты — «Спадар Міцкевіч», «Спадар Віцьбіч», «Спадар Стукаліч» зь цягам часу замяніліся іншымі — паважнымі, даверлівымі і цёплымі: «Дарагі Дзядзька Міцкевіч», «Даражэнькі Юры». У Віцьбіча зварот *дзядзька* быў самай высокай адзнакай шанаваньня: так ён называў толькі Купалу, Коласа, Бядулю...

Праз гады дзяліліся асабістым, абмяркоўвалі праблемы жыцця на Бацькаўшчыне і няпростага эмігранцкага існаваньня, радаваліся ўдачам адзін аднаго. Віцьбіч падрабязна расказваў аб творчых плянах і зь вялікаю ўвагаю ставіўся да крытычных заўваг Міцкевіча, хаця не заўсёды і згаджаўся. Часта не супадалі іхнія ацэнкі людзей і падзеяў. У лістах Міцкевіч запальчывы, бескампрамісны, ягонья ацэнкі вострыя, катэгарычныя. Віцьбіч, наадварот, на дзіва памяркоўны, разважлівы:

«Даруйце за асабістае. За часы вайны Якуб Колас у адным з сваіх лістоў («Полымя» №8 за 1962 год) асудзіў мяне да страшэннае кары, але я ня крыўджуся за гэтае й ня злююся, крыў Божа, на яго. Ладне часу мне давалося пражыць пад ленынска-сталінскім сонцам, каб да ўсяго рашуча, што напісана на мой адрас, ставіцца, як ад душы ды сэрца сказанага» (зь ліста Ю. Віцьбіча да М. Міцкевіча ад 13 лютага 1966 г.).

Адна з скразных тэмаў у іхнім ліставаньні, пісьменьніка Віцьбіча і рэдактара «Беларуса» Міцкевіча, — беларуская мова. Пасьлядоўнік Тарашкевіча, Міхась Міцкевіч не цярпеў аніякай адвольнасьці ў мове, што, на ягоную думку, асабліва ўласьцівае было Янку і Станіславу Станкевічам. Віцьбіч згаджаўся са сваім рэспандэнтам, але даводзіў права кожнага літаратара на адметны, аднаму яму ўласьцівы стыль. У лісьце ад 26 сьнежня 1954 г. ён напаўжартам пісаў:

«Ад Спадара Адамовіча ведаю пра Вашыя асабістыя высылкі ў рэдагаваньні і выданьні гэтага нумару. Прыемна адзначыць, што нумар атрымаўся годным гэтых высылкаў —

цікавым, зьмястоўным, сваеасаблівым. Разам з тым, разумею Вашае частковае незадавальненне з праўкі мовы. Калі нашымі аўтарытэтамі ў галіне граматыкі застаюцца Тарашкевіч і Лёсікі, то ў галіне літаратурнай мовы ёсць Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Цішка Гартны, Зьмітрок Бядуля, Уладзімер Дубоўка, Кузьма Чорны, Власт, Максім Гарэцкі, Міхась Зарэцкі і іншыя добрыя майстры, што з пашанай заўсёды ставіліся да нашае багатае жывое народнае мовы. Але-ж таксама літаратура — гэта ня кветнік, які аж іскрыцца ад рознакаляровых кветкаў. У гэтым сэнсе я, грэшны чалавек, люблю кветкі. Паэты — гэта ня птушкі, зь якіх кожная мае свой рэпэртуар, і ў нас, на Бацькаўшчыне, паводля народнае прыказкі, «што ні дрэва, дык капэля». Таму даўно ўжо трэба падагнаць мову і стыль паасобных нашых літаратураў пад мову і стыль каго-небудзь адмыслова хіратанізаванага, або нават кананізаванага, надаўшы яму яшчэ ў дадатак права вэта. Партызанка тут недапушчальная. Я жартую — даруйце».

У лістах М. Міцкевіч закранаў таксама пытаньні рэлігіі, дзейнасьці Беларускай Аўтакефальнай Царквы, праблемы перакладазнаўства, што цікавіла яго як аўтара шматлікіх перакладаў кананічных тэкстаў, прынятых да ўжытку ў цэрквах БАПЦ. Сёньня, праз гады, у іншых гістарычных умовах, і навуковыя, і творчыя высілкі эмігрантаў, і гарачая палеміка, і напоўненае думкамі пра Бацькаўшчыну ліставаньне ўспрымаюцца па-іншаму. Ня толькі як сьведчаньне гісторыі, колькі — і ў гэтым асаблівая каштоўнасьць — надзённы, актуальны матар'ял. Матар'ял для роздуму, для дзеяньня — на будучыню.

Ліставаньне М. Міцкевіча й Ю. Віцьбіча захоўваецца ў архіве БІНІМу. Тут друкуецца тая частка лістоў, што мае цікавасьць для дасьледнікаў жыцьця й творчасці М. Міцкевіча, Я. Коласа, іхнае сям'і, гісторыі Стаўпеччыны.

Нажаль, я не магу падаць у парушанай Вамі справе канкрэтных правяраных фактаў. Падам праўдападобныя ведамкі ды свае прыпушчэнні.

У Стоўбцах, а, між іншым, справядлівей у Стаўбцох, былі дзве праваслаўныя царквы — Белая й Жоўтая, паводля вонкавай афарбоўкі сьцен. Гісторыі іх я ня ведаю. Адна з іх — Белая — была забраная палякамі пад касьцёл. Ці яна была некалі касьцёлам, таксама ня ведаю. Знаёмы настаўнік перадаваў мне, што ў Белаі царкве была царкоўная кроніка, у якой апісвалася гісторыя Стаўбцоў. Паводля гэтае кронікі назва Стоўбцы (ці Стаўбцы) паходзіць ад гранічных слупоў (ці стаўбцоў) між уладаньнямі Радзівілаў і ці то Тышкевічаў ці іншых магнатаў, не памятаю. З гэтага вынікае, што пабудова Стаўбцоў адносіцца да часу, калі магнаты былі поўнымі гаспадарамі належачай ім тэрыторыі. Думаю, што гэта была пара росквіту Вялікага Княства Літоўскага. Кроніка падае, што ў Стаўбцох была вялікая прыстань. Меліся склады збожжа, лёну, льнянога сям'я і іншых тавараў. Кроніка падае, як вялікае няшчасьце для Стаўбцоў, пажар, у часе якога Стаўбцы выгарэлі, пагарэлі і склады на прыстані. Усё гэта адносіцца да часоў досыць даўных.

Ня чытаўшы кронікі, нельга сьцьвердзіць, якая праўдзівая назва: Стаўбцы (з націскам на «ы») ці Стоўбцы. Моўныя азнакі прамаўляюць за тое, што праўдзівая назва — Стаўбцы. Так іх называюць яшчэ й цяпер шмат хто з ваколіц Стаўбцоў, а таксама і з далейшых. Калі-б выводзіць назву ад «стоўп», дык яна павінна-б быць трохі іншая, а прыметнік ад гэтага слова, пэўне, меў-бы націск на першым складзе. Тымчасам ніхто, апрача расейцаў, ня кажа «Стол(ў)пецкі», а ўсе кажуць «Стаўпецкі». І мімаволі ўзьнікае думка, што назва мястэчка паходзіць ад слова «стаўпец», а ў множным ліку «стаўпцы». Гэта чыста беларускае слова, не пашырана па ўсёй Беларусі, а можа, выйшла з ужытку. У Стаўпецчыне яно й цяпер шырока ўжываецца. Стаўпец — гэта кантовы (пераважна, бо можа быць і круглы) драўляны брусок, з прабітымі навывлет дзіркамі, у якія ўсаджваюцца меншыя драўляныя часткі. Напрыклад, у граблях у стаўпец усаджваюцца зубы. Стаўпцом могуць зваць і вялікі драўляны

брус з усаджанымі меншымі брускамі ці круглякамі. Магчыма, што тыя гранічныя знакі ці загародкі мелі форму стаўпцоў і, можа, так зваліся. Гэта маё прыпушчэнне, бо ніяк ня вязуцца словы «Стаўпец», «Стаўпецкі» із словамі «стоўп», «слуп». Дзе стаялі тыя гранічныя знакі, — няведама, магчыма, пры Нёмане. Відавочна, Нёман у даўныя часы быў багаты вадою. Цяпер блізка каля Стаўбцоў у Нёман уплываюць чатыры маленькія рачулки. З левага боку — адна, што цячэ праз Новы Сьвержань, другая, што цячэ праз Стары Сьвержань. З правага боку — адна з боку Задвор'я (вёскі) і другая крыху вышэй, прыблізна насупраць Новага Сьвержання. Аб гэтай астатняй у «Новай Зямлі» Коласа гаворыцца: «Цякла там з лесу невялічка травой зарослая крынічка». Яна выбіваецца з зямлі ў старым яловым лесе, а далей угару цягнецца вёрст на 6—7 «Гаралавічаў Лужок». Няма сумліву, што гэты лужок зьяўляецца месцам досыць значнае калісь рэчкі. Пры дарозе між Стаўбцамі і Мікалаеўшчынай, дзе яна пераходзіць праз гэты лужок, да астатняга часу сядзелі палі, на якіх быў некалі млын. І мясцовасьць гэтая завецца «Млыновішчы». Народнае паданьне гаворыць, што цякла тут, праз яе, прыгожая рэчка. Аднойчы ў ёй затануў сын якойсь жанчыны — ведзьмы, і яна пракляла рэчку — рэчка зьнікла. Ёсьць цьмяныя паданьні, што па рэчцы хадзілі віціны й забіралі тавары (пераважна збожжа й льняное семя), якія падвозіліся з ваколіц Негарэлага й Койданава. Пацьверджаньнем гэтага зьяўляецца факт, аб якім гаварыў дзядзька Антось (што ў «Новай Зямлі»). Калі ён быў пастушком, дык у лужку былі досыць нізкія лугавіны, дзе рос лопух. Улетку пастушкі ў глыбшай лугавіне капалі яму, каб сабраць вады для кароваў, і выкапалі кульбу ад віціны. Каля 1930 году лужок зноў быў заліты вадою, а пасярэдзіне вызначалася няшырокае, у мэтраў два, рачное карыта, па якім шпарка бегла вада. Вада ў карытцы ня месьцілася, наступала на лес, лес пасыхаў. Як яно ёсьць цяпер, ня ведаю.

Гаворачы аб Стаўпцох і Стаўпеччыне нельга прамінуць мястэчка Новага Сьвержання, пры якім некалі былі два манастыры (так падае «Памятная кніжка Мінскай губэрні»), і вёскі Стары Сьвержань, якая, з самой назвы відаць, старэйшая за Новы Сьвержань, і будова Новага Сьвержання сягае,

здаецца, трынацатага веку. Абедзьве мясцовасьці — з левага боку Нёманскай даліны.

Сьцьверджаньне некаторых расійцаў, што Стоўпцы вырасьлі пасьяля правядзеньня Маскоўска-Брэскае чыгункі — звычайная чмута.

Мікалаеўшчына знаходзіцца ў вялікай дузе, што ўтворана Нёманам, пачынаючы прыблізна ад вёскі Сьверынава і канчаючы Стаўпцамі. Стаіць на правым беразе. Вышэй вёскі Нёман падмывае досыць высокі пясчаны бераг. Зусім нядаўна вада вымывала чалавечыя чарапы-галовы й часткі стрэльбаў. Кажуць, у Швэцкую вайну тут быў бой, але зноў-жа дакладных дадзеных няма. Таксама вусныя паданьні перадаюць, што ў Мікалаеўшчыне праз усю Нёманскую даліну быў збудаваны мост, які быў спалены ў Швэцкую вайну. Падобна, што мясцовасьць была моцна зруйнаваная. Ёсьць паданьне, што ў Мікалаеўшчыне і Арцохох (вёска на поўнач ад Мікалаеўшчыны) засталіся толькі вол і карова. Гэтаю цягавою сілаю людзі пачыналі нанова гаспадарыць. Самі людзі хаваліся, як і ў астатнія войны, па лясох.

Мікалаеўшчыну пабудаваў князь Радзівіл Чорны, так падае «Памятная кніжка Мінскай губэрніі». Расплянавана была, як кожнае беларускае мястэчка, з рынкам пасярэдзіне. Рынку ніхто ня памятае, а вольнае месца пасярод вёскі звалі «Грудок». Калісь цэлую вуліцу займалі татары, і звалася яна «Татарская». У нашыя часы гэтай вуліцы ня было. Ё цікава, што ніякага сьледу па татарах не асталася: ні паасобных жыхароў, ні знаку па выглядзе мікалаеўцаў.

У канцы падам, што ў лесе пры Нёманскай даліне (з правага боку) знаходзіцца і лясьнікова пасада «Альбуць» (у «Новай Зямлі» — «Парэчча»), дзе прайшло дзяцінства Коласа. Ад Новага Сьвержана па простае лініі гэта было-б вёрст 3, а ад Стаўпцоў прыблізна 4. Новы Сьвержань у Коласавай «У палескай глушы» («У глыбі Палесься») успамінаецца пад назваю Панямонь.

Яшчэ аб Нёмане. Сьвятая Гара, падобна, ня ў самым пачатку Нёмана. Плытнікі казалі, што сам Нёман выходзіць дзесь на нізіне, з-пад карча, мусіць, альховага. Калі ня мыляюся, Сьвятая Гара знаходзіцца ў месцы, дзе шматлікія малыя рэчкі твораць ужо самастойны і паўнапраўны Нёман.

Для назвы Вашага твору, думаю, гэта нічога не перашкаджае.

Адносна Мікалаеўшчыны трэба сказаць, што некалі, падобна ў часы польскіх уплываў, кажуць, яе звалі «Пэрлово Място» і звалі, пэўна, палякі. Гэта я чуў ад нашых мікалаеўцаў. Гэта мяне дзівіла, чаму такая назва. [...]

15 лістапада 1954

Другое Вашае пісьмо я атрымаў і з цікавасцю прачытаў. Вашыя заўвагі адносна назваў геаграфічных і наагул усё пісьмо. Нябожчык Равенскі аднойчы мне расказваў аб эпизодзе з Коласам.²⁵¹ Гэта ў яго быў успамін з сэмінарскага

²⁵¹Зь ліста Ю. Віцьбіча да М. М. Мішкевіча ад 1.11.1954:

«Дазвольце цяпер і перайсьці да Якуба Коласа, паколькі Вы некалькі прыгадваеце пра яго ў сваім лісьце, як неаднойчы прыгадваецца ён у маім нарысе. З Якубам Коласам, або з дзядзькам Якубам Коласам, як мы, маладзейшыя, тытулявалі старэйшых, мне неаднойчы даводзілася сустракацца і ў больш-менш афіцыйных абставінах і разам па грыбы хадзіць, бо жыў адно лета разам з акторамі Віцебскага тэатру бадай побач з ягонай дачай. Аднак найбольшае ўражаньне аб Якубе Коласе ў мяне спакінула апавяданьне, пачутае мной ад Сьвятое Памяці незабытнага Міколы Равенскага, з якім, між іншым, мне давялося ў Нямецчыне разам працаваць і ў баўэраў, і на тартаку.

Аднойчы ўвечары ў Менску Уладзімер Дубоўка і Мікола Равенскі, выдатныя паэта і кампазытар, вырашылі па адной пільнай справе наведаць Якуба Коласа. Дайшоўшы да ягонае хаты, яны пабачылі, што дзьверы на вуліцу адчыненыя. Яны ўвайшлі ў першы пакой, потым у другі, нікога не сустракаючы, і нарэшце пачулі скрыпку і сьпяваньне. У паўзмрочным пакою стаяў сьпіной да тых, што ўвайшлі, Якуб Колас і пад скрыпку ўпаўголос паяў:

*Колесницагонителя фараона погрузи,
Чудотворяй иногда моисейский жезл...*

Заўважыўшы Дубоўку і Равенскага, Якуб Колас спалохаўся і сказаў: «Як вы няўпрыцям увайшлі. Вы нічога ня бачылі і ня чулі. Добра?»

жыцця. Трэба сказаць, што Колас у маладыя гады быў скалечаны рэлігійшчынай (да калецтва я не залічаю сьпеву «Колесніцагонителя фараона погрузи...»), а ў сталасьці — бальшавізмам, не канчальна, але праявіць сябе нармальным Коласам ён ужо ня можа, бо ў варунках бальшавіцкае катаргі прыйдзеца яму кончыць жыццё. [...]

20 сьнежня 1954

Хацеў я Вам напісаць адразу па атрыманьні Вашага пісьма, але так неяк сыягнулася. Прызнацца, быў заклапаны моцна, бо на мне ляглі большыя клопаты з выданьнем «Беларуса». Дзеля таго, што грошы зьбіраюцца вельмі паволі (а ў гэтым найбольш пашкодзіў папярэдні нумар «Беларуса»), дык сыягнулі да Каляд. Цяпер ужо надрукаваны №4(50), неўзабаве Вы атрымаеце. Усе хібы, недахопы й незадаволенні аўтараў зьмешчаных і нязьмешчаных артыкулаў прыму на сябе.

Ваш нарыс зьмешчаны. Паправак у ім ня было, за выключэньнем граматычных ці можа стылістычных (вельмі мала), бо матарыял у большасьці быў прагледжан Адамовічам. Я ня ўва ўсіх выпадках задаволены яго папраўкамі, аднак-жа ў бязумоўна пераважаючай большасьці лічу іх адпаведнымі. Таму лічу, што карысна даць яму матарыялы на перагляд стылістычны (асабліва з боку чысьціні мовы).

Пэўне-ж, уцьвяджаюся ў думцы, што й рэдактару, ролю якога выконваў я, трэба прылажыць руку вальней да шмат якіх матарыялаў, бо падаюцца яны часам зусім ацеслівыя. А ў гэтым нумары я быў можа залішне асьцярожны. Хоць трэба сказаць аднак, што асьцярожнасьць, бадай, карысьнейшая, як вольнасьць.

А Вам дзякую за прысланы матарыял ды яшчэ прашу. [...] Наступны нумар «Беларуса», мусіць, ня ўдасца выдаць у наступным месяцы, але праз месяц пастараюся выдаць, не аглядаючыся на недахоп сродкаў.

Гэта і ёсьць жывы, запраўдны, сучасны Якуб Колас, дзядзька Якуб Колас».

11 лютага 1955

[...] Між іншага, я купіў сем тамоў твораў Коласа. Ад іх яшчэ й цяпер горка на сэрцы. Усё-ж, напісаў ён у астатнія часы дык напісаў! Хоць пашлі яму пісьмо. Выглядае, што ўжо піша хвалебныя оды самахоць. Цяжка будзе абмыць і па сьмерці. І міма ўсяго гэтага навет з (вельмі, праўда, рэдкіх) астатніх твораў прабіваецца часам незадаволенне, і я пэвен, што ён бальшавікоў ненавідзіць. Ось шатанскі подступ! Напіся сьлёз ды крычы, што «Піва, мёд і віно ў нас ёсьць!..» [...]

8 красавіка 1955

Я хачу Вам падаць думку ці папытацца ў Вас пра гістарычна-эканамічныя ну й геаграфічныя дадзеныя заняпалых, ці справядлівей, зруйнаваных местаў на Беларусі. Было-б цікава напісаць працу ўжо больш навуковага характару пад назовам, напрыклад: «Зруйнаваныя месцы на Беларусі», куды ўвайшлі-б паасобныя нарысы пра заняпалыя месцы. Ня ведаю, ці такая праца будзе адпавядаць характару Вашага таленту, але мне здаецца, што Вы маглі-б яе выканаць. Думаецца мне, што яна Вам была-б няцяжкая, што Вы маеце шмат фактычных дадзеных, адным словам, веды аб гэтым і матарыялы. Пэўне-ж, я магу і памыляцца, бо гэта мне толькі думаецца. Але праца гэтая была-б і цікавая і карысная для нас саміх і з прапагандовага гледжаньня. Будзьце ласкавы, адкажэце, як Вы глядзіце на закранутую справу. [...]

7 травеня 1955

[...] Калі Вы маеце ахвоту, лепшую да напісаньня артыкулаў аб пагроме нацдэмаў, дык тым лепш. Пэўне, гэтая тэма для газеты будзе больш актуальнаю. Іншая рэч — яна будзе і больш цяжкаю, бо вымагае дакладнасьці і, магчыма, таксама будзе выйходзіць з рамак больш улюбёнага спосабу Вашага пісьма. Але гэта, зноў-жа, няхай Вашая галава турбуецца. А тэма, бязумоўна, паважная й пажаданая ў газэце. Калі можаце, — прысьпешце дасылку. [...]

[...] Некалі мой старэйшы брат Уладзімер (памёр у жніўні 1954 году) расказваў, як жылі на адзінотнай лясьніковай пасадзе і як старэйшыя сьвяточнымі часамі ездзілі ў родную вёску Мікалаеўшчыну, а прыехаўшы, раскавалі вясковыя навіны: хто памёр, хто нарадзіўся, хто ажаніўся. Коласу — будучаму — было гадоў тры ці чатыры. Ніхто не заўважаў, што ён, лежачы на палку пад коўдраю, уважна прыслухоўваецца да размовы. Раптам ён выскачыў з-пад коўдры ды, скочыўшы з палка на зямлю, бяз портчак, у аднэй кашулі, важна заявіў:

— Тата! А я ведаю, нашто людзі жэняцца.

І пакуль бацька мог схамянуцца, як зарэагаваць на такую заяву, ён і пацьвердзіў з усёю важнасьцю:

— Аб дзеці рабіць! (Яшчэ ня мог вымавіць «каб».)

Тады ўжо зарабіў паса па голай ды зноў пашыўся пад коўдру. [...]

4 чэрвеня 1965

[...] Вось пра фэльетон «Га?» скажу з усяе шчырасьці, што я ня пісаў-бы гэтак. Што праўда, я заўсёды кажу, што з бальшавікамі трэба змагацца іх-жа спосабамі, але, нажаль, мы на гэта сілы ня маем. Бо спосаб гэты — даўбешка, іначай іх нічым ня проймеш. Але шануючы самага сябе (а ў дадзеным выпадку — Вас), я пісаў-бы ў пашкадавальна-саркастычным тоне, ані ня паказваючы, што мяне іх пісаніна злосьціць ці прычыняе нейкае мацнейшае незадавальненьне. Мне прыгадваецца адзін фэльетон Адамовіча на Вас, калі Вы выдавалі «Шыпшыну», ён там эквілібрыстыкай слоў, часта-густа непрызвайтых, хацеў зьняславіць асобу Віцьбіча, але выглядала зусім наадварот: цень клаўся не на тую асобу, да якой словы скіроўваліся, а на тую, якая іх пасылала. Праўда, тут параўноўваньне ня зусім дарэчы, аднак, лепш утрымлівацца ў спакоі, раўнавазе, а на іх глядзець, як на няшчасных. Можна нават сярод іх ёсьць асобы, якія робяць гэтую работу (пісаніну ў «Голасе Радзімы») плачучы. [...]

Ці Вы ня чыталі рамана Уладзімера Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім» — прысьвячэньне сваёй маці? [...] Раман, не чапаючы бальшавікоў, становіць сабой катэгарыч-

ную й абсалютную супрацьлежнасьць бальшавізму. А наагул, шмат рэчаў, зьмяшчаных у «Полымі», мяне цешаць.

Гэта я прыпомніў з увагі на А. «Сёе-тое», праўда, такое «Сёе-тое», што я выкінуў сам на сьметнік, карэктуючы другі, па аднаўленьні, нумар «Беларуса». Там А., нападаючы на Глебку, пісаў прыблізна так: «Цяпер Глебка брэша, дагаджаючы сваім хлебадаўцам, так, як рабіў раней Колас... А ўся пісаніна падсавецкіх бэсэсэраўскіх пісакаў пойдзе на сьметнік з часам»... Я тады ім — Тумашу і Стасю — сказаў, што А. пісаніна пойдзе на сьметнік, гэта для мяне ясна, а раўнаць пад адну маглоўку ўсё, што выдаецца ў Менску, — гэта горш чым дурота, бо мы становімся дзеля гэтага перад тымі людзьмі на Бацькаўшчыне запраўды ў паганым сьвятле. [...]

Ну, але годзе грашыць абгаворамі: у мяне натура такая, што гавару часта пра кепскае, бо калі што добрае, дык яно й так добрае, і яно лагодна ляжыць, а кепскае тырчыць.

3 сьнежня 1965

[...] Усё-ж, калі Беларусі суджана будзе мець нейкую самастойнасьць, дык надзея на тых людзей, што на Бацькаўшчыне. Цяжка й там, але добрыя людзі ёсьць. Між іншым, у №10 «Полымя» ёсьць артыкул Міколы Прашковіча пра Францішка Скарыну. Там ён ужо піша так, як і трэба: што Беларусь была праваднічай культуры ў Маскоўшчыну; прыводзіцца спасылка на В. К. Лукомскага — ягоную працу парасейску, — што Ёван Фёдараў быў таксама беларус і што імя Георгі, так як і Тумаш цьвердзіць, гэта ня імя, а памылковы пераклад лацінскага egregius — паважаны. Адным словам, адважваюцца пісаць тое, на што Масква сярдзіта чмыхае. [...]

(бяз даты)

[...] А «Лонву» я яшчэ прачытаў, як Вы пра яе ўспомнілі. Ё з усіх пэрсанажаў найбольш уразіў адзін. Ён хоць і конь калгасны Смык, але як-жа ён пададзены ў аповесьці! Можа я трохі перабольшаў, але так — ён пастаўлены ў рад пэрсанажаў, ды як пастаўлены! Які-ж гэта страшэнны асуд калгасу і ўсяму жыцьцёваму тагачаснаму парадку! [...]

4 студзеня 1966

Захацелася напісаць Вам пісьмо пад уражаньнем прачытанай «Беларускай Думкі» №8. Трэба сказаць, што я жычліва браў яе ў рукі, навет думаў часамі штось і падаць да друку, бо, прызнацца, цяперашні «Беларус», а яшчэ горш — ягоны рэдактар, мне не падабаюцца. Нажаль, «Думка» не пацешыла. Асабліва ўразіў верш Клішэвіча «Не пазнаю я вас, суродзічы мае». Шчыра кажу, мне проста захацелася папытацца ў людзей, як яны глядзяць на гэта. Бо я йначай не магу глядзець на гэты верш, як на нацыянальную пакасыць. Там, сказаць-бы так, і дзяяч, і «глядач», і нарэшце ўсе абляяны, апэцканы (пэўне-ж, у вершы), і ў канцы «Глядзяць, як псы, адзін другому ў вочы».

Некалі я ад людзей чуў, што Клішэвіч, калі быў яшчэ тут, не хацеў пасылаць у беларускую школку дзяцей, каб «не іспортыць языка». Гэта мне прыпомнілася таму, што такія вершы могуць пісаць толькі выканчаныя рэнегаты, а прымаць да друку — бязыздэйныя рэдактары. [...]

13 красавіка 1967

[...] Мне не падабаецца ўжо тое, што некаторыя людзі, лічачы сябе «шматведамі», лёгка хапаюцца за кваліфікацыі і ацэны людзей ды іх учынкаў. І мне здаецца, што гэтая акалічнасьць спрычынілася да напісаньня ліста «Ня вам беларусамі звацца». Хутчэй за ўсё выклікала яго Стасева «калупаньне» ў падсавецкай літаратуры й вышукваньне там антысавецкіх элемэнтаў.

Каторы з памянёных у Вашым лісьце пісьменьнікаў больш служыць бальшавіком — Бог зь імі. Танк таксама аддаваў бальшавізмам яшчэ ў Заходняй Беларусі. Аднак шчыра скажу Вам, што Ваш ліст да Станкевіча чытаў з задаваленьнем. Броўкі я ня ведаю. Але калі я прачытаў яго прамову, якую ён рыгнуў на XXVI зьездзе КПБ, дык яна выклікала толькі агідлівасьць да гэтага чалавека. Да яго слоў: «Ну й чаго вартыя гэтыя разважаньні аб агульначалавечым гуманізме?» — так і просіцца падставіць паперадзе: «Гы-гы-гы!» Там было шмат прамоваў розных партыйцаў. Але такой вольгарнай, бруднай, крывяжэрчай і падхалімскай не сказаў ніхто, як старшыня Саюзу Пісьменьнікаў. Пэўне, бальшыня

пісьменьнікаў адчула на сабе ганьбу ад гэтай мовы. Іншая рэч, ці гэта спрычынілася да яго дэградацыі? І ці пісьменьнікі могуць рабіць уплыў на партыйных босаў? А зьмена старшыняў адбылася зверху. Хутчэй можна меркаваць, што Броўка выклікаў незадаволенне сваіх босаў абаронаю Быкава, на якую ён усё-ж уздабыўся. Дык цяжка й рызыкаўна катэгарычна цвёрдзіць так ці сяк. А «калупаньне» Стасевае ў падсавецкай літаратуры лічу наагул шкодным, як для тамтэйшых пісьменьнікаў, так і для нас, эмігрантаў, бо яно будзе выклікаць у лепшых падсавецкіх людзей толькі злосьць на эмігрантаў. [...]

А на «гасыцінец» і «падарунак» я ўтаропіўся. «Гасыцінец» будзе лепш за «падарунак»: *Прывязе тата гасыцінца... Яна атрымала гасыцінца — чырвоную хустку...* Сказаць: *Каралі прывязьлі Дзіцятку гасыцінца* — нядобра, але нядобра й «падарунак», і, мусіць, трэба сказаць «дары». Часамі ўжываем «падарунак», дзе можна сказаць «узнагарода». А вось у сказе: *У дзень свайго шасьцідзсяцігодзьдзя Стась атрымаў залаты гадзіннік* бадай лепш будзе сказаць «падарунак», а можа проста «дарунак». Мне здаецца, гэтае «па» прычапілася да нашае мовы нядаўна. Мне яно яшчэ рэжа вуха.

15 травеня 1967

Атрымаў ад Вас ліст з дадаткамі. Адзін з гэтых лістоў учора прачытаў у «Новом Русском Слове», пра які Вы думалі, што яго не надрукуюць. Расейскім патрыётам з імперыялістычнай «зарядкой» ён моцна не спадабаецца. А гэты артыкул добры і з таго ўзгляду, што паказвае пагляд расейскага цара ды наагул — расейцаў на нашыя гарады, як на чужыя ім. І аспрэчвацца расейцам тут будзе цяжка.

Тое, што Вы залічаеце мяне да знаўцаў мовы, хоць і ня ганьба, але, можа, ня зусім праўда. Нажаль, у нас тут няма знаўцаў нашае мовы. Адамовіч, пэўне, ведае мову найлепш. Але некаторыя засьцярогі ёсьць і да яго. Трэба адцеміць, што Адамовіч удаўся ў бок крытыкі, публіцыстыкі, а сьцісла з філялёгіяй мае менш дачынення. А лепшае за ім тое, што вучыўся ў сваіх вучэльнях. Гэтага нельга сказаць пра тых, хто вучыўся ў Заходняй Беларусі. Там у гімназіях з моваю было так, як цяпер вось у Стася ці Янкі Станкевічаў. У іх

пагляд на пэўныя моўныя зьявішчы вырабляецца ў кожным часе залежна ад таго, як тады нешта падзьме ў галаву. Яны ставяць сябе вышэй Тарашкевіча. Але, як відаць, не патурбаваліся добра разгледзець Тарашкевічаву граматыку і хіляюць паводля сваіх «думніцаў». А граматыка Тарашкевіча абгрунтавана добра. І яго дарадцы Карскі й Шахматаў былі «крышку» лепшымі знаўцамі мовы за Станкевічаў. Дык ня дзіва, што, «папраўляючы» граматыку, Станкевічы проста псууюць яе.

Мне-ж і Гладкаму бракуе вышэйшае філялягічнае асьветы, аб чым на старасьці давялося моцна пашкадаваць: разважаючы аб розных моўных зьявішчах, вельмі лёгка рабіць памылкі. Я, напрыклад, думаў, што слова «падарак» ня так даўно ўвайшло ў нашу мову, а яно, відавочна, ня так. Той-жа Гладкі прыгадаў мне, што на вясельлі маладым даюць «падаркі», а не «гасьцінцы» ці «падарункі». А гасьцінцамі, далікатней выслаўляючыся, называюць і хабар. Гэткія словы, як *палажэньне*, *абшырны*, *зачытаў* (даклад) ды іншыя падобныя, можна-б назваць стасюцызмамі, але яны ёсьць русыцызмамі. А што да слова «жаліцца», дык у Ядвігіна Ш. ёсьць прыгожае апавяданьне «Бязрозка». Лявон пытаўся ў дачкі перад бярозкай, да якой ягоная дачка прыходзіла жаліцца: «Жалілася?» — «Жалілася», — быў адказ. Калі Лявон сьсек бярозку, дык у яе было спаленае спарохнелае сэрца.

Ці не памылкаю будзе й Вашая зацемка аб словах *кіраўнічы*, *выбарчая*; сюды можна далучыць словы *вартуўнічы*, *паплаўнічы*, таксама *хадзячы*, *ляжачы* (камень), *жывучая* (вада), *бягучая* й *стаячая*. Гэта ўсё прыметнікі, якія захавалі форму былых дзеяпрыметнікаў, але *паплаўнічы*, *лясьнічы*, відавочна, іншага паходжаньня, яны ўжо сталі назоўнікамі, як і *вартуўнічы*. Адным словам, гэта ўжо гісторыя мовы, якой я не вывучаў. Ну, Бог зь ёю. [...]

Ня кончыў пісьма адразу, бо заняўся прыгатаваньнем пачак для рассылкі «Беларуса» №121 — гэта робіцца ў нашай хаце. У гэтым нумары Ваш артыкул «Тамашнія нашчадкі Герастрата». Я думаю, што гэта Стась «паправіў» назоў Сабору «Усьпенскі» на «Вусьпенскі». Ці-ж мае быць і Узьвіжаньне ці, скажам, Усьвяты «Вузьвіжаньнем» ці «Вусьвятамі»? Стась так калечыць мову, што я нават здзіўляюся, чаму Адамовіч, як выглядае, — лепшы знаўца мовы — маў-

чыць? Хоць «дзівосы» і ў яго бываюць. Дарэчы, гэта ён увёў «чыркаць» замест «крэсьліць», а таксама дадаў прыназоўнік «зы» да Стасевых ці Янкавых — «із», «ізь» — і з прыназоўніка «з» зрабілі пяць (з, зь, із, ізь, зы). Тут, як і ў выпадку з «в», справа з прыдыхным няпоўнагалосным гукам, які Станкевічы адзначаюць поўнагалосным «і» або «в». Ё, бязумоўна, псуюць мову.

Зноў-жа, ці патрэбна канечне лгаць, што Купала сядзеў у Менскай турме (у час, калі Ёгнатоўскі ўжо пакончыў самагубствам)? Купала й Колас цяганяны былі на дапросы, але ў турме не сядзелі — гэта ведаюць тыя, хто жыў у Менску ў той час. А чым і каму лганства памагае? [...]

15 студзеня 1968

[...] Дарэмна Вы думаеце, што я загневаўся. Некалі, як быў яшчэ малы, часам гневаўся. Адзін раз дзядзька Антось ня вытрымаў. Яму маё гневаньне, відаць, найбольш абходзіла, бо ён усё-ж любіў мяне й шмат аддаваў мне ўвагі. Ё вась ён пекануў некім раменным ці сурамятным паскам. Ё, бадай, блізу што з таго часу стаў сьцерагчыся гневацца.

А за здароўе, якое яно ёсьць, «дзякую Богу і Вам трошкі». Так казаў Антось Лёсік — дальні сваяк бацькі Язэпа Лёсіка (Антось Лата ў п'есе Я. Коласа). [...]

Яшчэ хачу выказаць свае меркаваньні з увагі на Вашыя моўныя папраўкі — гэта ў перапісцы з Пятроўскім і Гэрмановічам. Цяпер я застанаўлюся на Вашым пісьме да Гэрмановіча. Праўда, я ня маю тэксту, з якога Вы вылучалі словы. Пэўне-ж, у бальшыні папраўкі трапныя, але мне здаецца, што некаторыя словы ў Гэрмановіча адпавяднейшыя. Скажам, гэтакія: *прыбіты (горам), прасьцяк, радня, доля, паганяны*. Як беларускія, зусім добрыя словы й гэтакія: *адзяваюцца*, лепш — *адзяюцца-разьдзяюцца* (калі дагала), *стараста, творыцца, шчытае за сэрца, запіска, мучыў, ня мог зладзіць*. Іншая рэч, калі яны былі неадпаведна ўжытыя. Мая засьцярога такая, што ў гэтым выпадку трэба быць вельмі асьцярожным. [...]

5 чэрвеня 1968

[...] У сыботу, 1-га чэрвеня, доўгі час прасядзеў у нас Акула. [...] Першае пытаньне Акула даў мне з мэтай пачуць, як я гляджу на тое, што Колас, стварыўшы «Сымона Музыку» і «Новую Зямлю», стаў большавіцкім чыноўнікам? Што на гэта сказаць? Я яму сказаў, што пры большавікох даводзіцца выбіраць з двух магчымасьцяў: або сьпявай ім пахвалу, або рыхтуйся на ссылку й пакуту, а то й сьмерць. Ведама, такіх людзей мала, што самі выбіралі апошняе — плачучы скачуць. [...]

12 сьнежня 1968

[...] Астатня я даў артыкул супрацьбольшавіцкі: сэнс — большавізм і сацыялізм — рэчы нясумяшчальныя. Тут, пэўне-ж, не навуковы падыход, можа крыху й непраўдзівы, але раздумаўшыся, бадай, праўда. Стась бурчыць і гурчыць, друкаваць ня хоча. А па большавікох трэба біць якраз гэтым, бо яны зрабілі сацыялізм сваім каньком, а ён фальшывы. [...]

9 травеня 1969

[...] З прычыны мовы мне давлялося чуць шмат дзівосаў. Напрыклад, Пшчолка пісаў навет і ядрэнныя расказы па-беларуску, але там быў, пераважна, зьдзек з мовы. Чытаў і слухаў расказы Галубка, які ў значнай меры вульгарызаваў мову, можа крыху й больш за Акулу; я думаю, што Галубок, арганізаваўшы тэатр, паправіўся пад паглядам мовы. Нябожчык ужо таксама — Васіль Рагуля — пры выбарах у польскі сойм, калі выступаў з агітацыйнымі прамовамі па-беларуску, абуваўся ў лапці. Раней крыху, у 1918 годзе, адзін настаўнік, паехаўшы спэкуляваць у Менск, некім чынам трапіў на паседжаньне Беларускага Нацыянальнага Камітэту. Прыехаўшы дадому, ён расказваў і рагатаў: «Понимаєте, в воротничках сидят и белорусского языка желают».

Стась думае, што, гаворачы па-беларуску, трэба канечне, каб рот разяўляўся па самыя вушы. Дзеля гэтага, правіла аканьня ён пашырыў так, што ненаціскае «е» заўсёды пераходзіць у «я», калі яно і стаіць перад націскным складам і

калі ў складзе, які стаіць беспасяродня пасля гэтага «е», няма «я» або «а», прыкладам, *ня выпадае, бяз прыпадабнення*; але ў словах — *не падабаецца, без палагоджання* — і не адважаецца пераводзіць «е» ў «я». Затое, хто ўзаруецца на мове «Беларуса», то ўжо ўсюды валіць «я». У граматыцы Тарашкевіча «е» пераходзіць у «я» ў першым складзе перад націскам і яшчэ ў другім (перад націскам), калі няма «я» ці «а»: *ня знаю, ня хочу, бяздольны, бяспрытульны, нявымоўны*, але *не хачу, беззаганны, земляны* ды іншыя падобныя. А ўжо ў трэйцім складзе перад націскам ды ў далейшым (як *бяз прыпадабнення*) граматыка не дапускае пераходу «е» ў «я». Гладкі, напрыклад, у сваіх этнаграфічных выданнях (з Лагойшчыны) праводзіць іканьне, а ня аканьне. Манькоўскі ўспамінаў мне прозьвішча чалавека, які ўлажыў навет граматыку з іканьнем замест аканьня. І трэба сказаць, што на Беларусі іканьне вельмі пашыранае. Навет у нашай ваколіцы мікалаеўцы дражняць сьвяржанаў: *нашто вы пыкыпалі кыр-тофлю на кіміке* («камяке» — добра растоўчаная картофля). Адным словам, мова беларуская не вымагае, каб расчыняўся рот па самыя вушы. [...]

Неяк, пасля сустрэчы ў Дэтройце М. П. пахваляўся, што ён дасьць сваю фатаграфію аднэй жанчыне, якая паедзе ў БССР, і папросіць, каб яна зрабіла візыту майму брату Юзіку. Я сьпяраша не праняўся гэтым, але, раздумаўшыся, паслаў яму пісьмо з катэгарычным патрабаваньнем не рабіць гэтага. Але спазьніўся: жанчына ўжо паехала. І потым аказалася, што М. П. даў фатаграфію не сваю, а маю, і праз некаторы час прыслаў мне пісьмо й братавы сямейныя фатаграфіі, якія прывезла тая жанчына. Там была й фатаграфія брата маіх пляменьнікаў, што жывуць тут. Глянуўшы на фатаграфіі, якія былі зробленыя ў часе тае візыты, я пазнаў, якую прыкрасьць зрабіла ім гэтая візыта. Відаць гэта і з таго пісьма, што напісаў мне брат. Разумеецца, брат ня скардзіўся на візыту, наадварот, выказваў радасьць, але з таго радаваньня відаць было зьбянтэжаньне й здзіўленьне. Я палаяў добра М. П., а сам маўчу і туды нічога ня пішу і не пасылаю. []

28 травеня 1969

Я атрымаў ад Вас ліст з шматлікімі дадаткамі. З цікавасцю ўсё прачытаў. І крыху здзівіла адна зацемка ў лісьце да мяне. Гэтая зацемка крыху спрычынілася да таго, што падшыбла ахвота адказаць на Ваш ліст у той самы дзень. Вы выказалі ўцеху, што навязаў зносіны з Мікалаеўшчынай. Але-ж, не! На пісьмо брата нічога не адказаў і адказваць ня буду — лічу нясвоечасовым. І калі Вы кажаце, што ў артыкулах пра Коласа і ягоных сваякоў успамінаецца і пра мяне, дык таксама трэба сказаць: «Не!» Я гэтыя артыкулы амаль усе чытаў, бо калі сам не напаткаю ў прэсе, то людзі падкажуць. І ні ў адным і ні разу не спаткаў напамінку пра мяне. І я ўдзячны тым, хто так робіць. Таму й сам сьцерагуся вытыкацца. Мне неяк здаецца, што нібы існуе некая духовая сувязь з гэтымі людзьмі, і яны так карэктна абыйходзяць гэтую справу. У Коласа, а пэўне-ж і ў мяне, сваякоў там вельмі шмат. Калі нікога, прынамсі фізычна, ня знішчылі, то гэта дзякуючы Коласу. Шмат каму з іх Колас памог крыху ўладзіцца ў жыцьці. Нездарма ён пісаў аднавяскоўцу Ігнату Міцкевічу («Полымя» № 2 за 1969 год): «Скубуць мяне з двух бакоў — па лініі Міцкевічаў і па лініі Лёсікаў», — гэта значыць, па лініі бацькі й маткі. Маё імя, калі-б з ім высоўвацца, усім ім шкодзіла-б. Дый бальшавіком, бадай, ня хочацца вытыкаць маё імя публічна ды гэтым самым наводзіць сумлеў на тое, што Колас — іх прыхільнік, як гэта ім хочацца. Перад людзьмі гэта ім некарысна. Дык усе маўчаць. І я лічу: лепш маўчаць. Затое й палаяў М. П., калі ён улез з сваёю прыслугаю. [...]

23 чэрвеня 1969

Мінулую ноч — з чацьвярга на пятніцу дрэнна спаў... І гэты раз сьнілася поле з зялёнаю руньню жыта, але ня вельмі раджайнае. А я з братам Юзікам, што разам гаспадарылі за часу падуладнасьці польскай, усё шукалі сваіх шнуроў, ды непакой браў, што яны, пэўне-ж, незасеяныя. Але пазнаць іх ніяк не ўдавалася. І ўвесь час тое самае поле — Лядзіны яно звалася. Астатняя зьява, ужо раніцой, — ішоў па гэтым самым полі, але яно было незасеянае, прынамсі, у земляным колеры. Спаткаў чалавека, здаецца, блізкага зна-

ёмага, а з твару — ніяк не пазнаць. Прыветліва прывіталіся здалёк, і я сказаў: «Трэба прывыкаць брацца за работу нано-ва». Увесь час гэтага дрэннага сну ціснуў смутак і жаль, аж да сьлёз; але падушка была сухая. [...]

Вашыя нарысы моцна арыгінальныя, яны і з мастацкага боку маюць пэўнае афармленьне. І рабіць у іх папраўкі лёгкаю рукою — гэта, бязумоўна, глуміць твор. Прыпамінаецца, пад гэтым паглядам быў вельмі асьцярожны Язэп Лёсік. Я хацеў паправіць — не прыпамінаю аўтара — слова «павучыньне» на «павучэньне» (гэта была мова пра царкоўную казань), але рэдактар Лёсік сказаў: «Не чапай: тут у яго ўся мова некая сваістая...» [...]

Нарэшце пра «песьні салаўёў». Першым чынам, пра тое, што пра мяне на Бацькаўшчыне ня пішуць. Прыйдзецца мне астацца пры сваім. Бо калі ўспамянула сваячка пры пералічэньні сям'і Коласаўскае ягоных братоў і сёстраў, то было-б проста сьмешна, каб яна сама некага выкінула з ліку. Але я ня хочу катэгарычна запырэчваць, што больш нідзе не ўспамянута, дык не трацьце часу на адшуканьне.

А салаўі пяюць пераважна ўночы. Пераважна, таму што калі каторы шчабоўкне ўдзень, то яго-ж не дагоніш і не заткнеш яму рот. Здаецца, ня будзе няпраўдай, калі сказаць, што найвесялей заліваюцца зьвечара й на сьвітаньні. Так прыпамінаецца з часаў, калі езьдзіў на начлег. [...]

14 ліпеня 1969

Сягоньня пішу Вам, бо вынікла й хуткая патрэба. А вынікла яна з Вашага пажаданьня ці прапановы перагледзецца матарыялы да календара. Рэч у тым, што цяпер проста неяк няведама, як правіць, калі-б гэтыя матарыялы запраўды пераслалі.

Ведамая рэч, пажадана, каб кніга выйшла вытрымана граматычна. Дык вось, што да граматыкі, то Станкевічы ўжо ўсё-ж здолелі шмат каго зьбіць з панталыку і ў граматыцы нарабілі блытаніны, а й самі ня могуць консэквэнтна трымацца тых «спадарызмаў», што натварылі. Тым часам шмат хто, хутчэй за ўсё з прычыны слабога азнаямленьня з граматыкай, узаруецца на мове «Беларуса». [...] Дык трэба адзначыць, што калі-б давялося правіць, то буду старацца

абыйходзіць іх «із, ізь»; таксама ня сьцерплю формаў у *ваптэцы, у васысьце, у вадказ, у вабставінах*; аб правіле аканьня я Вам пісаў можа аж за шмат, і такія словы, як *ня прыпадае, ня прыпадкова* буду правіць на *не прыпадае, не прыпадкова*; таксама ў падобных сказах да *Куды ня кінь — клін трэба «ні» замест «ня», гэта ўжо з узгляду на логіку*; нельга талераваць утварэньне дзеяпрыметнікаў ад неперародных дзеясловаў, напрыклад, *Загінулы ад рукі забойцы прэзыдэнт Кенэдзі*, гэта тое самае, калі-б сказаць *выплылае палена*; сьмярдзяць мне сказы, падобныя да *падчыркнена мною ці аплата будзе ўрэгуляваная падпісчыкамі*, бо ўрэгуляваць трэба грашыма, а чыркаць алавіком ці пяром. [...] А я буду трымацца граматыкі Тарашкевіча. [...]

23 ліпеня 1969

Атрымаў я трохі Вашых матарыялаў для календара і трохі заклапатаны, асабліва, калі пераглядаю назовы ці то людзей, ці то местаў і вёсак. На мой пагляд, а таксама бяручы на ўвагу граматыку, некаторыя назовы трэба было-б напісаць крышку інакш. Але што мой пагляд, калі, можа, назоў узяты з летапісу ці з якіх дакумэнтаў? Таму й заклапатаны. З артыкулаў я маю толькі адзін — «На Тваю ласку спадзяёмся, Найсьвяцейшая Дзева». Там ёсьць папраўкі пераважна на правіла аканьня ці іншыя граматычныя, іх няшмат. У адным толькі месцы, дзе гаворыцца, што копія абразу Божае Маці «ўшаноўвалася беларусамі-католікамі» і далей ідзе сказ *Каб падкрэсьліць свой зьдзек з рэлігіі, яны скарысталі тую пляцоўку, я паставіў замест «яны» — «новыя рабаўнікі», бо неяк з першага слухавога ўражаньня выглядае, нібы «яны» адносіцца да «беларусамі-католікамі».*

А ў артыкуле найбольш уразіла мяне малітва Піліпіхі й моцна ўразіла! А ў малітве пісьменьніка, так-бы здавалася, слова «зьнішчы» (ейных ворагаў) крыху неадпаведнае да Божай Маці, можа-б лепш «адвядзі ад яе» або «прагані» ці як інакш. Але я тут сам нічога не зьмяню.

У пералічэньні Цудадзейных абразоў Божае Маці на Беларусі мне няясныя назовы: *Мазалеўшчына* (ці *Мазалёўшчына*), хоць гэта можна прачытаць, як хочаш; далей: *Петрапаўлаўская Старажынская* царква Менскае епархіі (ад

якога слова паходзіць *Старажынская?*); вёска *Месятычы*, відочна, так трэба й пакінуць, хоць паводля граматыкі трэба *Мясятычы* (а можа назва паходзіць ад слова «месяц»?); *Себяжская* ці *Себежская*? Таксама й назоў *Себяж*, здаецца, пішуць *Себеж*; словы *Супрасьельская* і *Супрасьельскі* я паправіў на *Супрасьлеўская* і *Супрасьлеўскі*, бо форма *Супрасьельскі* проста немагчымая ў беларускай мове; яшчэ назоў *Казіміраўская* ці *Казімераўская*? (У нас у вёсцы яшчэ былі *Казімеры* й *Казімера* — жанчына.)

У іменьнях беларускіх праваслаўных мітрапалітаў, як відаць, няма чаго правіць, бо, пэўне, іх тады звалі па-славянску, напрыклад, Сімеон. [...]

У назвах гарадоў ці Вы трымаліся старых назоваў і бралі іх з дакумантаў? Бо цяпер кажуць: Мазыр, Невель, Капыль, Лепель, а ў Вас пададзена: Мозыр, Невяль, Копыл (ці можа гэта ня той цяперашні Капыль, што ня так далёка ад Нясьвіжа?), Лепяль; праўда, назовы Себяж, Лепяль, Невяль так і вымаўляюцца ў цяперашняй мове, хоць гэтае «я» — нявыразнае, але граматыка патрабуе пісаць праз «е», калі «я» не карэннае.

Артыкул «Найзначныя даты з гісторыі» трэба назваць крыху інакш; праўда, маю засьцярогу толькі да слова «найзначныя», бо найвышэйшая ступень прыметніка ад слова «значныя» будзе «найзначнейшыя», а сярэдняя — «значнейшыя», дык можа так і назваць або «важнейшыя». Можа паправіць словы: Макарыя, Арсенія, Казіміра на — Макара, Арсеня, Казімера, бо ў Вас ёсьць падобнае — Мялета; а як лепш — Касога ці Косага — ня ведаю (пра тую ерась хоць і не падавай).

Ці ня варта-б падаць, у якой справе склікалася Слуцкая канфэдэрацыя; таксама да слова, што пад 980 годам — Заслаўе, дадаць у дужках — Ізяслаўль, бо-ж яно, здаецца, так у летапісе звалася. Больш за ўсё ў мяне ёсьць сумлеў да «Паходу Кіеўскага князя Яраслава на Літву». Гэта й Асіпчык успамінаў у сваім артыкуле, што Слонім упамінаецца ў летапісе пад 1040 годам у сувязі з гэтым самым паходам. Але-ж Літвы тады ня было, яна пачалася ад Міндоўга. А ў нас назоў Літва звязваецца з Беларусьсю. Дык ці ён хадзіў паходам на летувіскія пляменьні, як Жамойць, Летува, ці ён хадзіў на тэрыторыю Дрыгвічоў (яшчэ, здаецца, былі паходы

на ятвягаў), гэтага я ня ведаю; а сказ у пададзенай форме здаецца непраўдзівым.

Нарэшце, каб яшчэ больш надурыць Вам галаву, хацелася-б, каб такіх сказаў, як *падчыркнена мною, даклад прачытаны Тумашам* (ці кім іншым), *поле загаранае* (а яшчэ горш — *засеянае*) *калгасьнікамі*, — было як найменш. Часамі яны ня колюць вушы, як, скажам, *Хата збудаваная добрымі майстрамі*, але гэтых сказаў няшмат спатыкаецца. [...] У Вашым рукапісе мне карцела-б паправіць *выдадзены ў Кракаве немцам Фіолем*. Паставіўшы кропку з коскай пасяля у *Кракаве*, падаць: *надрукаваў немец Фіоль*. [...]

18 кастрычніка 1969

Зьбіраўся з Вамі пагаварыць пра пераклады Службаў Божых і малітваў. [...] Неяк, прачытаўшы славянскія тэксты малітваў, робіцца ўражаньне, што славянская мова нібы ўтварылася адмыслова да маленьня. Гладка яно там усё зроблена й хораша гучыць. Ці гэта затым, здаецца, што некаторым словам, якія вельмі часта паўтараюцца ў малітвах, няма адпаведнікаў у нашай мове. А такімі перадусім ёсьць: *благословенны, благослови, блаженны, благодать*, а слова *мир*, як выглядае, мае безліч адценяў. *Благо* па-нашаму нібы *добра*, але ў гэтым *благо* ёсьць разуменьне й сьвятасьці. Што атрымалася, калі пераклалі *Добрадатная Марыя*? Думаю тут фарсаваць слова — *Сьвятадарная*, хоць ня зусім перадае сэнс *Благодатная*, то-ж хоць нязьдэклівае й неабражальнае. Да слова *блаженны* можа найбольш адпаведнае ці найбліжэйшае было-б *уміленныя*, але яно, мусіць, ня будзе *прыставаць*, як гэта добра ў нас казалі. Трэба было-б пакінуць некаторыя славянскія словы, хоць узьнімецца сіпеньне за «русыфікацыю». Ё, здаецца, нельга зрабіць добрага перакладу, ня ўвёўшы хоць невялікую колькасць новых слоў. Прызнацца, я перабег Літургію, перабег, сатыкаючыся й падаючы на ўхабах. Каб яшчэ памардаваўся з добрым слоўнікам у падмогу ды перапісаў начыста, то можа льга было-б пераслаць Вам для перагляду ці супольнага разгляду. А калі тое будзе?.. Ці можа Вы што-колечы пералажылі? [...]

Перасылаю пры гэтым астатні нумар «Беларуса», а праўдзівей назваць — фальшыўкі. Усяго я не перагледзеў, а тое, што прачытаў — фальш.

Абурыў мяне й навет знэрваваў артыкул пярэдні, дзе «літаратуравед» дае наганяй Нілу Гілевічу, а ў запраўднасьці памагае савецкаму агітпропу ўзносіць асобу Леніна на п'эдэстал справядлівасьці й людскасці. Гэта — сьведамага дэмагога, лгуна, злодзея, тырана й найвялікшага людагубцу, якіх гісторыя, апрача яго, ня знала. Прыкра й агідна.

12 лістапада 1969

А час бяжыць хутка. Сюды-туды, ды выскачыць месяц. Работа, за якую ўзяўся, пасоўваецца зусім слаба. Зьбіраю такія-сякія дапаможнікі, бо тыя, пра якія Вы казалі «іх даволі», — ніякія не дапаможнікі, Вы, пэўне-ж, іх ня бачылі. Да таго-ж, поўны пераклад Літургіі й некаторых малітваў зрабіў толькі Пануцэвіч. У Васілеўскага — пераклад «Літургіі Аглашонах», потым «Канон на Зыход Душы» ды яшчэ некаторыя малітвы.

У Каноне ёсьць такое месца: «Абступілі мяне мрыі рыклівыя і намагаюцца мяне схапіць і разарваць. Найчысьцейшая, зубы іх і сківіцы скрышы і збаў мяне.

Сьціхла мая гутарка, калом стаў язык, ня маю голасу, сэрцам сьціплым малю цябе: “Ратавальніца мая, ратуй мяне”».

У Пануцэвіча такіх «шэдэўраў» няма, але штось пазычыць там таксама нельга. А Адамовічавага перакладу — зьнікомая частка недзе яшчэ, казаў Кендыш, з Равенскім зробленая.

Знайшоў у спадчыннасьці Чыжыка (ён трохі кніг перадаў у царкву; вярней, яго сужыльцы перадалі) пераклад Бібліі на расейскую мову яшчэ з 1872 году. Трэба было зьверыць некаторыя Псальмы, і штось выглядае, пераклад ня зусім у згодзе з тэкстам славянскім. Тут-бы добра было зьверыць з тэкстам у ангельскай мове. Але самому мне гэта цяжка, хоць і з слоўнікам. [...] Як выглядае з «Лекцый по славянскому языку» Матвеевай, што даў мне Кендыш, у расейскай мове ня было аўтарытэтных знаўцаў славянскай

мовы, а што-ж казаць пра мяне, што толькі панюхаў яе ў сэмінарыі? [...]

Выпісаў яшчэ дзьве расейскія кніжкі пра службы Божыя. Тулейку іх параіў адзін сьвятар, што разам зь ім працуе. Там, у аднэй, будзе дадатак — кароткі слоўнік славянска-расейскі. Адным словам, каб падрыхтаваць штось, як праект да шырэйшага агляду, то яшчэ й вучыцца трэба. Таму мяне бярэ злосьць на тых, хто разявіўшы па вушы рот, крычыць: давай беларусізацыю...

А нашыя Уладыкі, от... кажуць, адпусьці, Божа, цяжкі грэх...

Хоць Васіль і пахваляецца, што ён славянскую мову дасканала вывучыў (але, калі й дзе, я ня ведаю). Я здзіўлена зазначыў яму: «Дык чаму-ж Вы ня робіце перакладаў на сваю мову?» А ён хуценька адказаў: «А камісія нашто?» На адказ кемлівасьці хапіла. [...]

Вы ўспамінаеце пра Арсеньневу, як сябра Перакладной Камісіі. Я гэтага ня чуў, і калі пісаў кароткі пратакол паседжанья Перакладной Камісіі, то як сябры, былі пералічаныя асобы: Манькоўскі, Віцьбіч, Данілюк, Кіслы, ну і я. Але, здаецца, пра пераклады думаю пакуль што толькі я. [...]

6 студзеня 1970

[...] Дзеля таго, што ня быў дома, то й газеты Вам ня мог выслаць. Я думаю, што Вам у свой час паслалі, і можа ўжо атрымалі. А высылаць дадаткова, думаю, непатрэбна, хіба паглядзець, як ня трэба рабіць [...] Нельга пахваліць і за пярэдні артыкул «Беларуская Краёвая Абарона». Гэта была пляновая нямецкая правакацыя, каб выбраць пад руку больш людзей з вёсак, ды потым палажыць іх і іхных родзічаў на бальшавіцкае кавадла. Таму яна неганарова, нефартунна кончыла сваё існаваньне, разбрыўшыся, як тручаная рыба, хто куды. Аб дадзеным зьявішчы лепш было-б маўчаць, а не пахваляцца няздарнасьцю. [...]

25 лютага 1970

[...] Зрабіў спробу перакладу Літургіі (Яна Залатавуснага). І што найбольш дае клопату — гэта 3—4 словы: *Благословен* ці *благословение*, *благодать*, *блажен* і некаторыя

іншыя, але гэтыя — проста бяда. Напрыклад, пачынаць Літургію: *Дабраслаўны ці Дабраславен Бог наш...* Або: *Дабраслаў, Уладыка!..* Авой, гвалт!.. *Багаслалены ці Багаславі* — дрэнна пад паглядам сэнсу. Ад'есыці хіба «га», як зрабіў Янка Станкевіч, ды ўжываць *блаславі*? Адным словам, тут тупік. Зрэштаю, магчыма, уладзіцца. І нашто гэта тое славянскае «благое» перарабілася ў нашай мове на дрэнь? Можа Вы раду дасыце? [...]

Неяк яшчэ задаўга да Каляд я атрымаў ад брата Юзіка пісьмо з Бацькаўшчыны. Ён адзін з братоў астаўся. Два гады старэйшы за мяне. Просіць, каб адказаў на пісьмо і заспакойвае, каб нічога не баяўся, бо «таго няма, што было, усё мінулася і назад ня вернецца!» Якраз гэтыя словы мяне насцьцярожваюць. Такі сьмелы?! Нібыта яго падвучылі напісаць гэтакі дадатак, так выглядае. А ўсё думаецца, што адпісаць трэба-б, але неяк мімаволі ўсё адцягваецца.

У Ваших там краях узімою ня быў. Гляну часамі на вуды, паківаю галавою, ці яны яшчэ прыдадуцца? Летась адзін толькі раз выехалі, здаецца, з Вайцяхоўскім. У яго да гэтага спорту ахвота адпала. І ён на маё пісьмо штось нічога не адказаў. Няўжо ён так моцна зарубцаваўся ў тым «Зарубежжы» ды «крывіча» ня любіць? [...]

23 травеня 1970

[...] А Вам мне хочацца сказаць пра пераклад. Вялікіх засьцярогаў так як-бы й няма. Пераклад псальмаў, дый у бальшыні малітваў, зьвяралі з Манькоўскім ангельскім тэкстам і прыходзілі да ўзгаднення. [...]

Але вось што да «Войча наш», як там напісана, то ў мяне ўжо ў Літургіі трохі іншы тэкст. Чамусьці мне не падабаецца *Войча*, хоць гэта згодна з граматыкай, а здаецца лагаднай і прыямней — *Ойча*. А *каторы* зусім дрэнна. Гэтае слова нібы паказвае, што Багоў некалькі. Лічу — і з гэтым Манькоўскі згодны, — што «хай» лепш ня пісаць. І астатняя мая рэдакцыя гэтакя:

Ойча наш Нябесны! Сьвяціся Імя Тваё, прыйдзі Валадарства Тваё, ды станься Воля Твая, як на небе, так і на зямлі. Хлеба штодзённага сёньня нам дай і адпусьці нам нашыя віны,

як і мы адпушчаем вінаватым нашым. І не ўвядзі нас у спакусу, але збаві нас ад злачыннага.

На гэты тэкст лёгка прыспасобіць музыку Равенскага, крыху зьмяніўшы яе, бо яна, праўду кажучы, ня зусім падабаецца. Ня ведаю, ці Вы чулі гэты матыў.

24 кастрычніка 1970

Атрымаў Вашае пісьмо з артыкулам а. Васіля. Дзякую. Прачытаў пісьмо з задаволеньнем. Вашыя ўвагі пагаджаюцца з маімі думкамі, а слова *святар*, мусіць, разанула Вашыя вушы, калі прачыталі папраўкі *духавенства* на *святарства*. Я быў наставіўся іерэя называць *святэнік*, бяз «ш» і другога «н». Так будзе ў пракце Літургіі — *святарства* ўжываць замест *духавенства*. Цяпер перадумоўваю. У пісьме епіскап Андрэй кажа, што, можа, лепш называць *іерэй*. І вось мне падумалася, што на пісьме, можа, і лепш пісаць *іерэй*. У гэтым будзе выхад у мове пісьмовай, а як будуць зваць людзі, — як хочуць. І *духавенства* на *святарства* ня буду варочаць. Бо *святэнікам* іерэя ўсё роўна называць ня будуць. Адным словам, ёсьць рэчы, што, як кажуць, хоць лбом аб сьцяну біся. *Святара*-ж я ня люблю, як і Вы, а заразам выгнаў-бы з царквы й спадара. [...]

Трэба-ж Вам «пахваліцца» й выпадкам. Так, перад гадзінаю, мяне аграбілі. Гэта на станцыі Hoyt-Schermerhorn, на якой сядзецца, едучы з царквы. Ехаў-то не з царквы, але з Базаўскіх «дажынак», там-жа, на Atlantic. Мне цэлы дзень пачувалася дрэннавата, і я пайшоў а 10-й гадзіне. На станцыі якраз на сходах зьнячэўку жулік схапіў за галаву, палажыўшы руку на рот. Каб ён і ня клаў рукі на рот, то ня было сэнсу крычаць: на станцыі было глуха, яны, відаць, агледзелі гэта. З ног ён акінуў мяне неяк незаўважана, а другі падшывалец наставіў нож — абодва белыя, магчыма, пуэртарыканцы. Выцягнулі з кішэні кашалёк. Наліха ня выкінуў з яго 40 даляраў дома. Гэтым пажывіліся. А я ціхенька паехаў дадому, бо квіток на цягнік быў. Каб з гэтага была прыемнасьць, то сказаць нельга. Але дажынкі справіў. [...]

Цяпер у маёй галаве круціцца выслаўленьне адной малітвы. Гэта ўлезла ў галаву па абрабаваньні адразу: «І, як баранок, не падае голасу, калі яго стрыгуць»...

[...] Вашага нарысу «Боль муроў Дукоры» без хваляваньня не прачытаеш. А наагул — гэта высокавартасная рэч. Не ў загану кажучы, мне здаецца, што замест *боль* было-б адпавяднейшае слова *скарга*. [...]

27 верасьня 1971

Атрымаў Ваш ліст з дадаткамі. Узяў у рукі з задавальненьнем. Гэта яшчэ тым болей, што ўжо на старасьці, чым больш гне, тым менш людзі цікавяцца. Кажэце, — такі лёс самотнага чалавека. Мне-то яшчэ гэтая старэчая самотнасьць, можна сказаць, не дадзе. Але ўжо пісьмам і перакідацца даводзіцца ня так часта. Ужо праз якія паўтара гады меў і маю досыць шмат працы пры царкве. Усё стараюся, каб яе як паменшала, і ўсё думаю, што зараз паменшае. Праца не мастацкага характару, бо я цяпер у царкве і прыслужнік, і прыбіральшчык, і стараста, і навет, па-амэрыканску кажучы, і карпэнтар. Як Васіль, Сьв. Памяці нябожчык ужо, не прыглядаўся да парадку, так цяпер і Мікалай, Епіскап Таронцкі, і а. Карп сталі прыглядацца. І пэўне-ж, ня скажаш, што прыдзіраюцца, бо жадаюць парадку такога, які павінен быць у Царкве. А яго няма каму наводзіць. Бо, праўду кажучы, асталіся ў Парафіі тыя, што ніякай іншай здольнасьці ня маюць, як толькі камандаваць. А паколькі іх ня вельмі і слухаюць, дык гледзячы на ўсё гэта ды баючыся, каб з гэтай прычыны а. Карп ня кінуў ды ня ўцёк, я пакуль што найбольш часу збаўляю пры Царкве і пры фізычнай рабоце. Да таго-ж прывык праз усё жыцьцё займацца фізычнай працай. І перакладчую працу, якую быў заняўся, занядаў, бо й тут усе, хто быў выбраны ў Перакладчую Камісію, цураюцца гэтае працы. І часта паўстае пытаньне: а нашто гэта я раблю? Нашто й для каго, калі яно нікому не патрэбнае?

Праўда, ёсьць і апрача мяне людзі, якія робяць невядома нашто і для каго. Вось Я. Станкевіч пераклаў «Новы Закон Спадара а Спаса нашага». Ня ведаю, ці Вы яго мелі ў руках, бо ўжо даўно аддрукаваны. І рэцэнзія надрукавана ў «Божым Шляхам», дзе ў канцы адзначылі прыблізна гэткае: «Ніхто, бадай, за ўвесь гістарычны час так не назьдзекаваўся

з нашае мовы, а і з Сьвятога Письма»... Гэта, вядома, як Я. Станкевіч. І гэта сказана, відаць, добра падумаўшы. [...]

Можа таму, што мне ззамаладу давалося часта выконваць работу карэктарскую, дык нешта падштурхвае часам зрабіць заўвагу ў творах не сваіх. А мне паказалася, што ў Вашым нарысе залішне адухатвараюцца муры, і мне падвярнулася слова *скарга*, а ня *жаль*. І я думаю, што *жаль* лепш і з узгляду гучаньня і з узгляду чысьціні мовы. Я, мусіць, гэты свой нораў пакіну, зрабіўшы астатнюю заўвагу, што было-б лепш, каб загаловак у нарысе пра Еўфрасіньню Полацкую быў сфармаваны без *выглядала*. Гэтае слова ў дадзеным сказе гучыць штучна, бо яго нармальнае значэньне ў сказах: *Выглядала з акна; выглядала кавалера* ды іншых падобных. Прыложанае да сьвятой, яно робіць загаловак непаважным. Я думаю, што Вы згодзіцеся з тым, што гэтыя мае заўвагі вынікаюць з жаданьня, каб прыгожыя мастацкія творы ня мелі альбо, прынамсі, мелі як найменш хібаў, якія ў добрых творах мацней выпучваюцца. [...]

7 лістапада 1971

[...] Архіяпіскап Андрэй прыслаў артыкул «Старасьць». Там гаворыцца, што на старасьці ўсё слабее й траціцца: і сіла, і рух, і памяць, і ўсякія здольнасьці. Я хацеў паправіць, што гэта ня зусім праўда. Вось злосьць і старэчая буркліваць не пакідаюць і старога, і адыходзяць ад чалавека толькі пры скананьні, і то, мусіць, не ад кажнага. [...]

8 лістапада 1971

Я ўжо, здаецца, завінаваціўся Вам у перапісцы. [...]

Магчыма, я яшчэ-б гэтак задоўжаньне цягнуў. Але ўчора вечарам прачытаў Ваш нарыс пра Нясьвіж і пра Чорную даму, і ён мяне падапхнуў і на пісьмо. Нарыс робіць уражаньне глыбокае, і яго, думаю, не адважацца крытыкаваць і тыя, перадусім расейцы, якім гэтага хочацца, каб зьнізіць вартасьць нарысу. Зьдзіўлен быў, калі прачытаў пра песеньку «ямшчыка», бо я думаў, што гэта чыста расейская песенька. Як для мяне, то выдаецца, што было-б лепш, каб тэксты беларускія падаваліся ў арыгінале. Ці гэта карэктар прыслугоўваецца Вам? Бо выпіска «Загрымелі ды заохалі»,

здаецца, акалечаная. Расейцам варта падсоўваць цвёрджаньне, што й беларусы й Радзівілы былі літвіны, што відаць і з тытулу вялікага Князя Літоўскага: азначэньне «Літоўскі» адносілася вылучна да тэрыторыяў, заселеных беларусамі, як роўна-ж і да гэтага народу, а да таго, што цяпер завецца «літоўскі», адносілася азначэньне «жамойцкі». Вы, пэўне-ж, гэта добра ведаеце.

Нумар «Беларуса» Вам выслаў, і пэўне ўжо атрымалі. Калі я глянуў на зьмешчаную фатаграфію партрэта Сьв. Еўфрасіньні, то адразу падумаў: ня можа быць, каб гэта была Еўфрасіньня. На здымку паказана старая кабета досыць суровага выгляду. Тады я ўзяў лупу і адгарнуў кнігу Аляксеева, дзе ёсьць здымак фрэскі. Кніга ляжала так, што я глядзеў на здымак пад вострым кутом справа. Адпаведна накіраваўшы лупу, я пабачыў жаночае аблічча сярэдняга веку жанчыны, здаецца, яшчэ бяз ніводнай маршчынкі і надзвычайнага, некага незямнога характа, — вачэй адыймаць не хацелася. Суворасьці на гэтым абліччы не заўважаецца, а толькі ціхі смутак. Звычайна на партрэтах выдаецца, што вочы ўзіраюцца на цябе. Але яе вочы нібы ў душу сваю глядзяць. Відаць, фрэску маляваў не абы-які мастак і, відавочна, з гэткага самага пункту гледжаньня, як гэта мне кніга адгарнулася. [...]

18 лістапада 1971

[...] Мяне зацікавіла, паколькі ўжо адкрыты фрэскі й нібы ўжо выяўляецца запраўднае аблічча Сьв. Еўфрасіньні, то варта й навет, можа, канечне трэба зрабіць іконы ў цэрквы, на якіх падабенства Еўфрасіньні будзе больш-менш дакладнае. І калі Сьв. Еўфрасіньня апісваецца, як надзвычайна прыгожая ў дзявоцтве, то чаму маляваць іконы канечне старой сібернай кабеты, якая паказваецца на фатаграфіі ў «Беларусе»? А што яшчэ горшае, то гэта пастава вачэй: левае вока скірована ўправа, а правае — улева, і зрэнка правая меншая. Вось-жа, калі я глянуў на здымак у кнізе Аляксеева, то пабачыў аблічча нармальнае й зусім іншы выраз твару — лагодны супакой і ціхі смутак, што прыдае гэтаму прыгожаму абліччу асаблівага характа. То я што падумаў? Пра рэтушыроўку, разумеецца, мне ў голаву ня прыйшло (як і цяпер ня верыцца, трэба прызнацца). А падумаў я, што зды-

мак для зрабеньня клішэ быў пададзены з кнігі Аляксева, а майстар Архацкі, які рабіў клішэ, стараючыся выпрастаць, зглуміў аблічча. Праўда, і тагды была такая думка, што можа гэта розныя фрэскі або, прынамсі, розныя здымкі з фрэскі. [...] Аб ёй Аляксееў гаворыць: «...лишь церковь Ефросиньи Полоцкой её хранит под позднейшими записями древнейшие драгоценные для нас изображения очень высокого класса», — і прыводзіць здымак (рис. 60) тае фрэскі. [...]

24 сьнежня 1971

[...] Астатнімі днямі атрымаў я пісьмо ад пляменьніка Уладзіміра з апытальнікам пра Коласа. Сьпярша думаў навет паслаць адказы на той апытальнік, але потым, як кажуць, пакруціў носам і чхнуў. Там палавіна пытанняў сыскаго паліцыйнага характару. А ўвяжыся, то не дадуць спакою. Адказы-ж могуць паперакручваць і, напэўна, гэтае зрабілі-б, бо яны былі-б пераважна не пахучыя для бальшавікоў. Анкету, пэўне, далі разведвальныя чыньнікі. То лепш ня смыродзіцца з імі.

Паважнейшае пытаньне пра ранейшую творчасць Коласа. Думаецца, што ніхто, бадай, апроч мяне, гэтага ня знае. Тых твораў, пісаных па-расейску, я памятаю, было досыць шмат, хоць назоваў захавалася ў памяці вельмі мала. А я іх крыху помню, — фактычна, агульны іх дух, — яшчэ ад таго часу, калі падруткам нелегальна ўлазіў у карзіну, дзе яны ляжалі, ды чытаў урыўкамі. Мне проста, як-то кажуць, сэрца балела, чытаючы іх, — такая там была чорная беспрасьветная туга! У беларускай творчасьці яна адбілася вельмі ў малой меры. Маленькі астатак тае творчасьці — два сшыткі вучнёўскага памеру, толькі крышку грубейшыя, — прыехаўшы з бежанства, я адаслаў у музэй Івана Луцкевіча ў Вільні, і яны, як відаць, трапілі цяпер у некі летувіскі музэй. А гэты Уладзімір — цяпер загадчык філіі музэю Якуба Коласа ў урочышчы Смольня, каля Мікалаеўшчыны, дзе мы жылі. [...]

10 верасьня 1972

[...] З Смольні — філіялу музэю Я. Коласа — пасыла таго, як паадсылаў адказы на тые прысланыя анкеты, ні слыху ні дыху ні ад пляменьніка, ні ад брата, а часу прайшло ўжо

шмат. Праўда, і ў Нью-Ёрку пісьмо Special Delivery, пасланае з Квінсу ў Мангэтан, ідзе ўжо тры тыдні ды ня можа дайсьці: там былі матарыялы да «Голасу Царквы». Ну, а там дарога далейшая. А можа зачынлі калітку настолькі.

Часам глянеш на вуды, і хоць у вачох пачынае ціхенька хвалявацца вада на азярыне, пакруціш галавою: нельга, часу няма. [...]

25 верасьня 1972

Атрымаў Ваш ліст, і на гэты раз пішу доўга не чакаючы. Думаў, што гэтымі днямі будзе гатовы часапіс «Голас Царквы», але яшчэ не збрашураваны. Дык выкарыстаю вечар на напісаньне пісьма, бо спаць кладуся звычайна папоўначы й навет па другой гадзіне.

Дык вось, калі пачынаць пра помнікі, то пра Купалаў, можа, крыху пасьпяшаўся з ацэнаю. Але, каб аспрэчвацца, то неяк сама сабою ўсплыла ўсьмешка, ды падумаў: «А што было-б, каб скрозь на сьвеце пэўныя рэчы, няжывыя або й жывыя, аднолькава ўсім падабаліся ці не падабаліся?» Такого сьвету ніяк нельга ўявіць, ён, мусіць, ня мог-бы існаваць. Угледзіўшыся-ж дакладней у Купалава аблічча, трэба сказаць, што яно ўсё-ж Купалава. І мне ў вачох неяк уявілася такое: Купала стаіць на пастамэнце, мэтраў два высокім, а рэшта вышыні — мэтраў пяць ці чатыры — самая фігура (бо, кажуць, вышыня ўся сем мэтраў); пастамэнт шырокі, і па бакох, як-бы на крылах, ці як сказаць, выгравіраваны грамады людзей так, што за імі нібы йдуць таксама грамады, адным словам, канца паходу ня відаць; на версе пастамэнту выразны напіс — «А хто там ідзе? А хто там ідзе?» Пасярэдзіне-ж пастамэнту табліца з напісам — пра Купалу. Тады, мне здаецца, гэтая фігура падабалася-б зусім. (Прынамся, мне.) [...]

Між іншага, словы *помнік* і *памятнік* неяк блытаюцца, абодва ўжываюцца; я схілен-бы называць камяні, пастаўленыя на могілках, ці статуі ў гарадох — памятнамі, а помнікамі — нешта ня зусім матарыяльнае або хоць зборнае.

Вось што да помніку змагаром, а хоць і героям, то герою асаблівых там і няма, а «змагара» цярпець цяжка на могілках. Некалі пралановаў зрабіць напіс па нябожчыку Хве-

дару Данілюку: «*Блаженни чистии сердцем, яко тии Бога узрят*».

А Барыс зрабіў «змагара». Нашто той змагар на могілках ці на тым сьвеце? Ну, сама эпітафія напрошваецца:

*Тут пахаваны змагары,
Што паўміралі без пары.
Ў жыцьці нічога не змаглі,
У рай змагарства паняслі.*

Або яшчэ лепш закончыць радком: «Нясуць змагарства на той сьвет». [...]

Прайшоўшы каля помнікаў і памятнакаў, пра жыцьцё хоць і ня пішы. Часу я на тую беларусізацыю, за якую быў трохі ўляпіўся, можна сказаць, зусім ня маю. Часапіс гэты толькі нэрвы рэзаў. Як пачалі зьбіраць матарыялы, дык заледзьве да канца жнівеня сабралі. А там у друкарні зрабілі «вакэйшын», дык і канец верасьня прыйшоў. Каб-жа ў часе выпусьціць калядны нумар, трэба цяпер за работу брацца. [...] Апрача мяне, ніхто, як кажуць, і пальцам не шаволіць дзеля гэтае беларусізацыі, толькі гарлапаны-патрабавальнікі ня зводзяцца. Тымчасам труднасьцяў паўстае зашмат. Большыня лічыць, што трэба трымацца славянскай мовы, як п'яны плоту, і гэтак паўзыці. А гэтак нічога ня ўладзіш. Трэба часта фармаваць сказы йначай. Часамі ў славянскім тэксьце да сэнсу не дабарэшся, трэба зварачацца да іншай мовы. Веданьне грэцкай мовы, папраўдзе сказаць, проста неабходнае. Дзе льга, то хоць ангельскай скантраляваць, бо там напэўна пераводзілі з грэцкае, а не з славянскае мовы, і там бліжэй да праўдзівага тэксту. Але ў такіх выпадках кажуць: адыйходзіш ад тэкстаў, калі ў запраўднасьці да праўдзівых тэкстаў збліжаешся. [...]

Люты 1973

[...] Прасіў мяне Золак, каб даў артыкул да «Беларускае Думкі» пра Коласа. Я нарэшце і прыбацяў. Аднак для мяне гэта справа цяжкая. Навет і ў тым сэнсье, *што* падаваць з прыватнага жыцьця? Часамі некаторыя дробязі карціць адзначыць, так як і дробязі ў апісаньні мясцовасьцяў, дзе радзіўся і жыў і адкуль паходзяць бацькі. Што-ж да твораў, то

калі-б пра іх штось сказаць, дык у мяне атрымліваецца супярэчнасьць, асабліва з ацэнаю ўзвышэнскай крытыкі. У дакладнейшы разбор, пэўне-ж, ня буду ўвайходзіць, але адцеміць вось карціць. Мне думаецца, што тая-ж нашая крытыка неўласьціва ацэньвала пару «нашаніўскую» ў літаратуры. Напрыклад, калі кончылася тая літаратурная плынь, названая нашаніўскай? Нарэшце, ці кончылася яна? А тае плыні, якая прыйшла й заступіла, штось ня відаць, можа, гэта толькі мне ня відаць? Адным словам, гэтая работа зацягваецца, і цяжка закончыць яе. [...]

27 лютага 1973

[...] Заняўся быў пісаць пра Коласа й трохі пра ягоную творчасць. Ё няк расьцягнуўся й зацягнуўся, і навет чарнавіка ня кончыў. Паўстае шмат пытанняў супярэчных ды нібы ўжо ўсталеных. Напрыклад, хоць-бы і з гэй нашаніўскай парой. Адамовіч напісаў (уводны артыкул да «Новай Зямлі», Мюнхен), што «Новая Зямля» — гэта помнік па нашаніўскай пары. Значыць, пахаваў і памятник паставіў. А што прыйшло на зьмену тэй «нашаніўскай пары»? Большавіцкі соцрэалізм? То ня зьмена. Ё здацца, жыве «нашаніўская пара», толькі ня добра яна названая. Больш за ўсё спрэчнасьць каля «Новай Зямлі». Я і ў Вас хачу папытацца: як чытаецца «Новая Зямля» з фармальнага боку? Цяжка? Няпрыемна? Для мяне зусім прыемна; таксама і ад шматлікіх чулася тое самае, і, бадай, ці не найахватней і найбольш яна чытаецца. Адамовіч піша (там-жа), што найгоршая рэч у паэме — яе архітэктоніка. Дык у мяне становіцца пытаньне: ці яна чытаецца лёгка й добра затым, што архітэктоніка дрэнная, ці архітэктоніка дрэнная дзеля таго, што добра чытаецца?.. «Вроде не поймёшь»... Здаецца, прынята ўжо, што пісана ямбама... Аднак, чытаецца ня ямбама.

Мой родны | кут, | як ты мне | мілы...

Далёка | я | ад межсаў | родных...

Той самы | лес, | палеткі | тыя...

Ды людзі | там | жывуць другія...

Гэткіх сказаў, дзе гэты выдзелены склад становіць асобнае слова, набярэцца працэнтаў дзесяць —

Шчасьлівы | міг, | бо палі | пумы...

На гэты выдзелены склад праз усю паэму йдзе націск, а не на канцы слова ў строчцы. Выглядае, што гэта ня ямб. Разумеецца, гэты націскны склад, калі ён у шматскладовым слове, ня так выразны:

Ня раз у|том|лены да|рогай...

Выдаецца недарэчным ганьбаваньне паэмы яшчэ так званым «дэтэрмінізмам». У чым дэтэрмінізм? Што галоўны герой Міхал памёр? То што — Адамовіч хоча, каб памёршы кулакамі трос? Рэвалюцыйнасьці, кажа, няма ў паэме. Гэта праўда, але не загана.

Адным словам, братка Юры, пытаньняў паўстае шмат. Бабарэка казаў, што «Новая Зямля» — гэта новая форма эканамічнай залежнасьці. Вельмі дарэчы было-б папытаць у яго й бальшавікоў адначасна, бо ён паўтарыў бальшавіцкі блат: а якая форма калгас? Залежнасьці ці незалежнасьці? Ці звычайнага, або надзвычайнага, рабства? Тыя-ж Бабарэкі памаглі Коласу падглуміць «Сымона Музыку». Увядзеньнем таго Дамяніка, які ганяўся за Ганнаю, як маркач за авечкаю, Колас у вялікай меры спаскудзіў паэму. Увёў соцрэалізм супраць містычнасьці ў першай рэдакцыі... Але, калі маецца «Сымона Музыку» Мюнхенскага выданьня, там зьмешчана пятая частка й першай рэдакцыі — непараўнальна лепшая. [...]

12 сакавіка 1973 г.

Не адцягваючы, хачу адказаць на Ваша пісьмо з 6.3.73. Па-першае, выказваю задавальненьне, што адкараскаліся ад хваробы. Дай Бог, каб ня прыставала больш. Я-ж часамі, крыху закідаўшыся ды пачуваючыся тады нуднавата, неяк зноў трохі падцягваюся ды рухаюся ў старой арбіце. Некалі, жывучы на аднэй кватэры з Акановічамі, бывала пайду ці пад царкву ці куды-небудзь у грамадскіх справах і, калі вярнуся незадоўга, то Акановічыха казалася: — Што? Не ўвайшоў у арбіту?

Вось, што да гэтага артыкула пра Коласа, то я ня ведаю, калі кончу яго. Часта ўздываецца пытаньне, што можа лепш не чапацца. Бо шмат супярэчных пытаньняў паўстае з

розных бакоў: з боку бальшавіцкага ціску і з боку свае, беларускае, крытыкі ды якраз узвышэнскай. Для мяне выдаецца шмат недарэчнасьцяў у ёй. Напісаць пра Коласа і не чапаць ягонай творчасці й яе ацэны, то, напэўна, у такім разе няварта пісаць нічога. Што да архітэктонікі «Новай Зямлі», то, шчыра кажучы, я хацеў пачуць ад Вас: як гэтая паэма для Вас выдаецца ў чытаньні — цяжка чытаць, няпрыемна, выклікаецца незадавальненьне, няпрыемнасьць ад самога чытаньня? Што да агульных ацэнаў, то што рабіць? — хоць я прыслужнік царкоўны й прыбіральшчык, але, як казаў адзін малы хлопчык, «я сам хачу на лаву ўзьлезці...» Бо паўтараць дактарскія трактаты — які-ж сэнс? Праўду кажучы, то мне й чырванець не канечне так моцна, як дактарам і прафэсарам, калі-б што сказаў не да толку. [...]

Трэба брацца за часапіс «Голас Царквы». Гэтымі днямі трэба аднесьці матарыял да друкаваньня. Наскрабецца, што пад рукою. [...] Сказаць папраўдзе, маю трохі засьцярогі, што да друкарні. Вось выпусьцілі «Царкоўны Сьветач», за прысланьне якога шчыра дзякую, і выглядае, як-бы сказаць, — задніцы ня было чым прыкрыць, і нарэшце друк памінтрэжылі. Кажуць — «не судите да не судимы будете...» Але калі-ж здалёк відаць. [...]

13 красавіка 1973

[...] Нажаль, ні 5-га, ні 6-га тому БСЭ, ні 12-га нумару «Беларусі» я ня маю. Заўсёды нешта перашкаджае паехаць купіць, калі ёсьць яны ў тым савецкім магазіне. А калі што й купіў, то ўсё роўна не прачытаў. Я думаю, што адбітак з помніку, які Вы прыгадваеце, як пра няўдалы, я маю ў маленькім складаным выданьні «Музей Якуба Коласа». Поза (дапаясная) нібы такая самая, як і ў пастаўленым на пляцу, але аблічча зусім ня тое. Помнік (мне здаецца, што ў гэтым выпадку лепш сказаць «памятнік»), які зрабіў Азгур, мне падабаецца. Пасаджаны хоць-жа на каменнай глыбе, але моцна на зямлі, ён у згодзе з Коласавай творчасцяй; а выгляд твару такі, нібы з вачэй просяцца сьлёзы навонкі. Азгур ня прыкрасіў яго бальшавізмам, як гэта зрабілі з Купалам. Ё дзякуй яму, хоць па сьмерці зьняў з Коласа фальш. [...]

Сам я паволі вяну. Што-ж, гады бяруць сваё. Хоць я сплю ня вельмі шмат і, можна сказаць, пераважна недасыпаю. Але прыступілася санліवासць, усё-ж ненатуральная, пэўне-ж, — старэчасьць. Старэйшы брат Юзік таксама хваліцца — ён старэйшы на два гады. У сакавіку, пісаў, мелася быць апэрацыя другога вока, бо першае ўжо апэравалі. Як яно там прайшло, яшчэ ня ведаю. Старэйшая сястра то ўжо, мусіць, за 80 перайшла. І яшчэ ёсьць старэйшая за мяне на гадоў 4 й маладзейшая за мяне на гадоў 2—3 — яна 12-ая ў бацькоў, а я 11-ты — няўдалая лічба. Змалку быў няўдалым. Доўга ляжаў увесь у баляках. І маці навет сказала: «От, няхай ляжыць спакойна, калі ня крычыць, — усё роўна з яго нічога не будзе». [...]

16 чэрвеня 1973

[...] Калі-б давялося кончыць артыкул пра Коласа, то яшчэ прыйдзеца саткнуцца й з Адамовічам, а па дарозе зачапіць папрокам і «Узвышэньне», бо ўзвышэнская крытыка зьбівала Коласа з панталыку і гэтым памагала бальшавіком, а ня Коласу. І я запраўды рады за Коласа ў тым, што не чапаў «Новае Зямлі», якую тая крытыка называла старою й не выкідала яе з паліцы «от на ўсякі выпадак».

Я так праконваюся, што тыя заганы, як: дрэнная архітэктоніка, дэтэрмінізм (а ў запраўднасьці — чысты хрысьціянскі дух паэмы), уласьніцкія тэндэнцыі, новыя формы эканамічнай залежнасьці, а дзеля гэтага навет і брак ідэялёгіі, — усё гэта пераацэніцца (ды яно-ж і цяпер ня ўсімі гэтак ацэньваецца), а «Новая Зямля» ніколі старэць ня будзе. Яна набярэ большае вартасьці з часам.

Перачытваючы-ж «Сымона Музыку», заўважаецца, што чытаньне гэтае паэмы не спраўляе гэткага беспасярэдняга духовага ўздзеяньня, як чытаньне ў першай рэдакцыі. Паднароўліваючы крытыкам і вымаганьням бальшавіцкім, Колас у пэўнай меры падглуміў паэму. Падпраўляючы твор майстроўкаю, тэхнікаю, ён прыбіў той жывы струмень, які адухатвараў паэму, а ўвёўшы ў чысты твор соцрэалістычную брыду ў асобе таго Даменіка, каб абыйці «містычнасьць» у першай рэдакцыі, забрудзіў тую чысьціню. [...] Што да паэтычнасьці, то падмайстроўка ані не палепшыла яе, тэй паэ-

тычнасьці. Стась, відаць, гэта ён, зрабіў добрую рэч, дадаўшы ў Мюнхенскім выданьні «Сымона Музыкі» астатнюю частку паэмы ў першай рэдакцыі. Яна непараўнальна лепшая пад усімі паглядамі.

20 чэрвеня 1973

Я-ж таксама думаў пра вобраз Сьв. Еўфрасіньні. Дзеля гэтага цікавіўся здымкамі фрэсак, дзеля гэтага з Вамі сварыліся, бо я хачу, каб на іконе была прыгожай, так як была прыгожай у запраўднасьці. Не канечне-ж, каб сьвятыя былі няпрыгожыя. Маці Божую малююць найпрыгажэйшаю. І Хрыстос зачапіў тую самаранку каля Якубавага калодзежа, пэўне, затым, што прыгожай была. І пэўне яе не адкінуў за тое, што ўжо мела шостага і то ня мужа; таксама яе не адкінуў, злоўленай у чужаложстве, якую хацелі ўжо пабіць каменямі. Думаецца мне, што па кансультацыі з людзьмі — сім-тым, магла-б намаляваць ікону Тамара Стагановічава. [...]

Што-ж да нашай мовы тут, на чужыне, то яна ня лепшая за мову ў БССР; калі-б адкінуць сілком упёртыя ў мову бальшавіцкія блатныя выслаўленьні, то яна была-б лепшая за тутэйшую. Ёсьць тут «маханікі» падчышчаць мову выкідваньнем добрых слоў толькі дзеля таго, што гэтыя словы ёсьць і ў расейскай мове. Таксама й стараньне пісаць так, як вычуваецца, даводзіць часам да недарэчнасьці. Тут маю на ўвазе ўвядзеньне прыназоўніка «із, ізь» (якраз перанесенага з мовы расейскай), таксама прыдыхных — у *вабставінах*, у *васысьце*, у *ватэцы*, у *вакадэміі* і г. д. Калі ўзяць сказ: *Дуплё ў асіне*, то беларус прачытае так, як вымаўляецца, з нявыразным прыдыхным «в» перад «асіне»; калі-ж напісаць — *Дуплё ў васіне*, то для таго, каб вымавіць выразнае «в», чытач ня будзе скарачаць «ў», а будзе вымаўляць яго поўнагалосным, таксама будзе выразна вымаўляць гук «в», — і будзе глуміць мову. [...]

Ларыса Геніюш

*Ах, якое бывае жыццё часам нецікавае,
але быцьшляхотнымі людзьмі і беларусамі
ніхто ніколі нязможа нам забараніць.*

*(Зь ліста Л. Геніюш
Юзэфе і Чэславу Найдзюкам
ад 4 верасьня 1975 году)*

Жыццё Ларысы Геніюш склалася незвычайна. Яна ня выехала на Захад у эміграцыю з Прагі (хаця мела такую магчымасьць), адбыла гады ў канцэнтрацыйных савецкіх лягерах — і адмовілася стаць грамадзянкай БССР (выпадак выключны для таго часу). На сваёй зямлі пад Саветамі яна была «ні госьць, ні гаспадар».

З паваеннай беларускай эміграцыяй Л. Геніюш захавала трывалыя сувязі — не на адзін год. Амаль да апошніх дзён жыцця яна ліставалася з суайчыньнікамі на чужыне. Гэта Вітаўт Тумаш у Нью Ёрку, Юзэфа й Часлаў Найдзюкі ў Каліфорніі, Вера й Міхал Махначы ў штаце Іліной, спадарства Ніканаў, Зіна й Алесь Каднякі (паэт Алесь Салавей) у Аўстраліі... Дзясяткі вершаў Л. Геніюш, напісаных у 70-я гг., дасылаліся на Захад, беларусам у Брытаніі й Нямеччыне, Канадзе й ЗША, і лепш за ўсе іншыя доказы даводзяць: можна было пісаць, пры любой уладзе, і нават ня толькі ў шуфляду. Адзін з такіх вершаў,

напісаны 22 кастрычніка 1970 г., прысьвечаны В. Тумашу:

*Вітаю Вас, Сябра, праз тысячы вёрст,
як заўсёды ад шчырага сэрца.
— Часам пазнаеш, адчуеш кагосьць
і ўжо не забудзеш да смерці...
Першыя вершы мае — жураўлі,
дзякуюць Вам за апеку,
дзякуй за тое, што другам былі,
што заўсёды былі чалавекам!
Калі мой жыцьцёвы завузіўся круг,
трагічнай ліхой няўдачы,
я верыла — сьледу шукаціме друг,
застогне, калі не заплача.
Загублены ў далях марозных, гусляр
пад тленьне нямых спадзяваньняў,
я бачыла месяца роднага твар
ў паўночным разбрызганым зьзяньні.
Лягчэйшая ноша адчайных гадзін,
няміласьць суровага лёсу,
калі не забыты, калі не адзін,
калі ёсьць на сьвеце сяброўства!
Нічога, мой Дружа, што не маладосьць,
што не зара, а сутоньне,
што рук маіх сёньня, прамерзлых наскрозь,
не пакласьці на Вашы далоні.
Гадоў каляровых ня вернеш назад,
ўжо восень жыцьцём нашым правіць,
— красуе няхай залаты лістапад,
як некалі сонечны травень.
І хоць ужо 60 на нашым вяку,
жывём для Радзімы аднойчы,
таму гэта толькі пачатак шляху,
калі шлях гэты дзейны і творчы!*

Сёньня тыя вершы ашчадна перахоўваюцца не ў адной сям'і беларусаў на эміграцыі. Частку свайго ліставаньня былыя рэспандэнты перадалі ў БІНІМ.

Выняткі зь ліставаньня Ларысы Геніюш

Жывем мы ў старой хаце мужавых продкаў. Кнігі, сувэ-
ніры, дываны і часам добрыя людзі і лісты ад дарагіх і далё-
кіх сяброў ды ад сына. Змухлявала б, калі б сказала, што
жывецца лёгка. Маё мінулае, ды і сучаснае, у многім не гар-
манізуе, толькі я інакшай не магу быць! (3.08.1970)

Прывітаньні Вам ад восені нашай, ад бульбянішчаў, ма-
ладзенькіх лясоў, першай руні і ад нашых сэрцаў. Жывем
мы добра, хата старая вельмі, але свая, стол не пусты, хоць
кішэні то часта. Жаль толькі, што мы далёка ад унукаў і ад-
ных тут, як ваўкі [...] У нас тут няма сваякоў, і мы самыя, а
сябры ня ўсе мяне любяць, бо я чалавек ня вельмі паслухмя-
ны і верабей стары. Люблю, што пазытыўнае, але што не ад-
павядае маёй беларускай, чалавечай душы, я ніколі не пага-
джуся з тым — і тут уся бяда. (20.10.1970)

Я была ў Вільні. Хавалі А. Клімовіча. Хавалі ўрачыста
літоўскія ксяндзы. Вазілі яго аж у Ключчаны на Сьвянцян-
шчыну, бо ён хацеў быць пахаваным ля свае маці. [...] З на-
шых малодшых не было нікагутка. [...] Хавалі моўчкі. Я не
была прыгатаванай, каб гаварыць, і калені неяк мне дрыжа-
лі, але кораценька і цвёрда ўсё-ж сказала пару словаў. [...] Божа,
я ж ня ведала, што была там я такая адна. [...] А ён
аж да апошняга дня жыцьця думаў пра свой народ, нешта
ўсё хацеў зрабіць для яго культуры, нешта рабіў. (7.12. 1970)

А Вільня маладзец, будзецца на дзіва, толькі яна ўжо
поўнасьцю літоўская! Ён там так многа ўжо! Схапілі гэты цу-
доўны горад абэруч, упіліся ў яго, як кляшчы, хоць не буда-
валі яго, і ўсе там цяпер, як чужынцы, хто не літовец. Трэба
прызнаць, што працуюць яны талкова, дружныя вельмі,
разумныя для сябе [...] Усё наша зьліквідавалі, але ня тую
праўду гістарычную, дзеля якой яны так і намагаюцца. Толь-
кі праўды ня зьменіш. (7.12.1970)

У Паланзе, у бібліятэцы, муж папытаўся беларускіх кні-
жак ці журналаў. Яму няветліва адказалі, што беларусы ад
свае мовы адмаўляюцца. На што ён ім адмовіў: «Гэта ня-
згодна з праўдай. Мы ня толькі не адмаўляемся ад сваей
мовы, але не адмаўляемся і свае старой сталіцы...» Ён там

ледзь не біўся зь імі і казаў, што не паедзе болей туды [...] Доля ўсё адбірае ў нашай бацькаўшчыны шчырых сыноў, увесь час, як толькі запомню. А не зрабіць нічога для свайго народу — ня варта жыць. [...]

Трэба прывучаць дзяўчатак да хатняе працы, да клопату аб сям'і, аб эстэтычным выглядзе кватэры, адзеньні і г. д. Якая б спэцыяльнасьць не была ў жанчыны, але нішто так не патрэбнае як гаспадарнасьць, мацярынства і жаночая цеплыня ў хаце. Трэба любіць і шкадаваць сваю маму, у якой столькі клопату, столькі працы. Гэта вялікая радасьць дапамагаць сваёй Маці і наагул радасьць некаму памагчы ў працы. (30.03.1971)

Апошні час мяне падводзіць здароўе. Воля мая чалавечая трымаецца, але здае маё сэрца. Гэта нармальна. Старасьць. (1.04.1971)

Моцна ў нашых людзях закаранілі тую «польскую» і «рускую» веру, паводле якой і пішуць нацыянальнасьць. Практыкуецца гэта і сяння і амаль «благаслаўляецца». Гэтага несуразнага пытаньня нат' парушыць нельга. Ды ўсёроўна ў сьвятынях няма нашай мовы. Яна яшчэ па сёлах. [...]

А моладзь сёння кудлатая і барадатая ўсюды. Гэткія і ў нас. Калі я была ў Варшаве, дык трудна было часам адрозьніць хлапца ад дзяўчыны і наадварот. Дэгэнэруюцца яны нейк і духова. Але ёсьць і добрая моладзь, якая і думае і адчувае адказнасьць за заўтрашні дзень. Яны то ўсе перабурацца з часам. Гэта амаль нармальна. Жыцьцё даволі сумнае, дык хоць вопратку прыдумваюць як атракцыю. [...]

Часам наглядаю, што нашая народная культура этычная — вялікая культура. Упартыя мы, дык можа што зь яе і захаваем. Думаюць людзі. (2.04.1971)

Бацькі мяне вучылі праўдзе, літасьці, дабраце, гасьціннасьці, чэснасьці. А жыцьцё расшырыла гарызонты ў другім напрамку, зь якога таксама на крок не змыляю. Сказаць, што мне трудна, — гэта слаба сказаць... адным словам, я живу, працую каля дому, і толькі вельмі мне адзінока і бесканечна сумна. [...]

У нас малое мястэчка, як цяпер — «городской посёлок», так што ў нас яшчэ чутно родную мову між людзьмі,

якія зь сяла. З намі таксама ўсе стараюцца гутарыць па-беларуску. Іначай запануе адна мова, адна «культура». (2.11.1971)

Працую крыху над невялікай паэмай аб Ефрасіні Полацкай. Так, як напісана, пэўна, не надрукуюць, а іначай ніяк нельга: не абмінуць уплыву вялікай ідэі, якая пакінула моцны ўплыў на гэтых усіх стагоддзях. (28.11.1971)

А «Песьняры» пяюць хораша! Яны захоўваюць да тонкасьці наш калярыт, і музыка ў іх на розных нашых і старых інструмэнтах, ёсьць нават ліра! [...] «Песьняры» кранаюць душу, беларускую душу, дык наскрозь. Яны адчуваюць песьню, многа працуюць над ёю, і мы ўсе іх вельмі любім. (21.12.1971)

У нас недзе ў 68 годзе ў Зэльве быў хор Рыгора Шырмы, але безь яго. Я пазрывала ўсе мае туюльпаны для іх, але было мне балюча, калі хацела пагутарыць зь імі, і ніхто, але то ніхто зь іх ня ўмеў па-беларуску. Муж зь некім гутарыў, а мне зрабілася да сьлёз няёмка. Нечаму здавалася, што прыгожыя салісткі, якія так хораша заводзілі нашыя народныя песьні, павінны ўмець хоць прывітацца, як наш народ. Самога Рыгора Шырму я бачыла толькі ў тэлевізары, як нядаўна яго віталі з васьмідзесяцігоддзем. Было гэта вельмі хораша і ўрачыста. Ларыса Александроўская, Генадзь Цітовіч, Ёгар Лучанок нават выступалі на роднай мове! (29.01.1972)

Паэту, мусіць, трэба, каб яго чыталі, друкавалі, крытыкавалі і падтрымлівалі. Калісьці ў маладосьці, за Польшчы, я пісала для сябе асабіста. Было сумна, дык усё перачытвала. Загінулі недзе тья мае вершы. У мяне наагул многа чаго ў жыцьці загінула. (19.06.1973)

Хварабліва не пераношу няяснасьці ні ў жыцьці, ні на працы. (11.03.1974)

Што да «Вершалінскага раю», дык гэта амаль дакумэнтальная аповесьць. Нажаль, такое было. Мы крыху гневаліся на Карпюка, што ён так рэалістычна вывалак на сьвет непрыглядны такі момант нашай падняволенай мінуўшчыны, але пасяля згадзіліся. Мова аповесьці сочная, ды і факты ськія-такія цікавыя. Адноўчы нат' адзін дзядзька папраўляў

печ, і з гутаркі ўспомнілі Грыбава і таго Гальяша. Дзядзька шчыра закляў яго, бо некалі яго жонка так захапілася гэтым «прарокам», што пакінула пяцёра дзяцей і так і засталася ў Гальяша. Яшчэ не так даўно адна бабка прыносіла мне газэтку па-расейску і якую яна хавае як рэліквію разам з вераю ў таго Гальяша. Сам А. Карпюк са Страшылава (сяло на Беласточчыне), але мова там, як і ў нас: «наеўса, напіўса», ды і сапраўды тыя праклёны аднолькавыя. Мы ж з Вамі некалі блізкія суседзі. Гэты Гальяш вырас на паднявольнай духовай нішчымніцы беларусаў, калі нават яго «вучэньне» прымалася людзьмі як нешта сваё. Падсьведама хацелася людзям нейкай «праўды», аб'явы нейкае. Так, гэта рэальнасьць, нажаль, і ясныя яе вытокі. Народ мусіць мець сваіх прарокаў, а Купала і іншыя яшчэ тады да людзей нашых амаль не даходзілі. (25.06.1975)

Мы доўга жылі на чужыне, і заўсёды мілым было для нас разумнае, роднае слова. (20.03.1976)

Палякі нічога не забыліся і нічога не навучыліся за гэты час крывавай гісторыі. Ём здаецца, што нас наагул не павінна быць на нашых землях... Чыста «славянская» палітыка «братэрства і роўнасьці»... Лінія ўраду іншая, але ня ўсе там жывуць паводле гэтай лініі. (30.08.1976)

Чалавек толькі і жыве, пакуль працуе і бачыць вынікі сваёй працы. А век, старасьць — гэта не перашкода, каб быць сапраўдным чалавекам і пакінуць добры і трывалы сьлед на зямлі. Асабліва, калі гэты «сьлед» чалавечы так патрэбны. (27.03.1977)

Мы ведаем, як дарагая і родная кніжка сярод чужых людзей, бо самыя доўга жылі на чужыне. Часта ўспамінаюцца тыя часы, часам з жалем, часам з любасьцю. (5.04.1977)

Наш маральны абавязак пасылаць дарагім суродзічам роднае слова з Бацькаўшчыны. (18.07.1977)

З болем заўсёды ўспрымаем весткі аб сьмерці нашых дарагіх, харошых людзей і тут, і ў вас. Добра, што хоць ёсьць, расьце моладзь. (30.08.1977)

Мы хацелі б, каб Ядзя ня вельмі сьпяшалася замуж і выбрала сабе якога спраўнага беларуса, бо супольныя інтарэсы і зацікаўленьні ў жыцці — гэта палова шчасьця! Калі

не, дык хоць сапраўднага дзельнага і талковага амэрыканца, каб і сваё любіў, і шанаваў чужое. (18.07.1978)

А Вам далёка ад Бацькаўшчыны хочацца паслаць хоць роднае друкаванае слова ці краявід. (11.03.1979)

Шчыры дзякуй Вам за Вашыя спачуваньні з прычыны сьмерці сьвятой памяці майго мужа. Толькі адным пішу Вам, бо боль не сьціхае, а робіцца глыбейшым, як і маё гора і лёс зусім адзінокага чалавека, бо па сьмерці Яначкі я нікога тут, сказаць, ня маю. Людзей шмат добрых, спагадлівых, простых нашых, з сапраўднаю яшчэ культураю нашых дзядоў, але і яны маюць свае сем'і і свае клопаты. [...]

Галоўнае, што прыехалі дзеці і ўнукі. Усё забылася сумнае, што нясе з сабою нялёгкае жыцьцё і хвароба, і ў памяці толькі вялікая любоў, якой ня вернеш. [...] Было многа кветак і многа людзей, бо лекар і чалавек быў ён добры. Крыху я была аслабла і раскісла, але зноў я раблюся злая, як воўк, і нікога і нічога не баюся! Неяк дам сабе рады. (30.03.1979)

Простыя нашыя людзі, суседзі і сваякі мужа часам аж узварушліва апякуюцца мною. Нават іх дзеці. Яны ведаюць, як я адна і як мне бывае цяжка. Нікога з нашай інтэлігенцыі ці даўніх нашых знаёмых за гэты час і не бачыла. Я іх разумею, не гневаюся, але прыкра ўжо нават аб іх успамінаць. Люблю ўсё жыцьцё людзей адважных і чэсных, незалежна ад іх перакананьняў палітычных. Люблю людзей добрых. (18.09.1979)

У нас тут няма сапраўды інтэлігентных людзей. Ёсьць людзі з асьветаю, як рамесьнікі, абмежаваныя толькі вузкай галіной сваёй спэцыяльнасьці. Мне болей падабаюцца сардэчныя, простыя нашыя людзі, якія не пакінулі мяне ў бядзе. (8.11.1979)

Жыцьцё маё надта скамплікаванае, але я ўсё тая ж, простая і разам складаная беларуская душа. Найбольш ненавіджу ў сьвеце хлусьні і двулічнасьці. Яшчэ ненавіджу бесчалавечнасьці. Люблю чэсных, ахвярных і адважных людзей, якіх бы перакананьняў яны ні былі. Праўда, у нашых тут адно ва ўсіх перакананьне, але бывае, што і цвярозы розум часам загаловаецца. Жыцьцё не стаіць на месцы, і касмічная эра вымагае іншага маштабу думак і назіраньняў.

Жыць засталася мала, і галоўнае ёсць тое, што ўжо было. Мала зроблена, але ўжо зроблена нешта на мілай ніве нашай народнай культуры. Ня ведаю, ці яшчэ давядзецца болей зрабіць. У мяне свае, правераныя нялёгкім жыццём вартасці і сьвятасці. Галоўнае ў іх, што людзі павінны быць людзьмі, ня толькі імі звацца. (8.11.1979)

Уладзімер Конан

Scripta manent

Нехта з антычных мудрацоў даўно сказаў крылатыя словы, якія дайшлі да нас лацінскай прыказкай: *Verba volant, scripta manent* — *Слова адлятае, напісанае застаецца*. Яна, мабыць, найлепшая ўзнагарода для тых, хто пісаў і піша сёння. Ад біблейскіх летапісаў і прарокаў да сучасных паэтаў. Нават для тых творцаў фальклёру, што не атрымалі іншай кампэнсацыі, не пакінулі сваіх аўтографу ў ведамасьцях на атрыманьне ганарару. Імя іхняе — *народ*. Бо і вусная паэтычная ды песенная традыцыя не засталася б, калі б добрыя людзі не запісалі яе на паперу альбо, яшчэ лепш, на магнітафонную стужку. На жаль, гуказапіс і сучасная кампютарная сыстэма фіксацыі слова моцна спазьніліся: сёння ад вялікага мора аўтэнтчнага фальклёру й паэтычных галасоў засталіся толькі фрагмэнты. Тут не абысьціся без навуковых камэнтароў і больш складанай навукі аднаўленьня твораў па іх фрагмэнтах — гермэнэўтыкі. Бо важна ня толькі прачытаць, адэкватна зразумець, але і адрадзіць мастацкую традыцыю, увесці яе ў кантэкст сучаснай культуры.

Больш як год таму, якраз у калядныя дні, мне давалося рэцэнзаваць выдадзеную Беларускамі Інстытутам Навукі й Мастацтва ў Нью Ёрку «Архіўную кнігу».* Аўтарам-укладальнікам яе быў таксама Лявон Юрэвіч, сёння адзін зь вядучых супрацоўнікаў гэтага цэнтру беларусікі на амэрыканскім

*Ул. Конан. Пра «Архіўную кнігу» // Палымя. 1998. №7. С. 269—280.

кантынэнце. Адначасова ў Беластоку Ян Чыквін выдаў кнігу літаратурна-крытычных нарысаў «Далёкія і блізкія: Беларуская пісьменьнікі замежжа» (1997). Я вітаў гэтае выданьне ў палемічным артыкуле «Беларуская літаратура ў блізкім свеце»,* адзначыўшы, што прафэсар Чыквін своечасова пачаў аналітычнае дасьледаваньне творчасці пісьменьнікаў беларускага расьцярушаньня.

Так сталася пасья Другой сусветнай вайны: таленавітыя пісьменьнікі, дзеячы нашай культуры, вядомыя палітыкі, што захавалі ідэалы Беларускай Народнай Рэспублікі, пабыўшы спачатку ў Нямецчыне, Бэльгіі, Францыі, іншых еўрапейскіх краінах, недзе ў пачатку 1950-х гг. аказаліся ў Амэрыцы. Іншыя калегі, якія паспрыялі таму, каб «упісаць» літаратурны набытак беларускага літаратурнага замежжа ў кантэкст айчыннай культурнай традыцыі (Ян Чыквін, Уладзімер Арлоў, Анатоль Сабалеўскі, яшчэ нехта), здолелі пабываць у іхняй цяперашняй, такой вядомай і такой загадкавай краіне. Патрэбна было дакрануцца да першакрыніц, багатых архіваў, бо тое, што надрукавана «беларускімі амэрыканцамі», — толькі частка плёну іх творчасці, перапіскі, роздуму, зафіксаваных у багатых архівах — прыватных і ва ўласнасьці грамадзкіх навукова-літаратурных арганізацыяў.

Але, як сказаў эвангеліст, «жніво багатае, ды работнікаў мала» (Мц. 9:37). Шмат каго ўжо няма, а іншыя — далёка. Вось наш калега Лявон Юрэвіч (ён скончыў Пэдунівэрсытэт і аспірантуру пры Інстытуце Літаратуры НАН) вырашыў папрацаваць на беларуска-амэрыканскай літаратурнай ніве стацыянарна ў гэтай далёкай Амэрыцы, што прытуліла пасья вайны беларускіх адраджэнцаў. Грунтоўнае дасьледаваньне архіваў, пэрыядычных выданьняў, рэдкіх кніжак, урэшце, апора на багатую навукова-асьветніцкую традыцыю Беларускага Інстытута Навукі й Мастацтва ў Нью Ёрку далі свой плён. У 1996 г. Л. Юрэвіч падрыхтаваў да друку (а дакладней, аднавіў па рукапісных фрагмэнтах) і выдаў кнігу Юркі Віцьбіча «Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі». Праз год у тым жа Інстытуце выходзіць ягонае «Архіўная кніга» (Нью Ёрк, 1997), якую я назваў літаратурнай падзеяй года. Архівы й камэнтары да іх высь-

*Полымя. 1997. №9. С. 301—310.

вечваюць не парадную й не дыпляматычна-стрыманую, а глыбінную, драматычную праўду жыцця й творчасці нашых прарокаў-пісьменьнікаў у расьцярушаньні, што захавалі ў сваёй сьвядомасьці і ў сэрцы чысты вобраз Маці-Беларусі й веру ў яе дзяржаўнае адраджэньне.

«Архіўная кніга» пад адною вокладкаю аб'яднала розныя літаратуразнаўчыя жанры: кароткія манаграфіі, біяграфічныя нататкі, крытычныя нарысы, тэксталягічныя публікацыі з камэнтарамі, бібліяграфію. Такія выданьні былі ў Беларусі (альманах «Спадчына», гісторыка-літаратурныя матэрыялы «Пачынальнікі»), але ва ўмовах савецкай цэнзуры не ўдалося захаваць навуковую адкрытасьць, дасьледніка прымушалі затушоўваць палітычныя й жыццёвыя супярэчнасьці быцця літаратуры ў сьвесе. Цяпер жа, на маю думку, «архіўныя кнігі» рыхтуюць адраджэньне культурна-гістарычнай школы ў літаратуразнаўстве. Але на іншым узроўні: не на былой філязофскай веры ў пазытыўную эвалюцыю і на сацыялягічнай канцэпцыі прычыннай абумоўленасьці літаратуры грамадзкім становішчам пісьменьніка ды абставінамі яго біяграфіі, а на заглыбленьні ў ягоную экзыстэнцыю — у духоўнае й псыхалягічнае перажываньне сваёй жыццёвай драмы.

Назва новага зборніка дасьледаваньняў Лявона Юрэвіча, як і папярэдняй «Архіўнай кнігі», мае ў сабе дасьледніцкую «правакацыю», літаратуразнаўчую дасьціпнасьць: абедзьве даюць больш, чым абяцаюць. Бо за паняцьцямі *архіў*, *камэнтары* й вытворнымі ад іх (архаічны, архаізм, камэнтатарства) замацавалася значэньне чагосьці пражытага, вузканавуковага, не актуальнага па-за акадэмічным «цэхам». Між тым якраз архівы (калі гэта не парадныя, хлусьліва-бюракратычныя пратаколы) высьвечваюць не фасадную, дыпляматычна стрыманую, а глыбінную й драматычную праўду жыцця й творчасці. А камэнтары маюць дачыненьне да цікавай навукі — гермэнэўтыкі — тлумачэньня сэнсаў старадаўніх альбо незразумелых і напоўзабытых тэкстаў і далучэньня іх да сучаснага культурнага кантэксту. Да таго ж «Камэнтары» ў адрозьненьне ад выключна літаратуразнаўчай «Архіўнай кнігі» выходзяць за рамкі літаратуры, аўтар уключыў у новую кнігу нарысы па міталёгіі, драматургіі й тэат-

ральным мастацтве, лексыкаграфіі, беларускім рэлігійным адраджэньні.

Дасьледнікі, выкладчыкі літаратуры й культуралёгіі ў Беларусі, верагодна, зацікавяцца перш за ўсё I разьдзелам, дзе ёсьць нарысы пра станаўленьне гэтага жанру ў беларускай літаратуры, аналіз міталёгічных матываў у творчасьці Вацлава Ластоўскага, Язэпа Дылы, Сьвятаслава Каўша, іншых пісьменьнікаў блізкага й далёкага замежжа. Гэтая частка кнігі, на мой погляд, мае самастойнае значэньне, як канцэптуальнае навукова-папулярнае дасьледаваньне новай праблемы ў беларускім літаратуразнаўстве. Мяне яна зацікавіла даўно, і гэтая цікавасьць выявілася ў шэрагу публікацыяў на тэму міталёгічных і біблейскіх матываў у літаратуры й фальклёры.* Дазволю сабе свае камэнтары на «Камэнтары» спадара Юрэвіча, бо гэтага вымагае мая высокая ацэнка новага кірунку ў беларускім літаратуразнаўстве й культуралёгіі.

Л. Юрэвіч упершыню дасьледаваў гісторыка-міталёгічную тэму ў творчасьці беларускіх айчынных (В. Ластоўскі, Я. Дыла) і зарубежных (Ю. Віцьбіч, Ул. Случанскі, С. Хмара, С. Коўш, Я. Юхнавец) пісьменьнікаў, на жаль, малавядомых на гістарычнай Бацькаўшчыне ня толькі звычайным чытачам, але і школьна-дыдактычнаму й нават унівэрсытэцкаму літаратуразнаўству. Дарэчы, ня толькі літаратура стварае заснаваньня на сацыяльна-палітычных і эстэтычных ідэалах міты. Ёсьць свае міты ў гістарычнай навукі, пра гэта здагадваліся даўно, але парадокс гісторыі дакладна вызначыў Н. Бердяев: «Гісторыя ня ёсьць аб'ектыўная эмпірычная на-яўнасьць, гісторыя ёсьць міт. Міт жа ёсьць ня выдумка, а рэальнасьць, але рэальнасьць іншага парадку».** Заслугоўваюць увагі думкі дасьледніка пра ўзаемасувязі мітаў і абрадаў, рытуалу й драмы, мастацкага твору й матэрыі; пра значэньне

*Ул. Конан. Беларускі музыка-Арфей // Польшча. 1992. №11. С. 149—158; Яго ж: Біблейскія вобразы і матывы ў беларускім фальклёры // Беларусіка=Albaruthenica. Кн. 4. Мн., 1995. С. 11—20; Яго ж: Біблейскія архетыпы і сімвалы ў беларускай літаратуры // Беларусіка=Albaruthenica. Кн. 6. Ч. 1. Мн., 1997. С. 169—176.

**Николай Бердяев. Смысл истории: Опыт истории человеческой судьбы. V. Изд. 2. Paris, 1969. С. 29.

некаторых унівэрсальных міталягічных вобразаў (Гальгота, склеп, рака, лябірынт) і абрадаў [32—49].* Аналіз аповесці Ластоўскага «Лябірынт» даў магчымасьць аўтару зрабіць гэтыя тэарэтычныя высновы, знайсці ў сусьветнай міталёгіі аналёгіі старадаўнім славянскім міталягемам і паганскім бос-твам.

Аднак жа чытач павінен узяць пад увагу канкрэтныя аб-ставіны, у якіх пісалася кніга «Камэнтары». Шырока кары-стаючыся першакрыніцамі, у тым ліку рукапісамі зарубеж-ных архіваў, яе аўтар, стала жывучы ў ЗША, не заўсёды меў магчымасьць сачыць за рухам навуковай думкі ў Беларусі. Замежная беларусіка пакуль што знаходзіцца на стадыі пачатковага вучнёўства, зразумела, за выключэньнем вядомых беларускіх дасьледнікаў дыяспары, згуртаваных пераважна вакол таго ж БІНІМу. Пагадзіўшыся напісаць пасляслоўе да яго ў цэлым выдатнай кнігі, я адчуваю сваю адказнасьць за некаторыя яе недакладнасьці ў ацэнках і фактах. Дазволю сабе таксама паспрачацца, асабліва з тымі ацэнкамі, дзе адчуваюцца спэцыфічныя для славянскіх і іншых натураў перабольшаньні, некаторая схільнасьць да «стварэньня куміраў».

Відавочны недагляд — цытата з артыкула С. Кузьняевай «Нацыянальнае адраджэньне і нацыянальная сьвядомасьць беларусаў у першай палове XIX ст.»: «[Тагачасныя] беларусы як этнас у культурных адносінах знаходзіліся ў стане летар-гічнага сну і не былі рэпрэзэнтаваныя на мапе Эўропы. Больш таго, беларусы прыйшлі ў XIX ст., ня маючы акрэсь-ленай этнічнай самасьвядомасьці, страціўшы багатыя пісь-мовыя традыцыі, з асыміляваным у культурных адносінах верхнім слоём этнасу, што ў значнай ступені было вынікам папярэдняга разьвіцьця як народу недзяржаўнага» [8].

Чытаючы такія інвэктывы, мне заўсёды хочацца ска-заць: навука ваша пакрылася пылам, а мапу эўрапейскую моль паела. Адносна «мапы» ўдакладнім: у 1-й палове XIX ст. на ёй не была «рэпрэзэнтаваная» і Польшча як самастойная дзяржава. Польшча страціла сваю дзяржаў-насьць разам зь Беларусьсю ў выніку падзелу Рэчы Паспа-

*Тут і далей у працакутных дужках — нумары старонак, да якіх адсылае аўтар пасляслоўя.

літай у канцы XVIII ст. І адраділася Беларусь як дзяржава разам з Польшчаю — у 1918 г. Культура Беларусі XVIII—XIX стст. грунтоўна дасьледавалася літаратураведамі (А. Мальдзіс, Г. Кісялёў, А. Яскевіч ды інш.). Выяўлены багатыя традыцыі беларускай архітэктуры, тэатральнага, музычнага, садова-паркавага, аратарскага мастацтва гэтага пэрыяду, дасьледавалася асьветніцкая й нацыянальна-дэмакратычная філязофія ў Беларусі. А ў 1-й палове XIX ст. пачалося адраджэньне новай беларускай літаратуры, тады ж беларускі этнас даў сьвету такіх выдатных пісьменьнікаў, як «паляк» Адам Міцкевіч і «русак» Фёдар Дастаеўскі. Ды ўвесь даробак культуры беларускага этнасу не пералічыш у кароткім нарысе. Рэкамэндую вучоным гісторыкам і літаратуразнаўцам заглядваць у сёньня ўжо шматлікія беларускія энцыкляпэдыі.

Адносна «акрэсьленай этнічнай самасьвядомасьці» нагадаю, што «акрэсьлівае» ня этнас у цэлым, а нацыянальная інтэлігенцыя. Гісторыку павінна быць ведама, што «Западно-русский край», гэта значыць пераважна Беларусь, у царскай імперыі служыў своеасаблівым адстойнікам, калянізаваным Расеяй пераважна *иноверческим элементом*. І не без расейскай калянізацыі: у гарадох і большасьці мястэчкаў «беларускі этнас» складаў 10—15% насельніцтва. А ў якім сэнсе трэба разумець вызначэньне дасьледнікамі беларусаў «як народу недзяржаўнага»? Радавод беларускай дзяржаўнасьці пачынаецца з Полацкага Княства, гэта значыць, дзяржаўнасьць беларусаў на два стагодзьдзі старэйшая за дзяржаўнасьць расейскую, запачаткаваную палітычным уздымам былога ўдзельнага Маскоўскага Княства. Праўда, Беларусь часова страціла сваю дзяржаўнасьць у складзе Расейскай Імперыі. Але гэтая «праўда» датычыцца ўсіх іншых народаў, у тым ліку расейскага, які некалькі стагодзьдзяў жыў пад татара-мангольскім ігам. Як на мой погляд, гэтае іга было мякчэйшае, чым каляніяльны прыгнёт Расеі над беларусамі й палякаў у анэксаванай Заходняй Беларусі: «манголы» вытрасалі сьвірны й каліты «русаў», але рэдка лезьлі ў іхнюю душу, не мянялі расейскую школу на татара-мангольскую й не навязвалі ім сваёй ісламскай веры.

Мне часам здаецца, што ў «летаргічны сон» упадаюць некаторыя дасьледнікі, а не «беларускі этнас». Таксама з

«эўрапейскай культурнай мапай» бывалі забаўныя анекдоты. Захавалася сьведчаньне (не ручаюся за яго дакладнасьць) пра першую матывіроўку прысуджэньня Нобэлеўскай прэміі Генрыку Сянкевічу ў 1905 г.: за выдатныя раманы, напісаныя на «польскім дыялекце расейскай мовы».

Свае цікавыя, хоць, на мой погляд, крыху апалягетычныя нарысы пра творчасць арыгінальнага беларускага паэта Янкі Юхнаўца аўтар пачынае з фактычнай недакладнасьці, называючы «першым беларускім міталёгічным слоўнікам» хрэстаматыю «Міфы бацькаўшчыны» (Менск, 1994). У гэтай кніжцы перадрукаваны фрагмэнты з этнаграфічных нарысаў беларускіх фальклярыстаў пераважна дарэвалюцыйнай расейскай этнаграфічнай школы. Там няма крытычнага аналізу, выбаркі аптымальных вэрсіяў, урэшце, няма «камэнтароў», альбо, шырэй, гермэнэўтыкі, тлумачэньня сэнсаў і сымболікі так званай «ніжэйшай», дакладней народна-пэтычнай міталёгіі. Ды складальнікі (а ня аўтары) хрэстаматыі ня ставілі такой задачы, яна выходзіла за рамкі гэтага хутчэй літаратурнага, чым навуковага жанру. Першыя слоўнікі аўтэнтчных беларускіх мітаў (пакуль што ня поўныя) апублікаваныя ў нашых часопісах «Адукацыя і выхаванне» (1996) і «Мастацтва» (1997).^{*} Крыху бэлэтрызаваныя нарысы па беларускай міталёгіі апублікаваў Аляксей Ненадавец у кніжцы «Святло таямнічага вогнішча» (Менск, 1993).

Вобраз чорта, дакладней *нячысьціка*, у беларускай літаратуры — новая тэма, запачаткаваная Л. Юрэвічам. Чытач знойдзе тут шмат цікавага й дасьціпнага. У тым ліку — алюзіі на гістарычны лёс Савецкай Беларусі й на сучасную палітычную сытуацыю. Ё ўсё ж тут патрэбныя таксама пэўныя камэнтары. Ніяк нельга раўняць беларускую «савецкую», а дакладней нацыянальна-адраджэнскую літаратуру 1920-х, асабліва да 1927 г., і «падчышчаную» літаратуру савецкую 30-х і наступных дзесяцігодзьдзяў, зьнявечаную бальшавізмам. Асабліва калі гутарка ідзе пра творчасць Бядулі. З Купалам і Коласам часам усё ж лічыліся, хоць калечылі; а

^{*}Ул. Конан. Архетыпы нашай культуры: Міфы і міфалагемы // Адукацыя і выхаванне. 1996. №№1, 3—11; Яго ж: Славянская міфалогія ў кантэксьце беларускай культуры // Мастацтва. 1997. №№4, 6, 7, 8, 11, 12.

Бядулю цалкам «абязбожылі»: з адукаванага біблеіста зрабілі «навуковага» атэіста. А ў ягонай паэтычнай міталёгіі ўсюды памянялі плюсы на мінусы. Вось пачатак Бядулевай паэмы «Беларусь» з паэтычнага зборніка «Пад родным небам», выдадзенага таварыствам «Адраджэньне» (1922):

*Ты — летаніс з аповесцяў вячыстых,
Акропленых сьлязамі дудароў.
Ты — яснацвет ад водгульляў агністых
Жняёў, касцоў і старцаў-дудароў...*

.....
*Сам Госпад-Бог хадзіў тут па зямліцы,
Усюль зіхцяць-відаць яго сьляды.
Па тых сьлядах красуюцца капліцы,
Па тых сьлядах брыдуць у даль Дзяды.
Зышліся тут Ярыла з Божым Сынам,
Сьвятая Маці з Доляю жыве.
У цяні дубоў пад старадаўным тынам
Ільля й Лясун расьселися ў траве...*

А вось тая ж «Беларусь» у атэістычным варыянце бальшавіцкіх выданьняў, у тым ліку кнігі «Паэмы» за 1927 г.:

*Цябе вякі, як мумію, спавілі
Папоўскай цьмой і панскім бізуном.
Сярод жывых ляжала ты ў магіле,
Паміж славян — між коласаў залом.
Касьцёл, царква жар-сонца заступілі,
Туманіў мозг вядзьмарскі забабон.*

.....
*Як п'явак жмут, сасуць твой карк бажніцы,
А гандляроў — як плойма дымных хмар.
Радзіны, сьмерць, хаўтуры ці жаніцца,
Два махляры пры гэтым: поп, карчмар...*

У артыкуле «Чорт, Янка Юхнавец ды беларуская літаратура» Л. Юрэвіч прыводзіць фрагмэнт з успамінаў Л. Галяка. У ім гутарка ідзе пра канфлікт Лютэра з Скарынам: заснавальнік нямецкага пратэстанцтва прыняў беларускага асьветніка за «чорта» й кінуў у яго чарнільніцай [99—100]. На думку Л. Юрэвіча, мэмуарыст мог прачытаць гэта ў творах Юхнаўца, аўтара нэаміталёгічнай паэмы «Калюмбы», дзе

рэальны персанаж Скарына суіснуе зь мітам. Аднак жа агульнаю крыніцай бэлетрызаваных варыяцыяў на гэтую тэму паслужыла хутчэй за ўсё апублікаваная ў 1839 г. кніга славіста Барталамэя Копітэра (1780—1844), дзе ёсьць разьдзел «Гістарычнае пытаньне пра доктара Францішка Скарыну зь Літвы — мэдыцынскага факультэта Прагі, які рабіў падкопы супраць доктара Марціна Лютэра». Нашага асьветніка Лютэр быццам бы прыняў за чараўніка ды «інтрыгана ад д'ябла».*

Чамусьці некаторыя крытыкі ў нас на Беларусі й за яе межамі палічылі, быццам бы паэта Юхнаўца моцна пакрыўдзілі — крытыка й публіка. Ё пачалося «каждэньне» вакол ягонаў асобы й творчасьці. Але публіка — стыхія аб'ектыўная, на яе ня варта крыўдзіцца. А крытыка бадай што не крытыкавала яго, скарэй захвальвала — ад пачатку 50-х гг. да канца нашага стагодзьдзя. Л. Юрэвіч прыводзіць фрагмэнт з крытычнага нарысу П. Склюта (Ант. Адамовіча) «Пад зорамі белымі» (1953), дзе «цёмная глыбіннасьць» Юхнаўца параўноўваецца зь філязофскай глыбінёю першаадкрывальніка дыялектыкі Геракліта па мянушцы Цёмны [100—101]. У кніжцы Юрэвіча друкуецца поўны тэкст палемічнай нататкі М. Панькова, дзе Юхнавец абвяшчаецца вялікім наватарам, другім пасля Багдановіча выратавальнікам роднае паэзіі, а іншыя паэты «як і тут, на эміграцыі, так і там, на Беларусі», — статыстамі, што пішуць «пра камбайн, вечарынку, сенакос з думкай пра Сталіна або пра бярозы, крушыны» [104]. Не абыйшлося без дыму кадзільнага і ў часопісе «Крыніца», дзе друкаваліся нарысы пра творчасць Юхнаўца й ягоныя творы. У артыкуле Евы Лявонавай «Свята асацыяцый» гэты паэт абвяшчаецца вялікім настаўнікам, што разьвіў і пашырыў адкрыцьці філэзафа Плятона, драматурга Мэтэрлінка, паэтаў Бодлера, Ахматавай, Эліата, урэшце, беларускага фальклёру й Багдановіча. Здаецца, толькі Ганна Кісьліцына цьвяроза паглядзела на фальклёрна-мадэрнісцкую паэзію Юхнаўца, замкнёную на індывідуаль-

*Фрагмэнт пра Скарыну й Лютэра перадрукаваны ў перакладзе з лацінскай на беларускую мову ў кн.: Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1988. С. 580; Францыск Скарына: 36. дакумэнтаў. Мн., 1988. С. 77—80.

ны душэўны дасьвед, што «дрэнна сумяшчаецца з яго славай паэта-філосафа».*

Вось і наш калега Юрэвіч піша аб райскіх матывах «Юхнаўца-жывапісца, Юхнаўца-скульптара» й пра самабытную «філязофію Янкі Юхнаўца», для якога «аднолькава роднасным набыткам стаецца Эсхіл, Скарына, Гусоўскі, Сартр, Ніцшэ» [105—106, 114—120]. Ян Чыквін у артыкуле «Набліжэнне вандроўніка» таксама лічыць гэтага паэта «адкрывальнікам новых даляглядаў і магчымасцяў развіцця айчыннай паэзіі».**

Сам паэт Юхнавец у гутарцы з Алесем Бяляцкім, апублікаванай у тым жа нумары «Крыніцы», аказаўся значна сьціплейшым. На пытаньні пра вытокі сваёй творчасці ён адказаў:

«Здаралася эгаістычнасць чытаць і шанаваць М. Багдановіча, а потым Я. Купалу; і адпаведна вырабляўся характар, што адкладваўся ад цёткі Куліны, — любіць народную творчасць [...]. Эстэтычнасць з'явілася павучыцца ў заходніх еўрапейскіх паэтаў і празаікаў. Але пісаць пачаў па-свойскаму ад усведамлення: беларуская творчасць — казкі».

Спроба наблізіць творчасць Янкі Юхнаўца да эўрапейскай клясыкі — ад Гамэра да Багдановіча, на мой погляд, наўная. Гэта розныя тыпы паэзіі — апалёнаўская клясыка й дыёнісійскі мадэрнізм, самабытна выяўлены беларускім паэтам. Беларускі мадэрнізм мае дачыненне да народнай творчасці, бо пачатак яе — таксама карнавальны дыёнісізм. Не клясычны музычна-жывапісны, скульптурна-плястычны фальклёр, а яго архаічныя жанры — замовы, заклінаньні, паганскія малітвы. Мадэрнізм, а тым больш постмадэрнізм — ня космас, а вяртанне да хаосу, каб тварыць нанова. У тым ліку мову. Паводле Бібліі (пераклад Ф. Скарыны): «**В** начале сотвори бо^г небо й землю. Земля же б^г неплодна й неукрашена. И тмы были поверху везды» (Быццё 1:1—2). Сваім калегам я параіў бы лічыцца зь неаднатыпнасцю паэзіі, як усякага іншага мастацтва. Тады іхнія камэнтары да паэтычнага наватарства прыдбаюць большай аб'ектыўнасці.

*Крыніца. 1996. №2(18). С. 2—23.

**Ян Чыквін. Далёкія і блізкія: Беларускія пісьменнікі замежжа. Беласток, 1997. С. 89.

Прыпамінаецца верш Алеся Салаўя, напісаны ў той час (1947), калі беларускі мадэрнізм, здаецца, яшчэ не на-
радзіўся:

*Чалом, чалом, слухмяныя актавы,
і рыфмаў звон, і сьнеў радкоў, чалом.
Скасіў мадэрн ажыўчых сокаў травы,
а кветкі іх назваў вялікім злом.
Я з вамі йду пад лагамам няславы,
дваццаты век нас выціснуў на злом
і на жанчын мужчынскія ўсклаў сподні
і пасадыў саву на храм Гасподні.**

Мае заўвагі да кнігі Л. Юрэвіча ня ёсць спрэчка роз-
ных сьветапоглядаў: тут хутчэй — розьніца «поля зроку» й
эстэтычнага «стажу». Большасць ягоных нарысаў я мог бы
падпісаць «рукою ўласнаю». Адзначу толькі «дробязі», маю-
чы на ўвазе, што ў літаратуры іх няма. Свае крытычныя на-
таткі «Рыгор Крушына: Апостал каханьня» (дарэчы: вобраз
Апостала лепш пасуецца да *любаві*, чым да *каханьня*) аўтар
пачынае з таго, быццам бы ў «Выбраных творах» (1957)
гэтага паэта «бясполая беларуская літаратура губляе сваю
цнатлівасьць», бо тут «сувязь паміж вобразам, мовай і эрасам
найбольш відавочная» [124].

Ня варта, як той казаў, гаварыць «за ўсю Адэсу». Бела-
руская літаратура сапраўды цнатлівая, цнатлівасьць яе не
«пераможана» Крушынам, нават самым Глёбусам. Але не
бясполая паэзія Купалы й Багдановіча. Альбо хоць бы блі-
жэй да нас — Куляшова, Танка. Эратычныя матывы (не «ла-
бавыя», а скрыта-сымбалічныя, гэта значыць мастацкія) пра-
нізваюць беларускі фальклёр, адкуль пачыналася нашая літа-
ратура.

Нарысамі «Айцы марыяны» й «Пётра Татарыновіч»
Л. Юрэвіч пачынае дасьледаваньне гісторыі беларускай рэлі-
гійнай думкі. Беларусь і тут (наsupерак «эўрапейскім» і пра-
расейскім забабонам) мае багатыя традыцыі — ад Кірылы
Тураўскага і ўніяцкага рэлігійнага досьведу да тых жа ма-
рыянаў. Беларускія сьвятары, тэолягі й грамадзкія дзеячы
Адам Станкевіч, Леў Гарошка, Андрэй Мякота, Язэп Герма-

*Крыніца. 1997. №6(32). С. 38.

новіч, Часлаў Сіповіч, Пётра Татарыновіч набылі сусьветную вядомасьць. Праблемы культуры беларускага далёкага замежжа (тэатар, драматургія, музыка, лексыкалёгія) істотна дапаўняюць кнігу, пашыраюць яе тэматычны дыяпазон.

Дачытаўшы да канца кнігу Юрэвіча, я пагадзіўся зь яе загаловакам. Сапраўды, кожны разьдзел — гэта дасьціпна напісаныя камэнтары да багатай рукапіснай спадчыны, апрацаванай, выбранай і падрыхтаванай да друку спадаром Лявонам. З уласнага вопыту ведаю: гэты жанр — самае працаёмкае дасьледаваньне ў гуманітарных навукх. Шматлікія фрагмэнты зь лістоў Міхася Міцкевіча да Юркі Віцьбіча адкрываюць чытачу новы воблік малодшага брата Якуба Коласа, выдатнага бэлетрыста, журналіста, мовазнаўцы, чалавека шырокай навуковай эрудыцыі. Выняткі зь ліставаньня Ларысы Геніюш зь пісьменьнікамі беларускай дыяспары дапаўняюць нашае ўяўленьне пра паэтку — рыцара Маці-Беларусі ў жаночым вобліку.

Беларуская літаратура за рубяжом прайшла драматычны шлях, дала багаты творчы плён. Без падтрымкі «сваёй» дзяржавы. Але былі самаахвярныя рупліўцы, супрацоўнікі Беларускага Інстытута Навукі й Мастацтва. Гэта яны здолелі захаваць, апрацаваць і данесьці да чытача раскіданую па ўсім сьвеце літаратурную й навукова-асьветную спадчыну. Сярод іх сёньня хораша працуе Лявон Юрэвіч.

21 студзеня 1999

ЗЬМЕСТ

- I Да гісторыі станаўленьня жанру
 гісторыка-міталагічнае прозы 7
- «Лябірынты» Вацлава Ластоўскага:
 спроба разгорнутага камэнтара
 выбраных месцаў 31
- «На шляху з варагаў у грэкі»:
 праблемы гісторыі — праблемы сучаснасьці 49
- «Русальчына балляда»: міталёгія й дэманалёгія
 ў паданьнях Сьвятаслава Каўша 71
- II Чорт, Янка Юхнавец
 ды беларуская літаратура 91
- Паэзія й праўда жыцця: Янка Юхнавец 114
- Апостал каханьня: Рыгор Крушына 124
- Пакараны вершам: Алесь Салавей 130
- III Айцы марыяны 145
- Тавізаўцы 155
- Змагары з «Баявой Ускалосі» 166
- Беларускі тэатар і драматургія на эміграцыі 177
- Беларуская лексыкаграфія за мяжой 211
- IV Пётра Татарыновіч 231
- Міхась Міцкевіч 242
- Ларыса Геніюш 281
- Уладзімер Конан. Scripta manent* 289

Стыль рэдактура *Ілона Ёрбановіч*
Зьміцер Саўка
Карэктурa *Наталья Кучмель*

Падпісана да друку 4.02.1999. Фармат 84×108/32.
Папера афсэтная. Друк афсэтны. Гарнітура Times.
Наклад 500 асобнікаў.

Printed in the Republic of Belarus

КАМЕРЫ

ИТАЛИЯ

ИТАЛИЯ

ИТАЛИЯ

ИТАЛИЯ

ИТАЛИЯ

ИТАЛИЯ